

UTTARACHARITA

A SANSKRIT DRAMA

BY

BHAVABHÜTI.

EDITED

WITH NOTES AND EXPLANATIONS

FOR THE USE OF CANDIDATES

FOR

THE FIRST EXAMINATION IN ARTS OF THE CALCUTTA UNIVERSITY

BY

ÍSWARACHANDRA VIDYÁSÁGARA.

NEW EDITION.

CALCUTTA

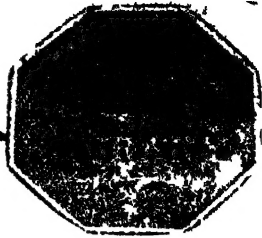
PRINTED BY PÍTAMBARA VANDYOPADHYAYA

AT THE SANSKRIT PRESS,

62, AMHERST STREET.

1872.

उत्तरचरितम्

महाकविभवभूतिप्रणीतम् ।

श्री ईश्वरचन्द्रविद्यासागरेण

संस्कृतम् ।

कलिकाताराजधान्याम्

संस्कृतयन्त्रे

मुद्रितम् ।

संवत् १८२७ ।

বিজ্ঞাপন

ভবভূতি ভারতবর্ষের এক অতিপ্রধান কবি । কবিত্ব-শক্তি অনুসারে গণনা করিতে হইলে, কালিদাস, মাঘ, ভারবি, শ্রীহর্ষ ও বাণভট্টের পর তদীয় নামনির্দেশ, বোধ হয়, অসম্ভব নহে । ভবভূতির সবিশেষ প্রশংসনীয় কতিপয় অসাধারণ গুণ দেখিতে পাওয়া যায় । তাঁহার গ্রন্থে অর্থের যেরূপ ঐদাম্য ও গান্ত্রীয আছে, অন্যান্য কবির গ্রন্থে প্রায় সেরূপ লক্ষিত হয় না । ভবভূতি ভিন্ন ভারতবর্ষীয় অন্যান্য কবির কাব্যে গিরি, নদী, অরণ্য প্রভৃতির প্রকৃতরূপ বর্ণনা নিতান্ত বিরল । অন্যান্য কবিরা অনাবশ্যক স্থলেও আদিরস অবতীর্ণ করিয়াছেন ; কিন্তু ভবভূতি সে দোষে দূষিত নহেন । তিনি, অনাবশ্যক স্থলে, স্বীয় রচনাকে কদাচ আদিরসে কলুষিত করেন নাই ; আবশ্যক স্থলেও আদিরসবর্ণনাকালে অত্যন্ত সাবধান হইয়াছেন । ইঁহার যেমন অসাধারণ গুণ দেখিতে পাওয়া যায়, তেমনই অসাধারণ দোষও লক্ষিত হইয়া থাকে । তদীয় কাব্যের অনেক স্থলে অনায়াসে অর্থগ্রহ হওয়া দুর্বট, এবং মধ্যে মধ্যে সংস্কৃতে ও প্রাকৃতে এমন দীর্ঘসমাসঘটিত রচনা আছে, যে তাহাতে 'অর্থবোধ ও রসগ্রহ বিষয়ে বিলক্ষণ ব্যাঘাত ঘটিয়া উঠে । নাটকে কথোপকথনস্থলে সেরূপ দীর্ঘসমাস অবলম্বন অত্যন্ত দোষোৎপাদক ।

২। বীরচরিত, উত্তরচরিত, মালতীমাধব এই তিন খানি নাটক ভবভূতিপ্রণীত বলিয়া প্রসিদ্ধ আছে। তন্মধ্যে, বীরচরিত ভবভূতির প্রথম নাটক। বীরচরিতে বিবাহ অবধি রাজ্যাভিষেক পর্যন্ত রামচরিত বর্ণিত হইয়াছে। ইহা বীররসাস্রিত নাটক। এই নাটকে ভবভূতির কবিত্বশক্তি বিলক্ষণ প্রদর্শিত হইয়াছে; কিন্তু যে সমস্ত গুণ থাকিলে নাটক প্রশংসনীয় হয়, তৎসমুদয় অধিক পরিমাণে লক্ষিত হয় না। তথাপি, রামচরিতের এই অংশ লইয়া, অন্যান্য কবিরা যে সকল নাটক রচনা করিয়াছেন, বীরচরিত তৎসম্বন্ধে সর্বোৎকৃষ্ট, তাহার সন্দেহ নাই।

৩। উত্তরচরিত রামের রাজ্যাভিষেকের উত্তরকালীন চরিত অবলম্বন পূর্বক রচিত। রামচরিতের এই অংশ বাল্মীকি-রামায়ণের উত্তরকাণ্ডে নিবদ্ধ আছে। কিন্তু উত্তরচরিতে, অশ্বমেধীয় অশ্বনিরোধ উপলক্ষে, অশ্বরক্ষক রামসৈন্যের সাহিত লবের যে যুদ্ধ বর্ণিত হইয়াছে, রামায়ণে তাহার কোন উল্লেখ নাই। এই রত্নান্ত পদ্মপুরাণ-পাতালখণ্ড-রামাশ্বমেধপ্রকরণ হইতে পরিগৃহীত হইয়াছে। উত্তরচরিত করুণরসাস্রিত নাটক। এই নাটক কারুণ্য, মাধুর্য ও অর্থগাত্তর্য্যে পরিপূর্ণ। রচনা মধুর ও প্রগাঢ়। করুণরসবিষয়ে ভবভূতির উত্তরচরিত সংস্কৃতভাষায় সর্বোৎকৃষ্ট কাব্য। এই নাটকের পাঠসময়ে, সহৃদয় ব্যক্তিদিগকে মোহিত হইতে, ও অশ্রুপাত করিতে, হয়।

৪। মালতীমাধব আদিরসাস্রিত নাটক। ভবভূতি এই নাটকে স্বীয় অসাধারণ কবিত্বশক্তির ও অসাধারণ রচনাশক্তির

একশেষ প্রদর্শন করিয়াছেন ; এবং প্রস্তাবনাতে গর্ভিত বাক্যে কহিয়াছেন, “যে কেহ আমার এই নাটকে অবজ্ঞা প্রদর্শন করে, তাহারাই তাহার কারণ জানে ; তাহাদের নিমিত্ত আমার এ যত্ন নয় ; আমার কাব্যের ভাবগ্রহণ-সমর্থ কোন ব্যক্তি কালে উৎপন্ন হইতে পারেন, অথবা কোথাও বিদ্যমান আছেন ; কারণ, কালের অবধি নাই, এবং পৃথিবী বহুবিস্তীর্ণা” (১) । কিন্তু ভবভূতি, নাটকের উৎকর্ষ-সম্পাদনার্থে, যেরূপ প্রয়াস পাইয়াছেন, এবং প্রস্তাবনাতে যেরূপ অহঙ্কার প্রকাশ করিয়াছেন ; তাহার মালতীমাধব নাটকাত্মে তত উৎকৃষ্ট হয় নাই । এই গ্রন্থে রচনার বিলক্ষণ চাতুর্য ও মাধুর্য আছে, এবং অর্থেরও অসাধারণ গাভীর্য আছে । সহৃদয় লোকে, মালতীমাধব পাঠ করিয়া, ভবভূতির কবিত্বশক্তি ও রচনাশক্তির মুক্তকণ্ঠে প্রশংসা করিবেন ; কিন্তু ইহাকে অত্যুৎকৃষ্ট নাটক বলিয়া অঙ্গীকার করিতে সম্মত হইবেন না । বোধ হয়, ভবভূতি স্বপ্রণীত নাটকত্রয়ের মধ্যে মালতীমাধবকে সর্বোৎকৃষ্ট স্থির করিয়া ছিলেন ; কিন্তু সহৃদয় ব্যক্তিমাতেই উত্তরচরিতকে ভবভূতির সর্বোৎকৃষ্ট নাটক জ্ঞান করিয়া থাকেন । অর্থবোধের ব্যতিক্রম ও দীর্ঘসমাসঘটিত বাক্যবিন্যাস প্রভৃতি ভবভূতির যে সমস্ত দোষ আছে, তৎসমুদয় মালতীমাধবে সর্বাপেক্ষা সমধিক পরিমাণে উপলব্ধ হইয়া থাকে ।

- (১) যে নাম কেচিদিহ নঃ প্রথয়ন্ত্যবজ্ঞাং •
- জানন্নি তে কিমপি তান্ পশ্যি নৈষ যত্নঃ ।
- ভাস্কর্য্যৈঃ স্তমি মম কোঃপি সমানধর্ম্মা
- • কালো দ্ব্যর্থং নিববধির্বিপুলো চ বৃক্ষো ॥

৫। এই তিন নাটক ভিন্ন ভবভূতি আর কোন গ্রন্থ রচনা করিয়াছিলেন কি না, তাহা বলিতে পারা যায় না। তিনি কোন্ সময়ের লোক, তাহারও নিরূপণ করা সহজ নহে। কেহ কেহ অনুমান করেন, তিনি সহস্র বৎসরের কিছু পূর্বে ভূমণ্ডলে প্রাদুর্ভূত হইয়াছিলেন। বীরচরিত ও মালতীমাধবের প্রস্তাবনাতে সূত্রধারমুখে তিনি আপনার যে পরিচয় প্রদান করিয়াছেন, তাঁহার বিষয়ে তদতিরিক্ত আর কিছু জানিবার উপায় নাই। সেই পরিচয় এই—
বিদর্ভদেশের অন্তঃপাতী পদ্মপুর নগর তাঁহার জন্মভূমি, পিতার নাম নীলকণ্ঠ, পিতামহের নাম গোপাল, মাতার নাম জাতুকর্ণী; তিনি কাশ্যপগোত্রে জন্ম পরিগ্রহ করেন, তাঁহার পূর্বপুরুষেরা বেদবিদ্যা ও বেদোদিত ক্রিয়ার অন্তর্ধান দ্বারা বিলক্ষণ লব্ধপ্রতিষ্ঠ হইয়াছিলেন।

৬। কিছু দিন পূর্বে, আমি উত্তরচরিতের সংস্করণে প্রবৃত্ত হইয়াছিলাম; কিন্তু কোন বিশিষ্ট হেতুবশতঃ তৎকালে তাহা হইতে বিরত হই। তৎপরে, এই নাটক কলিকাতা বিশ্ববিদ্যালয়ের পরীক্ষাপুস্তক স্থিরীকৃত হইলে, কেহ কেহ, ইহার নূতন সংস্করণ প্রচারিত করিবার নিমিত্ত, অনুরোধ করেন। তদনুসারে এই সংস্করণ প্রচারিত হইল। চল্লিশ বৎসর পূর্বে, রাজকীয় শিক্ষাসমাজের আদেশে ও ব্যয়ে, উত্তরচরিত সর্বপ্রথম মুদ্রিত হয়। কলিকাতাস্থ সংস্কৃতবিদ্যালয়ের সাহিত্যশাস্ত্রের প্রথম অধ্যাপক পূজ্যপাদ জয়গোপাল তর্কালঙ্কার মহাশয়ের নিকট তদীয় অগ্রজ রঘুভূম শিরোমণি মহাশয়ের হস্তলিখিত যে পুস্তক ছিল, প্রথম-

মুদ্রিত পুস্তক ঐ পুস্তকের প্রতিকৃতি । আট বৎসর অতীত হইল, উল্লিখিত বিদ্যালয়ের তদানীন্তন অধ্যক্ষ সংস্কৃত-বিদ্যানুরাগী শ্রীযুত ই. বি. কাউএল মহোদয়ের উদ্যোগে ও ব্যয়ে, ঐ বিদ্যালয়ের অলঙ্কারশাস্ত্রের ভূতপূর্ব অধ্যাপক পূজ্যপাদ প্রেমচন্দ্র তর্কবাগীশ মহাশয়, প্রথমমুদ্রিত পুস্তক ও হস্তলিখিত অপর পুস্তকদ্বয় আশ্রয় করিয়া, সংক্ষিপ্তটীকাসহিত এই নাটক দ্বিতীয় বার মুদ্রিত করেন । তত্রত্য বিজ্ঞাপনে নির্দিষ্ট আছে, ঐ হস্তলিখিত পুস্তকদ্বয়ের একখানি বারাণসী হইতে সংগৃহীত, দ্বিতীয়খানি বিজয়নগর হইতে অধিগত । উল্লিখিত মুদ্রিত পুস্তকদ্বয় ও অপর দুইখানি হস্তলিখিত পুস্তক অবলম্বনপূর্বক, এই সংস্করণ সম্পাদিত হইল । শেষোক্ত পুস্তকদ্বয়ের একখানি বহু দিন অবধি আমার নিকটে আছে ; দ্বিতীয় খানি বারাণসীস্থ সংস্কৃতবিদ্যালয় হইতে আনীত । আমার নিকটস্থ হস্তলিখিত পুস্তক খানি অতি প্রাচীন । পুস্তকের শেষে লেখকের রচিত একটি শ্লোক আছে, অদ্বৈতমারে, উহা ১৩৩০ শাকে লিখিত ; সুতরাং, এক্ষণে উহার বয়ঃক্রম ৪৩২ বৎসর (২) । বারাণসীপুস্তক গ্রন্থক স্থলে খণ্ডিত ; তাহাতে চতুর্থ অঙ্কের প্রায় অর্দ্ধাংশ, পঞ্চম ও ষষ্ঠ অঙ্কের সমগ্র, এবং প্রথম ও সপ্তম অঙ্কের কিয়দংশ নাই । এই পুস্তক প্রাচীন বটে ; কিন্তু কোন্ সময়ে লিখিত, তাহার কোন নিদর্শন নাই ।

৭ । উত্তরচরিতে পাঠের বিলক্ষণ ব্যতিক্রম ঘটিয়াছে ।

(১) ॐ नमः शिवाय ॥ ॐ नमः शिवाय ॥ ॐ नमः शिवाय ॥

.. श्रीमद्वाल्मीकिरामायणस्य अष्टमोऽध्यायः ॥

উল্লিখিত পুস্তক চতুর্কয়ের মেলন করিয়া, পাঠসংশোধনবিষয়ে সবিশেষ যত্ন করিয়াছি ; কিন্তু কত দূর কৃতকার্য হইয়াছি, বলিতে পারি না । এই চারি পুস্তকের অনেক স্থলে পরস্পর পাঠের বিস্তর বিভিন্নতা আছে । ততঃ স্থলে আমার বিবেচনায় যে পাঠ প্রশস্ত বোধ হইয়াছে, তাহাই মূলে সন্নিবেশিত করিয়াছি । কিন্তু, কেবল আমার বিবেচনার উপর নির্ভর না করিয়া, পাঠকগণ স্বয়ং বিবেচনা করিবার অবসর পাইবেন, এজন্য, পাঠভেদস্থলে, চারি পুস্তকের পাঠ নিয়ে পৃথক্ পৃথক্ প্রদর্শিত হইয়াছে । প্রথম মুদ্রিত পুস্তকের পাঠ ১ সংখ্যায়, দ্বিতীয় মুদ্রিত পুস্তকের পাঠ ২ সংখ্যায়, আমার নিকটস্থ পুস্তকের পাঠ ৩ সংখ্যায়, বারাণসীপুস্তকের পাঠ ৪ সংখ্যায়, অঙ্কিত হইয়াছে । অধিকাংশস্থলে, আমার নিকটস্থ পুস্তকের পাঠ প্রশস্ত বোধে অবলম্বন করিয়াছি । আক্ষেপের বিষয় এই, অত্যন্ত জীর্ণ ও কীটদষ্ট হওয়াতে, পুস্তকের অনেক স্থল এক কালে বিলুপ্ত হইয়াছে । স্থলবিশেষে, কোন পুস্তকের পাঠই প্রকৃত পাঠ বলিয়া বোধ হয় নাই । ঐ সকল পাঠ লিপিকর-প্রমাদদূষিত, এই বিবেচনায়, পরিবর্তিত হইয়াছে । যেখানে নিম্নপ্রদর্শিত কোন পাঠ মূলে পরিগৃহীত হয় নাই, তথায়, পাঠ পরিবর্তিত হইয়াছে, বোধ করিতে হইবেক । কোন কোন স্থলে, ব্যাখ্যায় এই পরিবর্তনের উল্লেখ আছে ।

৮ । অধ্যয়ন ও অধ্যাপনাকার্য্যের সৌকর্য্যার্থে দুইই স্থলের ব্যাখ্যা লিখিত হইয়াছে । পূজ্যপাদ তর্কবাগীশ মহাশয়ের সংক্ষিপ্ত ব্যাখ্যাদর্শনে এ বিষয়ে যথেষ্ট সাহায্য লাভ করিয়াছি । বারাণসীনিবাসী রঙ্গনাথদীক্ষিতের পুত্র নারায়ণ-

ভট্ট ১৬৮৬ সংবতে (৩) অপেক্ষিতব্যাখ্যান নামে উত্তর-
চরিতের টীকা রচনা করিয়াছিলেন। কলিকাতাস্থ সংস্কৃত-
বিদ্যালয়ে ঐ টীকার একখানি পুস্তক আছে। নারায়ণের
টীকা অতি সংক্ষেপে সঙ্কলিত; অনেক দুরূহ স্থল এককালে
উপেক্ষিত হইয়াছে। যে সকল দুরূহ স্থলের ব্যাখ্যা লিখিত
আছে, তাহাও সর্বত্র সুসংস্কৃত বোধ হয় না। তথাপি ঐ
টীকা হইতে অনেক সাহায্য পাইয়াছি, তাহার সন্দেহ নাই।
আমার বিবেচনায় যে সকল স্থল দুরূহ বোধ হইয়াছে,
তাহারই ব্যাখ্যা লিখিয়াছি। যে সকল বিদ্যালয়ে উত্তরচরিতের
এই সংস্করণ ব্যবহৃত হইবেক, তত্রত্য অধ্যাপক মহাশয়দিগের
নিকট প্রার্থনা এই, তাঁহারা, যদি কোন দুরূহ স্থল উপেক্ষিত
হইয়াছে, বোধ করেন, দয়া করিয়া আমায় জানানাইলে, অত্যন্ত
উপকৃত হইব; আর, যে সকল ব্যাখ্যা অবিস্মৃষ্ট, অমংলগ্ন
বা ভ্রমাত্মক বোধ হইবেক, তাহাও জানানাইলে, অনুগৃহীত
বোধ করিব।

শ্রীঈশ্বরচন্দ্র শর্মা।

কাশীপুর।

সংবৎ ১৯২৭। ৭৫ ভাদ্র।

(৩) বারাহমীনিত্যতরামণিতমূর্ত্তিঃ শ্রীব্রহ্মনাথবিদ্যুধৌ বিহিতাধ্বনয়ঃ।

শ্রীবালকৃষ্ণ ইতি যঃ প্রথিতস্নানজলস্নানায়জেন কুবিয়া বিহৃতির্অধাশি ॥

কৃতগজরসচন্দ্রে বিক্রমার্কেষ্য শাকৌ

গুণবতি শুভমাসে কার্ত্তিকে যুক্তপক্ষে।

পতিপদি পরিপূর্ণাকারি জিহ্বাস্ততস্তু

বিহৃতিরিয়ম্ভেষাধিষ্ঠিতায়াং নগর্য্যাম ॥

নাটকপ্রযুক্ত পারিভাষিকশব্দের অর্থ

অঙ্ক, যে স্থলে নাটকীয় ইতিবৃত্তের এক অংশের শেষ হয়, তথ্য পরিচ্ছেদ কল্পিত হইয়া থাকে, এই পরিচ্ছেদের নাম অঙ্ক। অঙ্কশেষে সমুদয় নট রঙ্গভূমি হইতে নিষ্কাশ্য হয়, পর অঙ্কে নূতন নূতন নট প্রবিষ্ট হইয়া অভিনয় আরম্ভ করে।

আত্মগত, স্বগত দেখ।

অপবার্থ্য, অন্যে শুনিতে না পায়, একরূপ অনুচ্চ স্বরে গোপন করিয়া। যথা “অরুন্ধতী। অপবার্থ্য বহুর্ঘণ্টাম্। বরং নাম তল্লাগীরঘী-নিবেদিতবহুলাং কণাশ্রুতম্”। ১৫৩পৃ।

নট, যে নৃত্য করে, অর্থাৎ রঙ্গভূমিতে নৃত্য, গীত ও অভিনয় করা নাহার ব্যবসায়। সুতরাং, যাহারা নাটকের অভিনয় করে, তাহারা সকলেই নটশব্দবাচ্য; কিন্তু প্রস্তাবনাতে যেখানে নটের প্রবেশ বর্ণিত থাকে, তথায় নটশব্দে সূত্রধারের সহকারী নটবিশেষ অভিপ্রেত।

নান্দী, সূত্রধার রঙ্গভূমিতে উপস্থিত হইয়া, অভিপ্রেত অভিনয়-কার্যের নির্বিঘ্নপরিসমাপ্তির নিমিত্ত, যে মঙ্গলাচরণ করে, তাহার নাম নান্দী। শ্রুতাদিহারা দেবতাদিগকে আনন্দিত অর্থাৎ প্রসন্ন করে, এজন্য এই মঙ্গলাচরণ নান্দীশব্দে নির্দিষ্ট হইয়া থাকে। নাটকগ্রন্থের আরম্ভে যে এক বা তদধিক শ্লোক থাকে, তাহা নাটকের নান্দী নহে; নাট্যাশাস্ত্রকারেরা নান্দীর যে যে লক্ষণ নির্দিষ্ট করিয়াছেন, এই সকল শ্লোক তৎসমস্তলক্ষণাক্রান্ত নয়। বস্তুতঃ, এই সকল শ্লোক গ্রন্থকারের মঙ্গলাচরণ। “নান্দ্যন্তে ক্লমঘাটঃ” এই অবধি গ্রন্থের আরম্ভ। গ্রন্থারম্ভে মঙ্গলাচরণের যে প্রথা আছে, তদনুবর্তী হইয়া কবিরা স্বপ্রণীত নাটকের প্রারম্ভে মঙ্গলাচরণ করিয়া থাকেন। নান্দ্যন্তে নান্দীর পর, অর্থাৎ অভিনয়

আরম্ভ করিবার পূর্বে দেবতাপ্রণামাদিরূপ নান্দী কর্ত্তন করিয়া । এই নান্দী নাটকের অঙ্গ নহে, অভিনেতৃবর্গের অবিকারী সূত্রধারের কার্য্য । সেই কার্য্য সম্পাদন করিয়া, সূত্রধার কহিয়া থাকেন, “অলমতিবিস্তরেণ” অতি বাহুল্যে প্রয়োজন নাই, অর্থাৎ, নান্দীর অবিক আড়ম্বর করিয়া সময় নষ্ট করা নিষ্ফলপ্রয়োজন ।

নেপথ্য, যে স্থলে নাটকের অভিনয় হয়, তাহার নাম রঙ্গভূমি । রঙ্গভূমির কিঞ্চিৎ অন্তরে যে স্থলে নটেরা বেশবিন্যাস করে, তাহার নাম নেপথ্য । নাটকের যে স্থলে “নেপথ্যে” এইরূপ লিখিত থাকে, তাহার অর্থ এই, কোন নট নাটকীয় ব্যক্তিবিশেষের বেশ পরিগ্রহ করিয়া, রঙ্গভূমিতে প্রবেশ করিবার পূর্বে, নেপথ্য হইতে কিছু বলিতেছে । যথা দ্বিতীয় অঙ্কের আরম্ভে— “নেপথ্যে স্বাগতং তদোধনাত্মাঃ” ; নটবিশেষ বনদেবতার বেশ পরিগ্রহ করিয়া, অধ্বগবেশা আত্রেয়ীনাগ্নী তাপসীকে দেখিতে পাইয়া, রঙ্গভূমিতে প্রবেশ করিবার পূর্বে, নেপথ্য হইতে স্বাগত জিজ্ঞাসা করিতেছে ।

প্রকাশ্য, অভিনয়কালে কোন নট অন্যের নিকট গোপন করিবার নিষিদ্ধ, বিষয়বিশেষের মনে মনে আন্দোলন করিয়া, অথবা সন্নিহিত ব্যক্তির স্তনিতে না পায় একরূপ অনুচ্চ স্বরে কহিয়া, সকলের গোচরে যাঁহা বলে, তাঁহাকে প্রকাশ কহে । যথা “বাসন্তী । স্বগতম্ । কশমম্যাপন্নো দেবঃ তদাল্লিপ্যামি তাবন্ । প্রকাশম্ । বিবোধৈব চিন্তানৈতান্ জনস্থানভাগানবলোকয়ত দেবঃ” । ১১৫পৃ° । “লক্ষ্মণাঃ । সলজ্জস্ক্রিতমপবার্থ্য । অয়ে জন্মিলাং পৃচ্ছন্ত্যার্থা । भवलन्यतः सञ्चारयामि । प्रकाशम् । आर्ये दृश्यतां दृष्टव्यमेतत्” । ২২পৃ° ।

প্রস্তাবনা, সূত্রধার রঙ্গভূমিতে প্রবিষ্ট হইয়া নান্দীসমাপনান্তে, অনন্তরপ্রবিষ্ট নটবিশেষের সহিত কথোপকথনকালে, নাটকপ্রণেতা কবির ও অভিনেতৃবর্গ নাটকের উল্লেখ করে ; ৮৭ প্রসঙ্গক্রমে নাটকীয় ইতিবৃত্ত অবতীর্ণ করিয়া দিয়া, স্বীয় সহচর সমভিব্যাহারে রঙ্গভূমি হইতে বহির্গত হয় ; তৎপরে নাটকের অভিনয় আরম্ভ হয় । এই অংশকে নাটকের প্রস্তাবনা কহে ।

भाव, প্রস্তাবনাতে কথোপকথনকালে অপর নট সূত্রধারকে ভাবশব্দে সম্বোধন করে । ভাবশব্দের অর্থ বিজ্ঞ, বোদ্ধা, বিদ্বান্ ।

মারিষ, প্রস্তাবনাতে কথোপকথনকালে সূত্রধার অপর নটকে মারিষণ্ণে সম্বোধন করে । মারিষশব্দের অর্থ আর্ঘ্য, যামিনী, আদরণীয় ।

বিষ্কম্বক, নাটকীয় ইতিবৃত্তের নীরস অংশ সকল, প্রকৃতপ্রস্তাবে বর্ণিত হইলে, সামাজিকবর্ণের বিরক্তিকর হইতে পারে ; এজন্য নাটককর্তারা, অপ্রধান ব্যক্তির মুখে সেই সেই অংশের সংক্ষেপে কীৰ্ত্তন করিয়া, সরস অংশের অবতরণ করিয়া দেন । নাটকের এই অংশকে বিষ্কম্বক বলে । বিষ্কম্বক অঙ্কের প্রস্তাবনাস্বরূপ, অঙ্কের আদিতে গ্রথিত হইয়া থাকে ।

সূত্রধার, যে প্রধান নট সূত্র ধরে অর্থাৎ নাটকের সূত্রপাত করে, তাহার নাম সূত্রধার । ইদানীন্তন যাত্রাসম্প্রদায়ের অধিকারী সূত্রধারশব্দ-বাচ্য ।

স্বগত, অভিনয়কালে কোন নট, সন্নিহিত ব্যক্তিবর্গের নিকট গোপন করিবার নিমিত্ত, বিষয়বিশেষের মনে মনে বে আন্দোলন করে, তাহার নাম স্বগত । যথা, “**লচ্ছায়াঃ । বিহস্য স্বগতম্ । অয়ে মধ্যমাঙ্গাভূতমননবিত-মার্থ্যম্**” । ৩৭পৃঃ ।

संशोधनी

अशुद्धम्	शुद्धम्	पत्रपृष्ठे	पङ्क्तौ
उत्तरचरितं	उत्तरचरितं	२	२३
अपेक्षायाम्	अपेक्षायाम्	१	१०
उपगतान्	उपगताः	४	१४
आगतान्	आगताः	४	१४
प्रतितामहान्	प्रपितामहान्	२५	१४
स एव कूलं	स एव कूटं कूलं	२८	१२
शिखण्डो	शिखण्डो	२१	६
निद्रामि इति	निद्रामि इति वा	३७	२०
हारकान्यौषधानि	हारकाण्यौषधानि	३८	२०
विश्वसति	विश्वसन्ति	४५	२०
तेन	तया	४५	२१
मेक्खमाणा	मेक्खन्ती	४८	८
तस्मादन्यो	तस्मादन्यः	५६	१४
तस्मात्	तेन	६४	११
निष्क्रान्ताः	इति निष्क्रान्ताः*	७८	१४
अपहतं विनाशितं	अपहतः विनाशितः पाप्मा	८३	१८
ईदृशी	त्वम् ईदृशी	८७	१४
सस्नेहास्त्वम्। अयि वत्से।२।३।	सस्नितास्त्वम्। अयि वत्से।२।	८७	२६
प्रिये	हा प्रिये	८२	१८
	यत्	८८	२
पिच्छः	पिच्छं	१०१	१३
उपविशति	उपविशति	१०२	१४
सर्वम्	सर्वम् एव	१०३	१५
अविरतं	अविरतं ते तव	१०३	१८
विष्णांति	विष्णांति	१०४	३
असुलभः	सोऽपि असुलभः	१११	१३
मैं	मं	११६	४
परिकल्पिनः	परिकल्पिणः	१२१	८
विनाशैः	संघामैः	१२६	१२
स्थाने	स्थाने मे मम	१२६	२३

अशुद्धम्

वर्षवर्द्धनमङ्गलम्

दर्शनानाम्

कमलानाम्

कमलानाम्

पञ्चाब्दस्य

प्रत्यागतस्य

अभूत्

जगौ

विश्वसति

अद्य

सहस्रोत्कण्ठं स्वगतम् । २ ।

पशुसमास्त्राये

वृहती

विमोहितः

भनञ्भनेति

तस्मिन्

स्नेयति

स तर्हि । १ । २ ।

तर्हि । २ ।

यः भेषः

स्नयुगलम्

स्मरसि

आयाति

नन

सर्व

यया

मर्त्यामर्त्याः

सीता

रेडश्येव

अनुसृत्यते

शुद्धम्

वर्षवर्द्धनमङ्गलानि

दर्शनेभ्यः

कमलेभ्यः

चौरधारकः अतिथिः

पञ्चाब्दस्य

पर्यागतस्य

अभवत्

जगौ

विश्वसन्ति

अद्य खलु

(अपवार्य सहस्रोत्कण्ठं
(स्वगतम् । २ ।

पशुसमास्त्राविकः

वृहत्यौ

विमोहितं

भनञ्भनदिति

तेन

स्नेहयति

अयि वत्स

स तर्हि द्वितीयः क । १ । २ ।

तर्हि द्वितीयः कः । २ ।

यः जीमूतः भेषः

तत् स्नयुगलम्

स्मरसि वा

आयात

न्यन

सर्वे च

यस्याः

मर्त्यामर्त्याः

सीता । स्वगतम् ।

वत्से रेडश्येव

अनुस्त्रियते

पत्रपृष्ठं पङ्क्तौ

१२८ २०

१२० १६

१२० १६

१२३ २१

१२५ ४

१२५ १८

१२८ ११

१४३ ५

१४५ १४

१५२ ६

१५३ २४

१६४ २२

१६८ १६

१८३ २०

१८५ ८

१८८ १२

२०३ ७

२०४ १३

२०७ २३

२०७ २३

२१२ १७

२२० १०

२२१ १

२२२ ८, २२, २४

२२७ १०

२२७ २०

२३३ १८

२३८ ११

२४२ ८

२४४ १०

२४५ १६

प्रमादात् तत्तत्स्थलेषूपेक्षिताः पाठभेदाः ।

सततम् । २७४० । २प० ।

सततम् । १।३। सन्ततम् । २।४।

विलोक्य । ३१४० । ४प० ।

विलोक्य । १।३।४। अवलोक्य । २।

रामभट्टेण । ४२४० । २प० ।

रामभट्टेण । १।३।४। रामदेण्य । २।

इति । ६४४० । ७प० ।

इति । १।३।४। इति परिक्रम्य । २।

मे । १२६४० । ८प० ।

मे । १।३।४। मोः । २।

अयम् । १४४४० । ५प० ।

अयम् । १।३।४। अयं सः । २।

जनयति । १४६४० । २प० ।

जनयति । १।३।४। द्रव्यति । २।

एतदेव । १५८४० । ६प० ।

एतदेव । १।३। एतावदेव । २।

इममेकमुद्दिश्य । १७२४० । ४प० ।

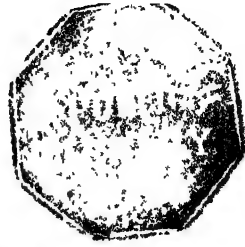
इममेकमुद्दिश्य । १।२। इममेकमुद्दिश्य । ३।

वत्स नास्य । १८०४० । ३प० ।

नैवः । १। नास्य । २। वत्स नैवः । ३।

वत्से ईदृशेव । २४४४० । १०प० ।

ईदृशेव । १।३।४। वत्से ईदृशेव । २।

उत्तरचरितम् ।

इदं गुरुभ्यः (१) पूर्वैभ्यो नमोवाकं प्रशास्यहे ।

विन्देम देवतां वाचममृतामात्मनः कलाम् (क) ॥

(क) पूर्वैभ्यो गुरुभ्यः आदिगुरवे वाल्मीकिवे गौरवाद्भुत्वेन निर्देशः लोकोत्तरस्य रामचरितस्य प्रथमोपनिबन्धनात् कविसम्प्रदायप्रवर्तनाच्च वाल्मीकिरादिगुरुत्वम् नमोवाकम् नमःशब्दोच्चारणपुरस्कारम् आदिगुरुं वाल्मीकिं नमस्कृत्येति यावत् । नमः नमःशब्दस्य वाक उच्चारणं यस्मिन् कर्माणि तत् यथा तथा प्रशास्यहे इति क्रियाया विशेषणमिदम् । वाक इति भावविहितघञ्प्रत्ययान्तस्य वचिधातोः प्रयोगः । पूर्वैभ्यो गुरुभ्यः वाल्मीकिवेदव्यासप्रसूतेभ्य इति बहुवचनं व्याख्यानम् । इदं प्रशास्यहे आशंसामहे प्रार्थयामहे इति यावत् । इदं किमित्यपेक्षायामाह अमृतां नित्याम् भीमांसकनये शब्दस्य नित्यत्वाभ्युपगमात् तदधिष्ठातृदेवतायाः सरस्वत्या नित्यत्वमर्थादायाति आत्मनः ब्रह्माणः कलाम् अंशम् मूर्तिभेदमिति यावत् वाचं देवतां वाग्देवीं विन्देम अक्षुप्तहीनत्वेन लभेमहि वाग्देवी प्रसन्ना भूत्वा मयि काव्यप्रणयनशक्तिं वितरत्वित्यर्थः । ब्रह्माणः शब्दमूर्तिधरत्वे विष्णुपुराणम्

काव्यालापाच्च ये केचिद्धीतकान्यखिलानि च ।

शब्दमूर्तिधरस्यैतद्वपुर्विष्णोर्महात्मनः ॥ १ । २२ । ८१ ।

प्रविश्य

नटः । भाव प्रेषिता हि स्वगृहान् (११) महाराजेन लङ्का-
समरमुद्धतो महात्मानः, सुवङ्गराजसाः (१२) सभाजनोपस्था-
यिनश्च (१३) नानादिगन्तपावना (१४) ब्रह्मर्षयो (१५) राज-
र्षयश्च यदाराधनाय इयतो (१६) दिवसानुत्सव आसीत् (७) ।

सूतधरः । एवमेतत् । सम्प्रति हि

वशिष्ठाधिष्ठिताः सर्वा देव्यो रामस्य मातरः (१७) ।

नान्दीकः—असंहृता धारावाहिकतया प्रवर्तिता आनन्दनान्दी उत्सवनिब-
न्धना तैर्यत्निकरूपा प्रीतिकरी क्रिया यस्मिन् रामस्याभिषेकसमये तैर्य-
त्निकं रात्रिन्दिवमविच्छेदेन प्रवर्तितमासीदित्यर्थः । विश्रान्तचारणानि--
विश्रान्ताः तैर्यत्निकव्यापाराद्विरताः चारणाः नटा येषु तानि । चत्वर-
स्थानानि अङ्गनभूमयः ।

(७) सभाजनोपस्थायिनः—सभाजनाय अभिनन्दनाय उपस्थायिनः
उपगतान् रामो राज्येभिषिच्यत इत्युपश्रुत्य तमभिनन्दयितुमयोध्यामागता-
नित्यर्थः । नानादिगन्तपावनाः—नाना दिगन्तानां बहूनां दिशां पावनाः
स्वेषामधिष्ठानेन तांस्तान् दिगन्तान् पवित्रीकुर्वाणाः । यदाराधनाय—
येषां सुवङ्गानां राजसानां ब्रह्मर्षीणां राजर्षीणाञ्च आराधनाय प्रीणनाय ।

(११) प्रेषिताहिते स्वगृहान् । १ । २ । (१४) नानादिगन्तादागताः । १ ।
प्रेषिता हीतः स्वगृहान् । २ । नानादिगन्तागताः । २ ।
प्रेषिता हि स्वगृहान् । ४ । नानादिगन्तपावनाः । ३ । ४ ।

(१२) सुवङ्गराजसाः । १ । २ । (१५) ब्रह्मर्षयः । १ । २ । ३ ।
सुवङ्गमराजसाः । ३ । ४ । महर्षयः । ४ ।

(१३) सभाजोपस्थायिनः । १ । (१६) यतावतः । १ । २ ।
सभाजनोपस्थायिनः । २ । ३ । इयतः । ३ ।
सभाजनोपस्थायिनश्च । ४ । (१७) राघवमातरः १ । २ । ४ ।
रामस्य मातरः । ३ । . .

अरुन्धतीं पुरस्कृत्य जग्मेर्जामातुराश्रमम् (च) । X
नटः । वैदेशिकोऽस्मीति पृच्छामि कः पुनर्जामाता(१८) ।
सूत्रधारः ।

कन्यां दशरथे राजा शान्तां नाम व्यजीजनत् ।
अपत्यकृतिकां राज्ञे लोमपादाय यां ददौ (छ) ॥
विभाण्डकमुतस्ताम्रव्यष्टङ्ग उपयेमे । तेन (१९) द्वादशवार्षिकं

(च) वशिष्ठाधिष्ठिताः—वशिष्ठेन अधिष्ठिताः प्रत्यवेक्षिताः । रामस्य
मातरः—दशरथपत्न्यः कौशल्याकैकेयीसुमित्राप्रभृतयः ।

(छ) अपत्यकृतिकाम्—कृतिः करणं ग्रहणमिति यावत् अपत्याय अपत्य-
देयपिण्डोदकनिर्वृत्तये कृतिर्ग्रहणमस्यास्ताम् दत्तुमां तनयामित्यर्थः । लोम-
पादो नरपतिरनपत्यतया दशरथतनूजां शान्तां दत्तुमां तनयां चक्रे ततश्च
ताम्रव्यष्टङ्गाय ददौ । यथा रामायणे

अपुत्रस्त्वङ्गराजो वै लोमपाद इति श्रुतः ।

म राजानं दशरथं प्रार्थयिष्यति भूमिपः ॥ १ । १० । ४ ॥

अनपत्योऽस्मि मे कन्यां सखे दातुं त्वमर्हसि ।

शान्तां शान्तेन मनसा पुत्रार्थे वरवर्णिनीम् ॥ १० । ५ ॥

श्रुत्वा दशरथो वाक्यं प्रकृत्वा कुरुणात्मकः ।

दास्यते तां तदा कन्यां शान्तामङ्गाधिपाय सः ॥ १ । १० । ६ ॥

प्रतिगृह्य च तां कन्यां स राजा विगतज्वरः ।

स्वपुत्रं वास्यति प्रीतः कृतार्थेनान्तरात्मना ॥ १ । १० । ७ ॥

तां कन्याम्रव्यष्टङ्गाय प्रदास्यति स पार्थिवः ।

म्रव्यष्टङ्गोऽपि च प्रीतो लब्ध्वा भार्यां भविष्यति ॥ १ । १० । ८ ॥

(१८) कः पुनरस्मै जामाता । १ । २ । (१९) तेन च साम्प्रतम् । १ । २ ।

कः पुनर्जामाता । २ । ४ ।

तेन । १ ।

तेन च । ४ ।

सत्तमारब्धम् । तदगुरोधात् कठोरगर्भमपि बधूं जानकीं
विमुच्य (२०) गुरुजनस्तत्र गतः । तत् किमनेन एहि (२१) राज-
द्वारमेव स्वजातिसमयेनोपतिष्ठावः (ज) ।

नटः । तेन हि निरूपयतु राज्ञः सुपरिशुद्धासुपस्थान-
स्तोत्रपद्धतिं भावः (झ) ।

सूत्रधारः । मारिष

सर्वथा व्यवहर्त्तव्यं (२२) कुतो ह्यवचनीयता ।

यथा स्त्रीणां तथा वाचां साधुत्वे दुर्जनो जनः (ज) ॥

(ज) कठोरगर्भं पूर्णगर्भम् । गुरुजनः श्वश्रूजनः । स्वजातिसमयेन—
स्वजात्याः चारणजात्याः समयेन राजस्तुतिरूपेण आचारेण तादृशमाचार-
मान्त्रित्वेति यावत् ।

(झ) निरूपयतु अवधारयतु । सुपरिशुद्धां सर्वव्यवधानवत्याम् । उप-
स्थानस्तोत्रपद्धतिम्—उपस्थाने उपसर्पणकाले कर्त्तव्यां स्तोत्रपद्धतिं स्तुति-
प्रकारम् यादृशेन स्तोत्रेण राजोपस्थानं यज्यते इत्यर्थः ।

(ज) सर्वथा स्वच्छन्द व्यवहर्त्तव्यं चरितव्यं राजस्तुतिरूपमभीप्सितं कर्म
कर्त्तव्यमिति यावत् हि धैर्यैः व्यवचनीयता अनिन्द्यता कुतः नैव सा सम्भवती-
त्यर्थः लोकनिन्दापरिहारावासनया साशङ्क्यव्यवहरणं निष्फलमेवेति भावः ।
एतदेव समर्थयति जनो लोकः स्त्रीणां साधुत्वे यथा दुर्जनः खलवृत्तिर्भवति
वाचां कविवाक्यादीनां साधुत्वे तथा प्रकृत्या कुत्साप्रवणो लोको यथा
साध्वीनामपि स्त्रीणां विशुद्धे चरिते दोषसङ्गावयति सम्यगुपन्यस्तेऽपि परकीये
वाक्प्रबन्धे तथैव दोषदर्शी भवति सर्वथा दोषस्पर्शमूढेष्वपि विषयेषु दोषो-
द्भावनं मानवानां प्रकृतिसिद्धिमिति भावः ।

(२०) विमुच्य । १ । २ । ४ ।

एहि । २ । ३ ।

परित्यज्य । ३ ।

• •

(२२) व्यवहर्त्तव्यम् । १ । २ । ४ ।

(२१) तदेहि । १ । ४ ।

व्यवहर्त्तव्ये । २ ।

नटः । अतिदुर्जन इति वक्तव्यम्

देव्यामपि हि वैदेह्यां(२३) सापवादो यतो जनः ।

रक्षोऽगृहस्थितिर्मूलमग्निशुद्धौ(२४) त्वनिश्चयः(२५) ॥

सूत्रधारः । यदि पुनरियं किंवदन्ती महाराजं स्पृशेत्(२५)

ततः कष्टं स्यात्(२६) (ठ) ।

नटः । सर्वथा देवा ऋषयश्च स्वस्ति करिष्यन्ति (२७) ।

(ट) यतो जनः वैदेह्यां विदेहाधिपतितनयायां देव्यामपि हि सापवादः अपवादप्रवर्तनपरः साध्वीनामादर्शभूतायां सीतादेव्यामप्यपवादप्रवर्तने न सङ्गचित इति यावत् । रक्षो राक्षसस्य गृहे स्थितिः रावणगृहावस्थानं मूलं निदानम् अपवादस्येति शेषः एकाकिनी जनकतनया नितरामसहस्रस्य लङ्केष्वरस्य भवने कियन्तं कालमुपितेत्येतावन्मात्रं मूलमवलम्ब्य तस्याश्चरित्वन्न शङ्कमानो लोकोऽपवादं प्रवर्त्तयतीत्यर्थः । रावणबधादनन्तरं बह्वौ विशेष्य परिगृहीतायां सीतादेव्यां कथमपवादावकाश इत्यत आह अग्निशुद्धौ त्वनिश्चयः अनिश्चयः संशयः अपत्यय इति यावत् अग्निपरिशुद्धिकार्यस्य लङ्कायां सम्पादितत्वात् अयोध्यावासी जनो न तस्मिन् विश्वसितित्वर्थः ।

(ठ) किंवदन्ती लोकापवादः । महाराजं स्पृशेत् महाराजं प्राप्नुयात् महाराजस्तां शृणुयाच्चेदित्यर्थः ।

(२३) देव्यामपि हि वैदेह्याम् । १ । २ । ४ ।	(२६) ततोऽतिकष्टं स्यात् । १ । २ ।
देव्या अपि हि वैदेह्याः । २ ।	ततः कष्टं स्यात् । १ । ४ ।
(२४) रक्षोऽगृहस्थितिर्मूलम् । १ । २ ।	(२७) ऋषयो देवताश्च ऋषो विधा-
रक्षोऽगृहस्थितिर्मूलम् । ३ ।	स्यन्ति । १ । २ ।
दूरस्थताञ्च साधूनाम् । ४ ।	देवा ऋषयश्च स्वस्ति करि-
(२५) महाराजं प्रति स्यात् । १ । २ ।	ष्यन्ति । ३ ।
महाराजं यदि स्थान्धेत । ३ ।	ऋषयो देवताश्च स्वस्ति करि-
महाराजं स्पृशेत् । ४ ।	ष्यन्ति । ४ ।

८

उत्तरचरितम् ।

परिक्रम्य(२८) । भो भोः(२९) । क्रीदार्गी महाराजः । आकर्ण्य ।

एवं जनाः कथयन्ति

स्नेहात् सभाजयितुमेत्य दिनान्यमूनि
नीत्वोत्सवेन जनकोऽद्य गतो विदेहीन् ।

देव्यास्ततो विमनसः परिसान्त्वनाय

धर्मासनाद्विशति वासगृहं नरेन्द्रः ॥

इति निष्क्रान्तौ ।

प्रस्तावना ।

(२८) इति परिक्रम्य । १ । ४ ।

(२९) भो भोः । १ । २ । ४ ।

परिक्रम्य । २ ।

भोः । ३ ।

परिक्रम्य आकाशे । ३ ।

प्रथमोऽङ्कः ।

ततः प्रविश्यपविष्टो (१) रामः सीता च ।

रामः । देवि वैदेहि (२) समाश्वसिहि (३) ते हि गुरवो
न शक्नुवन्ति विमोक्तमस्मान् (४)

किन्वनुष्ठाननित्यत्वात् (५) स्वातन्त्र्यमपकर्षति ।

सङ्कटा ह्याहिताग्नीनां प्रत्यवायैर्गृहस्थता (क) ॥

(क) ते हि गुरवः भवत्यिता जनकः गौरवाद्भुवनम् अस्मान् त्वां
मात्रं विमोक्तं परित्यज्य गन्तुं न शक्नुवन्ति किन्तु प्रत्यवायैः विप्लैः सङ्कटा
सङ्कीर्णैश्चित्रवद्भवेति यावत् आहिताग्नीनां साग्निकानां गृहस्थता गृहस्थ-
धर्मप्रतिपालनम् अनुष्ठाननित्यत्वात् अनुष्ठानस्य वैवाहिकेऽग्नौ कर्तव्यतया
विहितस्य सायम्प्रातर्होमादिलक्षणास्य कर्माणि नित्यत्वात् अनुष्ठाननीयत्वात्
स्वातन्त्र्यं स्वेच्छाचारित्वम् अपकर्षति कृणद्धि हि अवश्यं कर्तव्यतन्तत्कर्मवशात्
आहिताग्नीनां गृहं विहाय अन्यत्र स्थितिर्दुर्घटेति भावः । जनको हि
साग्निको गृहस्थः तादृशेन च गृहस्थेन वैवाहिकेऽग्नौ कर्तव्यानि साय-
म्प्रातर्होमादिलक्षणानि कर्माणि सन्ति तेषामनुष्ठाने च प्रत्यवायः स्मर्यते
तदनुरोधादेवासौ स्वगृहं प्रतिनिवृत्तः न पुनः स्वैह वैमुख्यमस्य परित्यागहेतुः ।

(१) आसनोपविष्टः । १ । २ ।

उपविष्टः । ३ । ४ ।

(२) देवि वैदेहि । १ । ४ ।

देवि । २ । वैदेहि । ३ ।

(३) समाश्वसिहि । १ । २ ।

• समाश्वसिहि समाश्वसिहि । १ । ४ ।

(४) त एव गुरवो न शक्नुवन्त्यस्मान्

वियोक्तम् । १ ।

न ते हि गुरवस्मिन् शक्नुवन्त्यस्मान्

वियोक्तम् । २ ।

ते हि गुरवो न शक्नुवन्ति विमोक्त-

मस्मान् । ३ ।

त एव गुरवो न शक्नुवन्त्यस्मान्

वियोक्तम् । ४ ।

(५) अनुष्ठाननित्यत्वात् । १ । ४ ।

अनुष्ठाननित्यत्वम् । २ ।

अनुष्ठानदीर्घत्वात् । ३ ।

सीता । जाणामि अज्जउत्त (१) किन्दु सन्दावआरिणो
बन्धुअणविप्यओया होन्ति (क) ।

रामः । एवमेतत् । एते हि (२) हृदयमर्न्मभिदः (३) संसार
भावाः (४) येभ्यो बोभत्समानाः सन्त्यज्य सर्वान् कामान् (५)
अरण्ये विश्राम्यन्ति मनीषिणः (६) ।

प्रविश्य

कञ्चुकी । रामभट्ट इत्यङ्गोक्ते साशङ्कम् । महाराज (७) ।

रामः । सस्मितम् । आर्य ननु रामभट्ट इत्येव माम् प्रति
उपचारः शोभते तातपरिजनस्य तत् यथाभ्यासमुच्यताम् (८) ।

कञ्चुकी । ऋष्यशृङ्गाश्रमादष्टावक्रः सम्प्राप्तः (९) ।

कृतदारपरिग्रहाणां द्विजातीनामग्नग्राधानं विहितम् अग्नग्राधानञ्च वैवा-
हिकस्याग्नेर्यथाविधि गृहे स्थापनम् स्थापिते च तस्मिन् यावज्जीवमविच्छेदेन
सायव्यातर्होमादिलक्षणं गृह्यं कर्म कर्त्तव्यं गृतानाञ्च तेषां तेनेवाग्निना
दाहो विधेयः । ये तु एवमग्निमादधति ते साग्निका आहिताग्नयश्चोच्यन्ते ।

(क) जानामि आर्यं पुत्र किन्तु सन्तापकारिणः बन्धुजनविप्रयोगाः भवन्ति ।

(१) जाणामि अज्जउत्त जाणामि । १।२।

विश्राम्यन्ति मनीषिणः । ३ ।

जाणामि अज्जउत्त । ३।४।

(७) भो महाराज । १।३।४।

(२) एवमेतेहि । १।४।

महाराज । २ ।

एतेहि । २।३।

(८) यथाभ्यस्तमुच्यताम् । १ ।

(३) हृदयमर्न्मभिदः । १।२।

यथाभ्यस्तमभिधीयताम् । २ ।

हृदयमर्न्मभिदः । २।४।

यथाभ्यासमुच्यताम् । ३।४।

(४) संसारभावाः । १।२।४।

(९) ऋष्यशृङ्गाश्रमादष्टावक्रः प्राप्तः । १।

संसारोपभोगाः । ३ ।

देव ऋष्यशृङ्गाश्रमादष्टावक्रः

(५) सन्त्यज्य सर्वान् कामान् । १।२।४।

प्राप्तः । २ ।

सर्वान् कामान् परित्यज्य । ३ ।

ऋष्यशृङ्गाश्रमादष्टावक्रः सम्प्राप्तः

(६) मनीषिणो विश्राम्यन्ति । १।२।४।

। ३।४।

सीता । अज्ज तदो किं विलम्बोअदि (क) ।

रामः । त्वरितं प्रवेशय (१) ।

कञ्चुकी निष्क्रान्तः ।

प्रविश्य (२)

अष्टावक्रः । स्वस्ति वाम् ।

रामः । अभिवाद्ये (३) इत आस्यताम् ।

सीता । एमो दे अवि कुसलं मे सअलगुरुअणस्स अज्जाए
अ सन्ताए (४) (ख) ।

रामः । निर्विघ्नः सोमपीती आबुत्तो मे भगवानृष्यशृङ्गः
आर्य्यं च शान्ता (५) (ग) ।

(क) आर्य्यं ततः किं विलम्बते ।

(ख) नमः ते अपि कुशलं मे सकलगुरुजनस्य आर्य्यायाः च शान्तायाः ।

(ग) सोमपीती — सोमस्य पीतं पानं तदस्यास्तीति सोमपीती कृतसोम-
नतारसपानः यथावदनुष्ठितसोमयाग इत्यर्थः । सोमयागश्च ब्रह्मवैवर्तपुराणे
प्रोक्तः यथा श्रीकृष्णजन्मखण्डे नारदं प्रति नारायणवाक्यम्

ब्रह्महत्याप्रशमनं सोमयागफलं मुने ।

वधे सोमलतापानं यजमानः करोति हि ।

(१) रामोक्तिरियं १ । १ । ४ पुस्तकेषु
न दृश्यते ।

(२) प्रविश्य १ । २ । ४ ।
ततः प्रविश्यत्यष्टावक्रः । १ ।

(३) आर्य्यं अभिवाद्ये १ । ४ ।
.. भगवन्नभिवाद्ये २ ।
अभिवाद्ये १ ।

(४) एमो एमो दे अवि कुसलं सम-
गस्स मम गुरुअणस्स अज्जाए
सन्ताए १ ।

मअवं एमो दे अवि कुसलं स
जामातुअस्स गुरुअणस्स अज्जाए
सन्ताए अ । २ ।

एमो दे अवि कुसलं मे सअल-
गुरुअणस्स अज्जाए अ सन्ताए । १ ।
एमो दे अवि कुसलं समग्गस्स मम
गुरुअणस्स अज्जाए सन्ताए । ४ ।

(५) आर्य्यं च शान्तेति १ । ३ । ४ ।
आर्य्यं च शान्ता । २ ।

सीता । अग्रे वा सुमरद् (१) (क) ।

अष्टावक्रः । उपविश्य । अथकिम् । देवि भगवान् वशिष्ठ-
स्वामाह (२)

विश्वम्भरा भगवती भवतीमसूत

राजा प्रजापतिसमो जनकः पिता ते ।

तेषां बधूस्त्वमसि नन्दिनि पार्थिवानां

येषां गृहेषु (३) सविता च गुरुर्वसुञ्च (ख) ॥

तत् किमन्यदाशास्माहे केवलं वीरप्रसवा भूयाः ।

रामः । अनुगृहीताः स्मः (४)

वर्षमेकं फलं भुङ्क्ते वर्षमेकं जलं सुदा ।

त्रैवार्षिकमिदं यागं सर्वपापप्रणाशनम् ।

यस्य त्रैवार्षिकं धान्यं निहितं भूतिसिद्धये ।

अधिकं वापि विद्येत स सोमं पातुमर्हति ।

महाराजश्च देवो वा यागं कर्तुमलं सुते ।

न सर्वमाधो यज्ञोऽयं बह्वक्षो बद्धदक्षिणः ॥ ६० अध्यायः ॥

आबुतः भगिनीपतिः दशरथतनयायाः शान्तायाः परिणयनादप्यष्टकस्य
रामभगिनीपतित्वम् ।

(क) अस्मान् वा स्मरति ।

(ख) स्वर्ग्यवंशानामादिपुरुषत्वात् सवितर्गुरुत्वम् पौरोहित्याच्च वशिष्ठ-
देवस्य तथात्वम् ।

(१) अग्रे वा सुमरेदि । १ । १ । ४ ।

अग्रे वि सुमरेदि । २ ।

देवि भगवान् वशिष्ठस्वामिदमाह

। ४ ।

(२) देवि भगवान् वशिष्ठस्वामाह । १ ।

देवि कुलगुरुर्भगवान् वशिष्ठ-
स्वामिदमाह । २ ।

(३) गृहेषु । १ । ४ । कुलेषु । २ । १ ।

(४) अनुगृहीतोऽस्मि । १ ।

वशिष्ठो भगवांस्वामाह । ३ ।

अनुगृहीताः स्मः । २ । १ । ४ ।

{ लौकिकानां हि साधूनामर्थं वागनुवर्त्तते ।

{ ऋषीणां पुनराद्यानां वाचमर्थोऽनुधावति (क) ॥

अष्टावक्रः । इदं भगवत्यारुन्धत्या देवीभिः शान्तया च
भूयोभयः सन्दिष्टम् यः कश्चिद्गर्भदोहदोऽस्याः सोऽचिरात्
सम्पादयितव्यः (१) (ख) ।

रामः । क्रियते यद्येषा कथयति (२) ।

(क) लौकिकानां ससारिणां साधूनां वाक् अर्थम् अनुवर्त्तते अनुसरति
लौकिकः हि साधवः अर्थमनुसन्धायैव तद्वक्तृत्वे वाचं प्रयुञ्जते अतस्तद्वाचमर्था-
नुसरणम् अर्थानुसन्धानं विना प्रयुक्ता वाक् उन्मत्तप्रलापवन्निष्फला भव-
तीति भावः । आद्यानां पराणानाम् ऋषीणां पुनः वाचम् अर्थः अनुधावति
अनुसरति अर्थानुसन्धानं विनापि ते वाचं प्रयुञ्जते नचामौ उन्मत्तप्रलापवत्
निष्फला भवति प्रसन्नानां ऋषीणां सुखात् यदेव नि सृति तपःसिद्धिबलेन
तदेव फलति न कदाचित्तद्भुतं निष्फलं भवतीति भावः ।

(ख) गर्भदोहदः । गर्भं गर्भकाळे दोहद-दूच्छा गर्भिण्या वस्तुविशेषोप-
भोगाभिलाष इति यावत् गर्भिणी हि अन्नपानादिस्तृप्तिं वोतस्पृष्टा भवति
भवति च वस्तुविशेषोपभोगे स्पृहावती ।

अथ दोहदमित्यमरेण दोहदं दौर्हृदमिति हलायुधेन च नपुंसकत्वनिर्द्देशे
ऽपि गर्भदोहद इत्यादौ पुंस्त्वदर्शनात् दोहदशब्दस्योभयलिङ्गता वाच्या ।

(१) यः कश्चिद्गर्भदोहदो भवत्यस्याः
सोऽवश्यमचिरात् सम्पादयि-
तव्यः । १ । २ ।

सोऽवश्यमचिरात् सम्पादयितव्य
इति । ४ ।

(२) यद्येषा कथयति । १ ।

यः कश्चिद्गर्भदोहदोऽस्याः सो-
ऽचिरात् सम्पादयितव्यः । ३ ।

यद्येषा कथयति । २ ।

यद्येषा कथयति ३ । ४ ।

यः कश्चिद्गर्भदोहदोऽस्या भवति

अष्टावक्रः । ननान्दः पत्या च देव्याः सन्दिष्टमृष्यशृङ्गेण (१)
वत्से कठोरगदमेति नानीतासि वत्सोऽपि रामभद्रस्त्वद्विनोदार्थ-
मेव २) स्थापितः तत् पुत्रपूर्णोत्सङ्गामायुष्मतीं द्रक्ष्यामः (३) (क) ।

रामः । सहर्षलज्जास्मितम् (४) । तथास्तु । भगवता वशि-
ष्ठेन न किञ्चिदादिष्टोऽस्मि (५) ।

अष्टावक्रः । श्रूयताम्

जामात्यज्ञेन वयं निरुद्धास्त्वं बाल एवासि नवञ्च राज्यम् ।

युक्तः प्रजानामनुरञ्जने स्यान्तस्माद्यशो यत्परमं धनं वः (ख) ॥

रामः । यथाह (६) भगवान् मैत्रावरुणिः ।
हं हं दयां तथा सौख्यं (७) यदिवा जानकीमपि (८) ।
आराधनाय लोकस्य (९) मुञ्चतो नास्ति मे व्यथा (ग) ॥

(क) ननान्दा भर्तृभगिनो ।

(ख) युक्तः अवहितः ।

(ग) सौख्यं सुखसन्तानम् सुखीत्यादिकां भोगपरम्परामिति यावत् ।
यदिवा अथवा आराधनाय अनुरञ्जनाय । व्यथा दुःखम् ।

(१) ननान्दः पत्या चाभिहितमृष्य-
शृङ्गेण । १ ।

ऽस्मि । २ ।

ननान्दः पत्या च देव्याः सन्दिष्ट-
मृष्यशृङ्गेण । २ । ३ । ४ ।

भगवता वशिष्ठेन न किञ्चिदा-
दिष्टोऽस्मि । १ ।

(२) त्वद्विनोदार्थमेव । १ । २ । ३ ।

आर्य भगवता वशिष्ठेन किमा-
दिष्टोऽस्मि । ४ ।

त्वद्विनोदाय । ४ ।

(६) यथाह । १ । २ । ४ ।

(३) द्रक्ष्यामि । १ । द्रक्ष्यामीति । २ ।

यदाह । ३ ।

द्रक्ष्यामः । ३ । द्रक्ष्यामीति । ४ ।

(७) स्नेहं दयाञ्च सौख्यञ्च । १ । २ ।

(४) सहर्षस्मितम् । १ । २ ।

स्नेहं दयां तथा सौख्यम् । १ ।

सहर्षलज्जास्मितम् । ३ । ४ ।

स्नेहं दयाञ्च राज्यञ्च । ४ ।

(५) आर्य भगवता वशिष्ठेन पुनः
किञ्चिदादिष्टोऽस्मि । १ । २ ।

(८) यदिवा जानकीमपि । १ । २ । ४ ।
जानकीमपि वा यदि । ३ ।

भगवता वशिष्ठेन किमादिष्टो-

(९) लोकानाम् । १ । २ । लोकस्य । ३ । ४ ।

सीता । अदो एव राहवधुरन्धरो अज्जउत्तो (१) (क) ।

रामः । कः कोऽत्र भोः विश्राम्यतामष्टावक्रः (२) ।

अष्टावक्रः । उत्थाय परिक्रम्य च । अये कुमारलक्ष्मणः
प्राप्तः ।

इति निष्क्रान्तः ।

प्रविश्य

लक्ष्मणः । जयति जयत्यर्थः । आर्यं तेन चित्रकरेणास्मा
दुपदिष्टमस्यां वीथिकायामार्यस्य चरितमभिलिखितम् (३)
तत्पश्यत्यर्थः (ख) ।

रामः । जानासि वत्स दुर्म्मानायमानां देवीं विनोदयि-
तुम् । तत् कियन्तमवधिं यावत् (ग) ।

लक्ष्मणः । यावदार्याया ऊताशने विशुद्धिः (४) ।

(क) अत एव राघवधुरन्धरः आर्यपुत्रः ।

राघवधुरन्धरः-- राघवाणां रघुवंशोद्भवानां धुरन्धरः भारवहनसमर्थः
श्रेष्ठ इति यावत् ।

(ख) अस्मादुपदिष्टम् अस्माभिरुपदिष्टम् उपपणितम् अस्मान्मुखादुपश्रुत्य
लिखितमिति भावः । वीथिकायाम् चित्रफलके ।

(ग) देव्या दौर्मनस्वे सम्भूते केनोपायेन मा विनोदयितुं शक्यते तत् त्वमेव
जानासि जनकप्रस्थानजनितदौर्मनस्यायाः सीताया विनोदनार्थमेव लक्ष्मणस्य
तस्मिन्मन्त्रे आलेख्यानयनमिति भावः ।

(१) राहवधुरन्धरो । १ । २ ।

कायाम् । २ ।

.. राहवधुरन्धरो । ३ । ४ ।

अस्या वीथिकायामार्यस्य चरि-

(२) विश्राम्यतामष्टावक्रः । १ । ३ । ४ ।

तम् । ३ । ४ ।

विश्राम्यतां भगवानष्टावक्रः । २ ।

(४) ऊताशने विशुद्धिः । १ ।

(३) अस्यां वीथ्यामार्यचरितम् । १ ।

* ऊताशने विशुद्धिम् । १ ।

• आर्यस्य चरितमस्यां वीथि-

ऊताशनेन शुद्धिः । ३ । ४ ।

रामः । शान्तम्

उत्पत्तिपरिपूतायाः किमस्याः पावनान्तरेः ।

तीर्थोदकञ्च वह्निश्च नान्यतः शुद्धिमर्हतः (क) ॥

देवि देवयजनसम्भवे प्रसीद एष ते जीवितावधिः प्रवादः (१) (ख) ।

कष्टो (२) जनः कुलधनैरनुरञ्जनीय-

स्तम्भे यदुक्तमशिवं (३) नहि तत् क्षमं ते ।

(क) उत्पत्तिपरिपूतायाः—उत्पत्त्या जन्मना परिपूतायाः पवित्रीकृतायाः अयोनिजाया इत्यर्थः । पावनान्तरेः अन्यैः पावनैः पवित्रीकरणोपायैः ।

(ख) देवयजनसम्भवे—देवा इज्यन्तेऽस्मिन्निति देवयजनं यज्ञभूमिः सम्भवति अस्मादिति सम्भवः उत्पत्तिस्थानम् देवयजनं सम्भवोऽस्याः सा तथोक्ता तत्सम्बो-
धनम् । रामायणे अनसूयां प्रति सीतावाक्यम्

मिथिलाधिपतिर्वीरो जनको नाम धर्मवित् ।

क्षत्रधर्मेध्वनुरतो न्यायतः शास्त्रिभेदिनीम् ॥ ३ । ४ । ६ ॥

स सीराकर्षणं कर्त्तुं गतः काले पिता मम ।

पत्नीभिः सह धर्म्मग्रीभिः स ददर्शाद्भुतं महत् ॥ ३ । ४ । ७ ॥

अन्तरीक्षे च गच्छन्तीं दिव्यरूपां मनोरमाम् ।

मेनकां वे ह्यप्सरसं द्योतयन्तीं दिशस्त्रिषा ॥ ३ । ४ । ८ ॥

तां दृष्ट्वा रूपसम्पन्नां मन्त्रयस्य रतीमिव ।

तस्यासीन्मानसी बुद्धिस्तदा धैर्यत्रिचालनी ॥ ३ । ४ । ९ ॥

अस्यां नाम ममोत्पद्यदपत्यं कीर्त्तिवर्द्धनम् ।

ममापत्यविहीनस्य महान् स स्यादसुपहः ॥ ३ । ४ । १० ॥

(१) लक्ष्मणः । देवि देवयजनसम्भवे
सीते प्रसीद एष ते जीविता-
वधिः प्रणामः । १ ।

देवि देवयजनसम्भवे प्रसीद एष
ते जीवितावधिः प्रवादः ॥ २ । १ ।

लक्ष्मणः । देवि देवयजनसम्भवे

सीते प्रसीद एष ते जीविता-
वधिः प्रवादः । ४ ।

(२) कष्टः । १ । ४ । कष्टम् । २ । ३ ।

(३) तन्मे यदुक्तमशिवम् । १ ।

तन्मे यदुक्तमशिवम् । २ ।

तन्मे यदुक्तमशिवम् । २ । ४ ।

नैसर्गिकी सुरभिणः कुसुमस्य सिद्धा

मूर्द्धि स्थितिर्न चरणैरवताडितानि (१) (क) ॥

सीता । होदु अज्जउत्त होदु एहि पेक्खन्ह दाव दे
चरिदं (ख) ।

इत्युत्थाय परिक्रामतः (२) ।

अथान्तरीक्षे वागुञ्जैरुवाचामातुषी किल ।

प्राणस्यपत्यमस्यास्त्वं सदृशं रूपवर्जमा ॥ ३ । ४ । ११ ॥

तस्य लाङ्गलहस्तस्य कर्षतो यत्तमण्डनम् ।

अहं किलोत्थिता भित्त्वा जगतीं जगतो गतिम् ॥ ३ । ४ । १२ ॥

जीवितावधिः प्रवादः-- प्रवादः रक्षोमृच्छस्थितिमूलकचरितभ्रंशशङ्कानिब-
न्धनो लोकाप्रवादः जीवितम् अवधिः परिच्छेदोऽस्य जीवितावधिः याव-
ज्जीविष्यसि तावदेवायं प्रवादो वर्तिष्यते सर्व्वथा दुष्परिहरोऽयमिति भावः ।

(क) कुलं धनमेषां ते तथोक्तैः कुलकीर्त्तिरक्षयैकप्रतैः पुरुषैः कष्टः खल-
वृत्तितया कष्टहेतुः जनो लोकः अनुरञ्जनीयः आराधनीयः सर्व्वप्रयत्नेन
लोकानुरञ्जनं सत्कुलोत्पन्नानां परमं व्रतमिति भावः तत् तस्मात् लोकानुरञ्जन-
व्ययत्वात् कारणात् अशिवं रूक्षम् अप्रियमिति यावत् न मे मया यत् उक्तम्
वह्निविशुद्धिमन्तरेण नाहं त्वं ग्रहीष्यामीत्येवंरूपम् तत् ते तव नहि क्षमं
योग्यम् त्वं साध्वीत्यत्र अयुरपि मम संशयो नासीत् किन्तु लोकाप्रवादपरि-
हारावासनावशवर्त्तितया मया तदानीं तथा रूक्षसक्तम् तच्च सर्व्वथा तवायोग्यम्
अधुना तदनुसृत्य न त्वया कोपः करणीयः इति भावः । उक्तमर्थं दृष्टान्तेन
द्रुढयितुमुत्तराङ्गैर्पण्यासः सुरभिणः कुसुमस्य सिद्धा लोकसिद्धा मूर्द्धि स्थितिः
नैसर्गिकी स्वाभाविकी उचितेति यावत् चरणैः अवताडितानि अवमर्द्दनानि न
नैसर्गिकाणीति शेषः यथा सुरभिणः कुसुमस्य चरणावताडितमेकान्तमयोग्यं
तद्वत् रूक्षं मनुक्तं तवापीति भावः ।

• (ख) भवतु आर्य्यपुत्र भवतु एहि प्रेक्षावहे तावत् ते चरितम् ।

(१) अवताडनानि । १ । २ । २ ।

• अनुताडितानि । ४ ।

(२) परिक्रामति । १ । २ ।

परिक्रामतः । ३ । परिक्रामन्ति । ४ ।

लक्षणः । इदं तदालेख्यम् (१) ।

सीता । निर्वर्ण्य । के एदे (२) उपरि निरन्तरद्विदा उपत्यु-
वन्ति विअ अज्जउत्तं (क) ।

लक्षणः । एतानि तानि सरहस्यजृम्भकास्त्राणि (३) यानि
भगवतः कृशाश्रवात् कौशिकमृषिं विश्वस्य मितं विश्वामित्रमुप-
संक्रान्तानि (४) तेन (५) ताडकावधे प्रसादीकृतान्यार्थस्य (ख) ।

रामः । वन्दस्व देवि दिव्यास्त्राणि
ब्रह्मादयो ब्रह्महिताय तस्मा परःसहस्राः शरदस्तपांसि ।
एतान्यपश्यन् गुरवः पुराणाः स्वान्येव तेजांसि तपोमयानि (ग) ॥

(क) के एते उपरि निरन्तरस्थिताः उपस्तुवन्ति इव आर्यपुत्रम् ।

निरन्तरस्थिताः अविरलसन्निवेशेन वर्त्तमानाः ।

(ख) सरहस्यजृम्भकास्त्राणि— रहस्यं प्रयोगसंहारमन्त्रग्रामः तत्सहि-
तानि जृम्भकसंज्ञकानि स्वस्वदेवतामूर्तिधराणि तेजोमयानि दिव्यान्त्राणि ।

(ग) ब्रह्मादयः विरिञ्चिप्रसूताः पुराणाः पूर्वे गुरवः वेदोपदेष्टारः ब्रह्म-
हिताय वेदसंरक्षणायाः परःसहस्राः सहस्राधिकाः शरदः वत्सरान् सुदीर्घं
कालमित्यर्थः तपांसि तस्मा स्वानि तपोमयानि तेजांस्येव एतानि अस्त्राणि
अपश्यन् ब्रह्मादीनां चिरोपार्जितानि तपोमयानि तेजांस्येव जृम्भकाख्य-
दिव्यास्त्ररूपेण परिणतानीति भावः ।

(१) इदं तावदालेख्यम् । १ । २ । ४ ।

कास्त्राणि । २ ।

इदं तदालेख्यम् । ३ ।

एतानि तानि सरहस्यजृम्भका-

(२) के दाणिं एदे । १ । ४ ।

स्त्राणि । ३ ।

के एदे । २ । के दाणिं । ३ ।

(४) कौशिकमृषिं विश्वस्य मितं विश्वा-

(३) देवि एतानि सरहस्यजृम्भका-

मितमुपसंक्रान्तानि । १ । २ । ४ ।

स्त्राणि । १ । ४ ।

कौशिकमृषिमुपसंक्रान्तानि । २ ।

देवि एतानि सरहस्यानि जृम्भ-

(५) तेन च । १ । २ । ४ । तेन । ३ ।

सीता । यमो एदाणं (१) (क) ।

रामः । सर्वथेदानीं त्वत्प्रसूतिमुपस्थास्यन्ति (२) ।

सीता । अणुगृहीद म्हि (ख) । .

लक्ष्मणः । एष मिथिलावृत्तान्तः । .

सीता । अम्भहे दलन्तवणीलुप्यल (३) सामंलसिणिङ्ग-
मसिणसोहमाणमंसलेण देहसोहग्गेण (४) विन्हअत्थिमिद-
ताददीसमाणसोम्भमुन्दरसिरी (५) अणादरक्खुडिदसङ्करसरा-
सणो सिहण्डमुड्डमुहमण्डलो अज्जउत्तो आलिहिदो (ग) ।

लक्ष्मणः । आर्ये पश्य पश्य (६)

(क) नमः एतेभ्यः ।

(ख) अनुगृहीता अस्मि ।

(ग) अम्भहे दलन्तवणीलुप्यल इत्यमलस्निग्धमरुणशोभमानमांसलेन देह-
सौभाग्येन विस्मयस्तिमिततार्तहृद्यमानसौम्यमुन्दरत्रीः अनादरखण्डितशङ्कर-
शरासनः शिखण्डसुगन्धसुखमण्डलः आर्यपुत्रः आलिखितः ।

अम्भहे इति हर्षविस्मयद्योतनार्थः शब्दः । दलत् उद्भिद्यमानम् । मरुणं
कोमलम् । स्निग्धं प्रीतिकरम् । मांसलं प्रभूतम् । देहसौभाग्येन देहस्य
सौभाग्यं सुभगत्वं सौन्दर्यसौकुमार्यादि तेनोपलब्धतः । स्तिमितो निश्चलः ।
अनादरेण अयत्नेन अवलीलवेति यावत् खण्डितं भग्नं शङ्करस्य शिखस्य शरा-

(१) यमो यमो एदाणं । १ । २ ।

यमो एदाणं । १ । ४ ।

(४) मंसलेण देहसोहग्गेण । १ । १ । ४ ।

मंसलदेहसोहग्गेण । २ ।

(२) त्वत्प्रसूतिमुपस्थास्यन्ति । १ । २ । ४ ।

(५) मुन्दरसिरी । १ । २ ।

• त्वत्प्रसवमुपस्थास्यन्ति । १ ।

सोम्भमुन्दरसिरी । १ । ४ ।

(३) दलन्तवणीलुप्यल । १ । २ ।

(६) आर्ये पश्य पश्य । १ । ४ ।

• दलन्तवणीलुप्यल । १ । ४ ।

आर्ये पश्य । १ । २ ।

सम्बन्धिनो वशिष्ठादीनेष तातस्तुवाञ्छति ।

गौतमश्च शतानन्दो जनकानां पुरोहितः (क) ॥

रामः । द्रष्टव्यमेतत्

* जनकानां रघूणाञ्च सम्बन्धः कस्य न प्रियः ।

यत् दाता ग्रहीता च स्वयं कुशिकनन्दनः (ख) ॥

सीता । एदे कबु, तत्कालकिदगोदानमङ्गला चत्तारो
भादरो विआहदिकिखदा तुम्हे अहो जानामि तस्मिं एव
पदेसे तस्मिं एव काले वत्तामि (ग) ॥

रामः (१) ।

समयः स वर्त्तत इवैष यत् मां

समनन्दयत् सुमुखि गौतमार्पितः ।

सनं धनुर्येन । शिखण्डेः काकपत्नैः सुगधं सुन्दरं शोभमानमिति यावत्
सुखमण्डलमस्य ।

(क) सम्बन्धिनः स्मृतिनवेन वैवाहिकेन सम्बन्धेनेति शेषः । गौतमः
गौतमस्य महर्षेरपत्यं पुमान् ।

(ख) कुशिकस्य राज्ञः नन्दनः तनयः विश्रामितः स्वयं यत् यस्मिन् वैवाहिके
सम्बन्धे दाता ग्रहीता च तस्योभयोरेव कुलयोः पूज्यत्वात् तदाज्ञयैव कन्या-
दानग्रहणयोः सम्पन्नत्वाच्च तस्मिन् दातृत्वग्रहीतृत्वोपचारः न पुनर्वस्तुतः
स एव दाता ग्रहीता च ।

(ग) एते खलु तत्कालकृतगोदानमङ्गलाः चत्वारः भ्रातरः विवाहदीक्षिताः
यूयम् अहो जानामि तस्मिन् एव प्रदेशे तस्मिन् एव काले वर्त्ते ।

तत्कालकृतगोदानमङ्गलाः — तत्काले विवाहप्राक्काले कृतम् अनुष्ठितं गो-
दानमङ्गलमेभिः ते तथोक्ताः विवाहात् प्राक् गोवितरणरूपो मङ्गलहेतुः
क्षत्रियाणामाचारविशेषः । जानामि मन्ये ।

अयमुद्गृहीतकमनीयकङ्कणः (१)

सख मूर्त्तिमानिव महोत्सवः करः (क) ॥ .

लक्ष्मणः । इयमार्या इयमप्यार्या माण्डवी इयमपि बधूः
श्रुतकीर्त्तिः (ख) ।

सीता । वच्छ इअं वि अवरा का (ग) ।

लक्ष्मणः । सलज्जस्मितमपवार्य्य (२) । अये ऊर्म्मिलां
पृच्छत्यार्या । भवत्वन्यतः सञ्चारयामि (३) । प्रकाशम् ।
आर्य्ये दृश्यतां द्रष्टव्यमेतत् अयञ्च भगवान् भार्गवः (घ) ।

सीता । भीदं हि (४) (ङ) ।

(क) गौतमार्षितः— गौतमेन गोतमतनयेन शतानन्देन अर्पितः दत्तः ।
उद्गृहीतकमनीयकङ्कणः— उद्गृहीतम् आवृद्धं कमनीयं मनोहरं कङ्कणं
वैवाहिकसूत्रमस्मिन् स तथोक्तः ।

(ख) इयमार्या इयं भवती सीतां प्रत्युक्तिरियम् । माण्डवी भरतपत्नी
जनकानुजस्य कुशध्वजस्य ज्येष्ठा कन्या । श्रुतकीर्त्तिः शत्रुघ्नपत्नी कुशध्वजस्य
कनिष्ठा कन्या ।

(ग) वत्स इयम् अपि अपरा का ।

(घ) ऊर्म्मिलां पृच्छति— ऊर्म्मिला लक्ष्मणपत्नी सीताया अनुजा जनकस्य
औरसी कन्या तां पृच्छति जिज्ञासते । अन्यतः सञ्चारयामि—आलेख्यस्य
अपरस्मिन् कस्मिंश्चिदशे आर्याया दृष्टिं चालयामि ऊर्म्मिलादृष्टान्तपरि-
हारायेति शेषः ।

(ङ) भीता अस्मि ।

(१) उद्गृहीत । १ । ३ । ४ ।

(२) सञ्चारयामि । १ । ४ ।

• आगृहीत । २ ।

सञ्चारयामि । २ । ३ ।

(३) सलज्जस्मितम् । १ । २ । ४ ।

(४) भीदं हि । १ । ३ । ४ ।

• सलज्जस्मितेन । ३

ससम्भ्रमम् । कम्पिद हि । २ ।

रामः । ऋषे नमस्ते (१) ।

लक्ष्मणः । आर्य्ये पश्य पश्य अयमसावार्थ्येण (२) । इत्यर्द्धोक्ते

रामः । साक्षेपम् । अयि वज्रतरं द्रष्टव्यमस्ति अन्यतो
दर्शय (३) ।

सीता । सस्नेहवज्रमानं निर्वर्ण्य (४) । सुदु सोहसि
अज्जउत्त एदिणा विण्णुअमाहप्पेण (क) ।

लक्ष्मणः । एते वयमयोध्यां प्राप्ताः ।

रामः । साक्षम् । स्मरामि हन्त स्मरामि (५)

जीवत्सु तातपादेषु नवे दारपरिग्रहे ।

मादृभिश्चिन्त्यमानानां ते हि नो दिवसा गताः (ख) ॥

इयमपि तदा जानकी

प्रतनुविरलैः प्रान्तोन्मीलन्मनोहरकुन्तलैः (६)

दर्शनमुकुलैः (७) मुग्धालोकं शिशुर्दधती मुखम् ।

(क) सुष्ठु शोभसे ऋःर्य्यपुत्र एतेन विनयमाहात्म्येन ।

माहात्म्यम् आतिशय्यम् ।

(ख) चिन्त्यमानानाम् कथमेषां सुखेन कालोऽतिवर्त्तत इति चिन्ता-
विषयोक्तानां सस्नेहं लाज्यमानानामित्यर्थः ।

(१) २ पुस्तके इयं रामोक्तिः परि-
हृता ।

(२) पश्य पश्य अयमसावार्थ्येण । १ । १ । ४ ।
पश्य अयमार्थ्येण । २ ।

(३) अयि वज्रतरं द्रष्टव्यमन्यतो
दर्शय । १ । ४ ।

वत्स वज्रतरं द्रष्टव्यमन्यतो
दर्शय । २ ।

अयि वज्रतरं द्रष्टव्यमस्ति

अन्यतो दर्शय । १ ।

(४) निर्वर्ण्य । १ । २ । ४ ।

निर्वर्ण्योत्तमतम् । १ ।

(५) स्मरामि हन्त स्मरामि । १ । २ । ४

स्मरामि हन्त । २ ।

(६) कुन्तलैः । १ । २ । ४ ।

कुन्तलैः । १ ।

(७) दर्शनमुकुलैः । १ । २ । ४ ।

दर्शनमुकुलैः । १ ।

‘ललितललितैर्ज्योत्स्नाप्रायैरकृतिमविभ्रमै-

रकृत मधुरैरम्बानां मे कुतूहलमङ्गकैः (क) ॥

लक्षणः । एषा मय्यरा ।

रामः । अनुत्तरमन्यतो गत्वा (१) । देवि वैदेहि

इङ्गदीपादपः सोऽयं शृङ्गवेरपुरे पुरा ।

निषादपतिना यत् स्निग्धेनासीत् समागमः (ख) ॥

लक्षणः । विहस्य स्वगतम् । अये मध्यमाम्बावृत्तमन्तरितमार्थ्येण (२) (ग) ।

(क) प्रतनुभिः स्तब्धैः विरलेः अनतिनिविडेः मनोहरैः कललैः अलकैः प्रान्तयोः पार्श्वयोः गण्डयोरुभयोरिति यावत् उन्मीलित् शोभमानम् तथा दशन-सकुलेः दन्तकुलनेः कुन्दकुलनसदृशेर्दन्तैरित्यर्थः सुधासोको रविरशोभम् सुखं दधती धारयन्ती शिशुः अप्राप्तयौवना इयमपि जानकी तदा ललितललितैः अतिमनोहरेः ज्योत्स्नाप्रायैः ज्योत्स्नासदृशैः ज्योत्स्नावत् निर्मलेरित्यर्थः अकृतिमविभ्रमैः अनुद्भिन्नयौवनतया अशिक्षितकृतिमविलासैः मधुरैः नयन प्रीतिकरे अङ्गकैः प्रतनुभिरङ्गैः मम अम्बानां माम्बुणां कुतूहलम् आनन्दम् अकृत उत्पादयामास ।

(ख) शृङ्गवेरपुरे पुरा पूर्वम् यत् यस्मिन् इङ्गदीपादमे इङ्गदीपादपतले इत्यर्थः स्निग्धेन प्रणयिना निषादपतिना गुह्येन समागमः आसीत् ।

(ग) मध्यमायाः द्वितीयायाः अम्बायाः मातुः कैकेयाः वृत्तं चरितं वनप्रस्थापनरूपम् आर्थ्येण अनारितम् अतिक्रान्तम् अप्रियतया परिहृतमिति यावत् । अत्र लिपिकरप्रमादवशात् वृत्तशब्दस्थाने वृत्तान्तशब्दः आपतित इति प्रतीयते एतदर्थमेव मूले वृत्तशब्दो निवेष्टितः । वृत्तान्तोऽनारित इति पुंस्त्वान् पाठस्तु नपुंसकप्रयोगस्य शासनविरुद्धत्वात् तत्परिहारायोपान्त इति प्रतिभाति ।

(१) गत्वा । १ । ३ । ४ ।

दर्शयन् । २ ।

(२) मध्यमाम्बावृत्तान्तमन्तरितमा-

र्थ्येण । १ । ३ । ४ ।

मध्यमाम्बावृत्तान्तोऽनारित

आर्थ्येण । २ ।

सीता । अहो एसो जडासञ्जमणवुत्तन्तो (१) (क) ।

लक्ष्मणः ।

पुत्तसंक्रान्तलक्ष्मीकैर्यद्वृद्धेस्त्राकुभिर्धृतम् (२) । २२ ।

धृतं बाल्ये तदार्य्येण पुण्यमारण्यकं व्रतम् (ख) ॥

सीता । एसा पसस्सपुण्यसलिला भअवदी भार्देरही (३) (ग) ।

रामः । देवि रघुकुलदेवते नमस्ते (४) (घ)

तुरगविचयव्यग्रानुर्व्वीभिदः सगराध्वरे २३ ।

कपिलमहसामर्षात् सुष्टान् (५) पुरा प्रपितामहान् (६) ।

(क) अहो एष जटासंयमनवृत्तान्तः ।

संयमनं बन्धनम् ।

(ख) पुत्ते संक्रान्ता लक्ष्मीरेषां ते तद्योक्तैः वृद्धैः गलितवयोभिः दृष्ट्वाकुभिः
दृष्ट्वाकुवंशैर्नृपतिभिः यत् पुण्यं पावनम् आरण्यकं व्रतं वानप्रस्थरूपं धर्मं
धृतम् अवलम्बितम् आर्य्येण बाल्ये प्रथमे वयसि तत् आरण्यकं व्रतं पित्राज्ञा-
परिपालनानुरोधेन अरण्यवासरूपं धर्मं धृतम् ।

(ग) एषा प्रसन्नपुण्यसलिला भगवती भागीरथी ।

(घ) भगीरथेन पृथिव्यामानीतत्वात् सगरतनयानासङ्गारकत्वाच्च गङ्गाया
रघुकुलदेवतात्वम् ।

(ङ) भगवति भागीरथि पुरा पूर्वं सगरस्य राज्ञः अध्वरे अश्वमेधे तुरगस्य
अश्वमेधीयस्य वाजिनः विचये अन्वेषणे व्यग्रान् व्यासक्तान् अतएव उर्व्वीभिदः

यावत्तुर्गसन्दर्शस्तावत्तन्नत जेदिनीम् । रामा० । १ । ३८ । १५ ।

इति पित्राज्ञया पृथिवीं खनतः ततः अमर्षात् कोपात् कपिलस्य महसा

(१) जटा । १ । २ । जडा । १ । ४ ।

(४) देवि रघुकुलदेवते । १ । २ । ४ ।

(२) व्रतम् । १ । २ । ४ । धृतम् । १ ।

रघुकुलदेवते । १ ।

(३) पसस्सपुण्यसलिला भअवदी भार्दे-
रही । १ । २ । ४ ।

(५) अमर्षात् सुष्टान् । १ । २ । ४ ।

अमर्षसुष्टान् । १ ।

पसस्ससलिला भार्देरही । १ ।

(६) पितुः प्रपितामहान् । १ । २ । ४ ।

अगणिततनूपातं (१) तस्मा तपांसि भगीरथो

भगवति तव स्पृष्टानङ्गिश्चिराद्ददोधरत् (२) (ङ) ॥

सा त्वमस्व स्तुषायामरुन्धतीव सीतायां शिवानुध्यानपराभव(क) ।

लक्षणः । अयमसौ (३) भरद्वाजावेदितश्चितकूटयायिनि
वर्त्तन्नि वनस्पतिः कालिन्दीतटवटः (४) स्खामो नाम । ५५, १०

सीता । सुमरद् एदं (५) पदेसं अज्जउत्तो (स्व) ॥

रामः । अयि कथं विस्मय्यते

२५ अलसलुलित (६) सुगन्धान्धसञ्ज्ञातखेदा-

दशितिलपरिरम्भैर्दत्तसंवाहनानि । -

लेजसा मुष्टान् दग्धान् अनेन चोरितोऽत्र इति मत्वा विमानितेन कुपितेन
महर्षिणा भस्मीकृतानित्यर्थः 'अगणितः अनालोचितः तनूपातः शरीरध्वंसो-
ऽस्मिन् कर्मणि तद्यथा तथा मन्त्रं वा साधयेयम् शरीरं वा पातयेयम् इति
प्रतिज्ञामारुह्येत्यर्थः तपांसि तस्मा तपोमहिम्ना भुवमवतीर्त्तयाः तव अङ्गिः
जलेः स्पृष्टान् अभिषिक्तान् प्रतितामहान् प्रपितामहस्य असमञ्जस्य वैमालेय-
भ्रातृन् षट्सहस्रसंख्यकान् सगरतनयान् भगीरथः चिरात् बहोः काष्ठा-
दनन्तरम् उददोधरत् उद्धारयाञ्चकार ।

सगरस्यासमञ्जस्त असमञ्जादथांशुमान् ।

दिलीपोऽंशुमतः पुत्रो दिलीपस्य भगीरथः ॥ १ । ७० । ३८ ॥

इति रामायणदर्शनात् पितुः प्रपितामहान् इति पाठो न संकुञ्चित इति
पितुः इत्यत्र पुरा इति पदं विनिवृणितम् ।

(क) स्मरति तं प्रदेशम् आर्थपुत्रः ।

(१) अगणितसमुत्तापम् । १ ।

(२) अयमसौ । १ । २ । ४ । एषः । २ ।

अगणिततनूतापम् । २ । ४ ।

(४) कालिन्दीतटवटः । १ । ४ ।

*अगणिततनूपातम् । ३ ।

कालिन्दीतटे वटः । २ । ३ ।

(२) उददोधरत् ॥ १ । २ । ४ ।

(५) एदं । १ । २ । ४ । तं । ३ ।

. उदतीतरत् । १ ।

(६) लुलित । १ । २ । ४ । वलित । ४ ।

परिन्दितालवेणाली दुर्बलान्यङ्गकानि

त्वमुरसि मम कृत्वा यत् निद्रामवाप्ता (क) ॥

लक्ष्मणः । एष विन्ध्याटवीमुखे विराधसंरोधः (१) (ख) ।

सीता । अलं दाव एदिणा पेक्खामि दाव अज्जउत्तइत्य-
धरिदतालवेण्टादवत्तं अत्तणो दक्खिणारखप्पवेसारम्भं (२) (ग) ।

रामः । एतानि तानि गिरिनिर्भरिणीतटेषु

(५५) वैखानसाश्रिततरूणि (३) तपोवनानि ।

येष्वातिथेयपरमाः शमिनो भजन्ते

नीदारमुष्टिपचना गृहिणो गृहाणि (घ) ॥

(क) यत् यस्मिन् प्रदेशे त्वम् अध्वना अध्वगमनेन सञ्जातात् उद्भूतात्
खेदात् अमात् अवसानं क्लान्तानि सुखितानि ईषत्कम्पमानानि तथापि सुग्धानि
मनोहराणि अशिथिलेः गाढैः परिरम्भैः आलिङ्गनेः दत्तं संवाहनं मर्दनं येभ्य-
तानि तथाविधानि अध्वअमार्त्तानामङ्गेषु संवाहितेषु क्लान्तिपरिहारो जायते
परिन्दिता अवताडिता ललाटव दुर्बलानि स्नानानि अङ्गकानि प्रतनूनि
अङ्गानि मम उरसि वृत्तं कृत्वा न्यस्य निद्राम् अवाप्ता प्राप्नवती ।

(ख) विन्ध्याटवीमुखे विन्ध्याटवीप्रवेशद्वारे विन्ध्याटवीप्रवेशोपक्रमे इत्यर्थः
विराधसंरोधः विराधाख्येन रक्षसा संरोधः निरोधनम् अस्माकमिति शेषः ।

(ग) अलं तावत् एतेन प्रेक्षे तावत् आर्यपुत्रहस्तघृततालवृन्तातपत्रम्
आत्मनः दक्षिणारख्यप्रवेशारम्भम् ।

दक्षिणारख्यप्रवेशकाले आर्यपुत्रेणातपवारणाय हस्तस्थितं तालवृन्तं
मम शिरसि आतपत्ररूपेण घृतमासीदित्यर्थः ।

(घ) गिरिनिर्भरिणीतटेषु गिरिनदीतीरेषु वैखानसेः वानप्रस्थेः आश्रिताः
आवासत्वेन परिन्दिताः तद्वत् दृष्ट्वा येषां तथोक्तानि एतानि तानि तपो-

(१) विराधसंरोधः । १।४।

अप्येवमन्तरं । १ ।

विराधसंवादः । २।३।

(२) वैखानसाश्रिततरूणि । १।१।४।

(३) अप्येसारम्भं । १।२।४।

वैखानसाश्रिततरूणि । २ ।

लक्ष्मणः । अयमविरलानोकह (१) निवह्निरन्तरस्त्रिग-
नीलपरिसरारण्यपरिणद्धगोदावरीमुखरकन्दरः सततमभि-
व्यन्दमानमेघमेदुरितनीलिमा जनस्थानमध्यगो (२) गिरिः
प्रस्रवणः (३) (क) ।

रामः । स्मरसि सुतसु तस्मिन् पर्वते लक्ष्मणेन .

(२६) प्रतिविहितसपर्यास्वस्थयोस्तान्यहानि (४) ।

स्मरसि सरसतीरां (५) तत्र गोदावरीं वा

स्मरसि च तदुपान्तेष्वावयोर्वर्त्तनानि (ख) ॥

वनानि गृह्णिणः गृह्णत्याः शमिनः वीतरागाः सन्तः आतिथेयम् अतिथि-
परिचर्या परमम् अतिमहत् कर्म येषां ते तथोक्ताः आतिथ्यनिष्ठा इत्यर्थः
नीवारसृष्टिः पचनं पाकः येषां ते तथोक्ताः संयताहारा इत्यर्थः येषु तपोवनेषु
गृह्णाणि भजन्ते निवसन्ति ।

(क) अविरलेन घनसन्निविष्टेन अनोकहनिवष्टेन वृक्षसमूहेन निरन्तरः
निरवकाशः स्त्रिगः शीतलः नीलः श्यामलः परिसरः पर्यन्तभागः यस्य तत्
तथोक्तं यत् अरण्यं तस्मिन् परिणद्धया विकृतिमापन्नया गोदावर्या नद्या
मुखरः कलकलपूर्णः कन्दरोऽस्य स तथोक्तः सततम् अविरतम् अभिव्यन्दमानेः
आविर्भवद्भिः मेघैः जलदैः मेदुरितः सान्द्रीकृतः नीलिमा श्यामलता यस्य स
तथोक्तः जनस्थानस्य तदारण्यस्य महारण्यस्य मध्यं मध्यभागं गच्छति प्राप्नोति
अधिकरोतीति यावत् स तथोक्तः जनस्थानमध्यवर्त्तीत्यर्थः अयं प्रस्रवणः
तन्नामा गिरिः ।

(ख) हे सुतसु शोभनाङ्ग तस्मिन् पर्वते प्रस्रवणे लक्ष्मणेन प्रतिविहितया
कृतया सपर्याया परिचर्याया स्वस्थयोः सुखेनावस्थितयोः आवयोः तानि

(१) अविरलानोकह । १ ।

प्रस्रवणो नाम । २ ।

अयमविरलानोकह । २ । ३ । ४ ।

(४) स्वस्थयोः । १ । २ ।

(२) जनस्थानमध्यगः । १ । ४ ।

सुस्थयोः । २ ।

जनस्थानमध्यगः । २ । ३ ।

(५) सरसतीराम् । १ । ३ ।

(३) प्रस्रवणः । १ । १ । ४ ।

सरसनीराम् । २ ।

अपिच ।

किमपि किमपि मन्दं मन्दमासन्तियोगा- २७

दविरलितकपोलं (१) जल्पतोरक्रमेण ।

अशिथिलपरिरम्भाव्याष्टतैकैकदोषो- (२)

रविदितगतयामा रात्रिरेव व्यरंसीत् (क) ॥

लक्षणः । एषा पञ्चवधां शूर्पणखा ।

सीता । हा अज्जउत्त एत्तिअं दे (३) दंसणं (ख) ।

रामः । अयि विप्रयोगतस्ते चितमेतत् (ग) ।

सीता । जधा तथा होदु दुज्जणो असुहं उप्पादेइ (घ) ।

अहानि दिनानि स्मरसि सरसं सुखसेव्यं तीरमस्याः तां तथोक्तां गोदावरीं
वा स्मरसि तस्य पर्यंतस्य उपान्तेषु पर्यन्तभागेषु आवयोः वर्त्तनानि स्वच्छन्द-
सञ्चारान् वा स्मरसि । चतुर्थपादस्य अकारो विकल्पबोधकः ।

(क) आसन्तियोगात् सान्निध्यवशात् अविरलितः अन्योन्यसंसक्तः कपोलो
गण्डो यस्मिन् कर्मणि, तद्यथा तथा, अक्रमेण आनुपूर्वीं विना मन्दं मन्दं
नीचैः नीचैः किमपि किमपि जल्पतोः आलपतोः अशिथिले गाढे परिरम्भे
अलिङ्गने व्याष्टतः आमक्तः एकः एकः दोः बाहुः ययोः तौ तथोक्तयोः
आनयोः अविदिताः अपरिज्ञाताः गताः अतीताः यामाः प्रहराः यस्याः सा
तथोक्ता एव रात्रिः व्यरंसीत् विरराम प्रभाता इत्यर्थः ।

(ख) हा आर्यपुत्र एतावत् ते दर्शनम् ।

(ग) विप्रयोगतस्ते विरहकातरे ।

(घ) यथा तथा भवतु दुर्जनः असुखम् उत्पादयति ।

(१) अविरलित । १ । २ ।

अशिथिल । २ ।

अविचलित । ३ । ४ ।

(२) एत्तिअं ल्लेव । १ । २ । ४ ।

(३) सयुलक । १ । ३ । ४ ।

एत्तिअं दे । ३ ।

रामः । हन्त वर्त्तमान इव (१) जनस्थानवृत्तान्तः प्रति-
भाति ।

लक्ष्मणः ।

२४ अथेदं रक्षोभिः कनकहरिणच्छद्मविधिना(२)

• तथा वृत्तं पापैर्यथयति यथा चालितमग्नि ।

जनस्थाने शून्ये विकलकरुणैराय्यचरितै- (३)

रपि ग्रावा रोदित्यपि दलति वज्रस्य हृदयम्(क) ॥

सीता । सास्त्रमात्मगतम् । अइ देव रञ्जउलाणन्द(४)

एवं(५) मम कारणादो किलिङ्गो सि (६) (ख) ।

लक्ष्मणः । रामं निर्वर्ण्य साकूतम्(ग) । आर्य्य किमेतत्

(क) अथ पापैः दुराचारेः रक्षोभिः राक्षसैः कनकनिर्मितः हरिणः
कनकहरिणः स एव छलं तस्य विधिना अनुष्ठानेन हेमन्तगुरुपेण मारीचेन
यञ्जयित्वेत्यर्थः इदं तथा वृत्तम् आचरितं यथा चालितम् सम्यक् प्रतिकृतमग्नि
व्यथयति दुःखमुत्पादयति । शून्ये मानवसमागमवर्जिते जनस्थाने विकलैः
वेकलव्यपूर्यैः अतएव करुणैः शोकोद्दीपकैः आर्य्यस्य चरितैः क्रियाभिः ग्रावा
पापाणोऽपि रोदति वज्रस्य हृदयमपि दलति विदीर्यते ।

(ख) अयि देव रघुकुलानन्द एवं मम कारणात् क्लिष्टः अस्मि ।

(ग) साकूतम् साभिप्रायम् रामपरिसान्नुनाभिप्रायेणेत्यर्थः ।

(१) वर्त्तमान इव । १ । ४ ।

रञ्जउलालङ्कार । ३ ।

वर्त्तमान रूपे । २ । ३ ।

(५) एवं । १ । ३ । ४ ।

(२) कपटहरिण । १ ।

एवं वि । २ ।

कनकहरिण । २ । ३ । ४ ।

(६) कलिङ्गो सि । १ ।

(३) विकलकरुणैः । १ । २ ।

किलिङ्गो आसी । २ ।

करुणविकलैः । ३ । ४ ।

किलिङ्गो सि । ३ ।

(४) रञ्जउलाणन्द । १ । २ । ४ ।

किलिङ्गो सि । ४ ।

२९. अयं ते वाष्पौघस्तुटित इव मुक्तामणिसरो
 विसर्पन् धाराभिर्लुठति धरणीं जर्जरकणः ।
 निरुद्धोऽप्यावेगः स्फुरदधरनासापुटतया
 परेषामुन्नेयो भवति च भराध्मातहृदयः (१) (क) ॥

रामः । वत्स

३०. तत्कालं प्रियजनविप्रयोगजन्मा
 तीव्रोऽपि प्रतिकृतिवाञ्छया विसोढः ।
 दुःखाग्निर्मनसि पुनर्विपच्यमानो
 हन्मर्म्भत्रण इव वेदनां करोति (ख) ॥

(क) ते तव अयं वाष्पौघः अशुप्रवाहः तुटितः क्षिप्तस्तवः मुक्तामयः मणि-
 सरः हार इव धाराभिः धरणीं भूमिं विसर्पन् गच्छन् प्राप्नुवन् इति यावत्
 जर्जराः चूर्णिताः कणाः यस्य स तथोक्तः सन् लुठति भरेण आतिशयेन
 आध्मातम् उत्तापितं परिपूरितं वा हृदयं येन स तथोक्तः आवेगः शोकप्रसरश्च
 निरुद्धः निरान्वितोऽपि स्फुरन्तौ कम्पमानौ अधरनासापुटौ यस्य सः तस्य भावः
 तत्ता तया हेतुना अधरनासापुटयोः स्फुरणदर्शनेनेत्यर्थः परेषाम् अन्वेषाम्
 उन्नेयः अशुमेयः भवति ।

(ख) प्रियजनेन विप्रयोगात् विरहात् जन्म यस्य सः प्रियजनविरहजनितः
 तीव्रः सुदुःसहोऽपि तत्कालं तस्मिन् समये प्रतिकृतिवाञ्छया वैरप्रतिमोचन-
 वासनावशवर्त्तितया विसोढः दुःखाग्निः शो बद्धः मनसि पुनः विपच्यमानः
 विपाकमापद्यमानः प्रज्वलति इति यावत् हृदः हृदयस्य मर्म्भणि मर्म्भप्रदेशे संरुढः
 सज्जातः त्रण इव वेदनां यातनां करोति जनयति ।

सीता । हृद्वी हृद्वी अहं वि (१) अदिभूमिं गदेण रण-
रणेण अज्जउत्तसुखं विअ अत्ताणं पेक्खामि (क) ।

लक्ष्मणः । स्वगतम् । भवत्वन्यतः क्षिपामि । चित्तं
विलोक्य प्रकाशम् । तदेतन्मन्वन्तरपुराणमधिराजस्य (२) तत्-
भवतस्मात्तज्जटायुषश्चरितविक्रमोदाहरणम् (३) (ख) ।

सीता । हा ताद णिर्व्यूढो दे अवच्चसणेहो (ग) ।

(क) हाधिक् हाधिक् अहम् अपि अतिभूमिं गतेन रणरणेन आर्यपुत्र-
नून्यम् इव आत्मानं प्रेक्षे ।

अतिभूमिं गतेन—अतिभूमिम् औत्कश्यं गतेन प्राप्तेन अत्याकटेनेत्यर्थः ।
रणरणेन उद्देगेन ।

(ख) मन्वन्तरपुराणमधिराजस्य—मन्वन्तरपुराणस्य मन्वन्तरप्राचीनस्य
मन्वन्तरप्रवृत्तिसमकालस्यत्यस्येति यावत् मध्याणां पक्षिणां राक्षः जटायुषः ।
मनूनाम् अनन्तरम् अधिकारकालः मन्वन्तरम् । मन्वन्तराणि च पुराणेषु
चतुर्दश परिगख्यन्ते । एकस्मिन् कले स्थायन्मुवाद्यास्तद्वैश मनवः पर्यायेण
वृष्टिपालनादावधिक्षताः । सप्तमस्य वैवस्वतमनोरधियमरः प्रवृत्तः अस्त्रोपक्रमे
जटायुष उत्पत्तिमभिसम्भाव मन्वन्तरपुराणमधिराजस्येत्यक्तम् । चरित-
विक्रमोदाहरणम्—चरितस्य विक्रमस्य च उदाहरणम् उल्लेखः आलेख्ये
गिन्यास इति यावत् ।

(ग) हा तात निर्व्यूढः ते अपत्यस्नेहः ।

निर्व्यूढः निष्ठां गतः त्वया प्राणव्ययेन अपत्यस्नेहस्य परा काठा समासा-
दितेत्यर्थः ।

(१) अहं वि । १ । ३ । ४ ।

• अज्ज अहं वि । २ ।

(२) तदेतन्मन्वन्तरपुराणमधिराजस्य

। १ । ३ । ४ ।

अथैतन्मन्वन्तरपुराणस्य मधिरा-
जस्य । २ ।

(३) चरितविक्रमोदाहरणम् । १ । ३ । ४ ।
चरितं पद्धतिरिव विक्रमोदाहर-
णम् । ३ ।

रामः । हा तात काश्यप शकुन्तराज क पुनस्त्वादृशस्य
महतस्तीर्थस्य (१) साधोः सम्भवः (क) ।

लक्ष्मणः । अयमसौ जनस्थानपश्चिमः (२) चित्तकुञ्जवान्
नाम दनुकबन्धाधिष्ठितो दण्डकारण्यभागः (३) तदिदम्यमूक-
पर्वते मतङ्गस्याश्रमपदम् इयञ्च अमणा नाम सिद्धश्वरी
तदेतत् पम्पाभिधानं (४) सरः (ख) ।

सीता । एत (५) किल अज्जउत्तेण विसज्जिदामरिस-
धीरत्तणं (६) पमुक्ककण्ठं रुक्खं (७) आसि (ग) ।

रामः । देवि रमणीयमेतत् सरः (द)

(क) तीर्थस्य तीर्थभूतस्य तीर्थवत् पावनस्थेत्यर्थः ।

(ख) जनस्थानपश्चिमः — जनस्थानस्य महारण्यस्य पश्चिमे दिग्विभागे अव-
स्थितः । दनुकबन्धाधिष्ठितः — दनुनाम्ना कबन्धेन शिरोऽपीवाश्रूय्येन वक्षः-
स्थलस्थितसुखेन दानवेन अधिष्ठितः अध्युषितः ।

(ग) अत्र किल आर्य्यपुत्रेण विष्टपामर्षधैर्य्यं प्रसक्तकण्ठं रुदितम् आसीत् ।
विष्टपामर्षधैर्य्यम् — दुःसहशोकाभिभवेन विष्टपः त्यक्तः अमर्षः कोपः
धैर्य्यञ्च यस्मिन् कर्मणि तद्यथा तथा पम्पादर्शनादुद्भूतेन प्रभूतेन शोकावेगेन
अभिभूतो रामः अमर्षं धैर्य्यञ्च विहाय इह सक्तकण्ठं करोदेत्यर्थः ।

(१) तीर्थस्य । १ । २ । ४ ।

तीर्थभूतस्य । १ ।

(२) जनस्थानपश्चिमः । १ । ३ । ४ ।

जनस्थानपश्चिमतः । २ ।

(३) दण्डकारण्यभूभागः । १ । २ । ४ ।

दण्डकारण्यभागः । ३ ।

(४) पम्पाभिधानम् । १ । २ । ४ ।

पम्पा नाम । १ ।

(५) एत । १ । ३ । ४ । जल । २ ।

(६) विच्छद्दिदामरिसधीरत्तणं । १ । ४ ।

विच्छद्दिदामरिसाधीनं । २ ।

विसज्जितामरिसधीरत्तणं । ३ ।

(७) रुदिअं । १ । २ । रुक्खं । ३ । ४ ।

(द) एतत्पम्पासरः । १ । २ । ४ ।

एतत्सरः । १ ।

ॐ१- एतस्मिन् मदकलमल्लिकाक्षपत्र-

व्याधत्स्फुरद्गुदण्डपुण्डरीकाः ।

वाष्पाम्भःपरिपतनोद्गमान्तराले

सन्दृष्टाः कुवलयिनो भुवो विभागाः (क) ॥

लक्ष्मणः । अयमाय्यो हनूमान् (ख) ।

सीता । एसो सो चिरनिर्विस्त्रजीवलोकसमुद्गरण-(१)

गुरुश्रोवञ्जारी महाभाओ मारुदी (ग) ।

रामः ।

दिष्ट्या सोऽयं महावाञ्जरञ्जनानन्दवर्द्धनः ।

(क) एतस्मिन् सरसि मदकलानां मदमत्तानाम् कृष्णातिरेकात् नदतां क्रीड-
ताञ्चेत्यर्थः मल्लिकाक्षाणां मलिनचञ्चुरणानां शुक्लवर्णानां हंसविशेषाणां
पक्षेः पतत्रैः व्याधूताः चालिताः अतएव स्फुरन्तः कम्पमानाः उरवः दृहन्तः
दण्डाः येषां तानि तथोक्तानि पुण्डरीकाणि सितकमलानि येषु ते तथोक्ताः
कुवलयिनः नीलोत्पलवङ्गलाः भुवो विभागाः भूभागाः पम्पाया अंशविशेषा इति
यावत् वाष्पाम्भसाम् अश्रुजलानां परिपतनस्य निर्गमस्य उद्गमस्य उदयस्य च
अन्तराले मध्यकाले सन्दृष्टाः अवलोकिताः ।

(ख) देवयोनिसम्भवत्वात् महावीरत्वात् महोपकारकत्वाच्च हनूमत आर्थ-
रति विशेषणम् ।

(ग) एषः सः चिरनिर्विस्त्रजीवलोकसमुद्गरणगुरुप्रकारी महाभागः
मारुतिः ।

चिरं दीर्घकालं निर्विस्त्रस्य शोकाकुलस्य जीवलोकस्य सर्वेषां जीवानां
समुद्गरणेन शोकापनयनेन गुरु भूयिष्ठम् उपकृतवान् यः सः तथोक्तः । सीतां
रावणेन हृतामवगम्य सर्व एव जीवलोकः शोकार्तः समपद्यत तस्यां प्रत्या-
नीतायां जीवलोकस्य शोकोऽपनीतः तत्प्रत्यानयनकार्यं च प्रधानसहायत्वात्
हनूमतो महोपकारित्वम् ।

यस्य वीर्येण कृतिनो वयञ्च भवनानि च (क) ॥

सीता । वच्छ एसो कुसुमिदकअम्बतरुताण्डविदवरहिणो
किन्नामहेसां गिरी जत्थ अणुभावसोहग्गमेत्तुपरिसेसधूसर-
सिरी मुह्णत्तं मुच्छन्तो तुए परुखेण(१) अवलम्बिदो तरुअले
अज्जउत्तो आलिहिदो (ख) ।

लक्षणः ।

५२. सोऽयं शैलः ककुभसुरभिर्माल्यवान् नाम यस्मिन्
नीलस्निग्धः अयति शिखरं नूतनस्योयवाहः (२) (ग) ।

रामः ।

५३. वत्सेतस्माद्विरम विरमातः परं न क्षमोऽस्मि

प्रत्यावृत्तः पुनरपि स मे जानकीविप्रयोगः ॥

लक्षणः । अतः परमार्थस्य तत्प्रभवतां कपिराक्षसानाञ्च (३)

(क) कृतिनः सिद्धकामाः ।

(ख) यत्थ एषः कुसुमितकदम्बतरुताण्डवितकहिणः किन्नामधेयः गिरीः
यत्थ अनुभावसौभाग्यमातपरिशेषधूसरश्रीः मुह्णत्तं मूर्च्छन् त्वया प्ररुद्धितेन
अवलम्बितः तरुतले आर्यपुत्रः आलिखितः ।

वत्सेति लक्षणासम्बोधनम् । कुसुमितेत्यादि — कुसुमितेषु जातपुष्पेषु
कदम्बतरुषु ताण्डविताः नृत्यामक्ताः वर्हिणाः मयूराः यस्मिन् सः तथोक्तः ।
अनुभावेत्यादि — अनुभावसौभाग्यं प्रभावसम्पत् तन्मात्रं परिशेषम् अवशिष्टं
यस्याः सा तथोक्ता धूसरा ईषत्पाण्डुः ज्ञानेति यावत् श्रीः यस्य स तथोक्तः ।

(ग) ककुभसुरभिः — ककुभैः अर्जुनपुष्पैः सुरभिः घ्राणतर्पणगन्धपूर्णैः ।

(१) परुखेण । १ । २ । ४ ।

शिखराण्युन्नतः । १ ।

परुद्धिण । २ ।

(२) कपिराक्षसानाम् । १ । २ । ४ ।

(३) शिखरं नतनः । १ । २ । ४ ।

कपिराक्षसानाञ्च । २ ।

असंख्यातान्यत्तरोत्तराणि कर्मास्वरूपाणि परिश्रान्ता चेय-
माख्यां तद्विज्ञापयामि विश्रम्यताम् (१) ।

सीता । अज्जउत्त एदिणा चित्तदंसणेण पच्चुप्पसदोह
दाए अत्थि मे विस्सप्पं (क) ।

रामः । नन्वाज्ञापय ।

सीता । जाणे पुणो वि पसस्सगम्भीरासु वणराइसु विह-
रिस्सं पवित्तसोम्मसिसिरावगाहं (२) च भअवदिं भाईरहिं
अवगाहिस्सं (ख) ।

रामः । वत्स लक्ष्मण ।

लक्ष्मणः । एषोऽस्मि ।

रामः । अचिरं सम्पादनीयो दोहद इति सम्प्रत्येव गुरुभिः
सन्दिष्टम् (३) तदस्खलितसुखसम्पातं रथमुपस्थापय (ग) । ~

(क) आर्यपुत्र एतेन चित्तदर्शनेन प्रत्युत्पन्नदोहदुःखाः अस्ति मे विज्ञाप्यम् ।

(ख) जाने पुनः अपि प्रसन्नगम्भीरासु वनराजिषु विहरिष्यामि पवित्र
सौम्यशिशिरावगाहं च भगवतीं भागीरथीम् अवगाहिष्ये ।

प्रसन्नगम्भीरासु - प्रसन्नाः आपदसञ्चारनिशाचरोपप्लवादिराहित्येन
निरूपद्रवाः गम्भीरासु तासु । पवित्त्वादि - पवित्रः पावनः सौम्यः सुभगः
सुखकर इति यावत् शिशिरः सन्नापहरन् अवगाहः मज्जनं यस्यां तां तथोक्ताम् ।

(ग) अस्खलितसुखसम्पातम् - सुखेन अल्लेखेन सम्पातः गमनम् सुख-

(१) विश्रम्यतामिति । १ । २ ।

विश्रम्यताम् । ३ ।

विश्रम्यतामिति । ४ ।

पवित्तसोम्मसिसिरसिल्लावगाहं

। ३ ।

पवित्तसोम्मसिसिरावगाहं । ४ ।

(२) पवित्तसोम्मसिसिरावगाहं । १ ।

(३) गुरुभिरादिष्टम् । १ । ४ ।

पवित्तनिम्बसिसिरावगाहं । २ ।

गुरुभिः सन्दिष्टम् । २ । ३ ।

सीता । अज्जउत्त तुहेहिं वि तहिं गन्तव्वं (१) (क) ।

रामः । अयि कठिनहृदये एतदपि वक्तव्यमेव (२) ।

सीता । तेण हि पिअं मे (ख) ।

लक्ष्मणः । यथाज्ञापयत्यर्थः ।

इति निष्क्रान्तः ।

रामः । प्रिये इतो वातायनावर्त्तके सुहृत्तं संविष्टौ भवावः (३) (ग) ।

सीता । एवं होदु । ओहीरिज्जाभि (४) क्व परिस्सम जणिदाए णिदाए (घ) ।

सम्पातः अस्वलितः स्थिरः सुखसम्पातोऽनेन स तम् तेन गच्छतां गागीरः क्लेशो न भवतीत्यर्थः । सीतायाः पूर्णगर्भत्वात् तादृशस्येव रथस्य गमनोपयोगित्वम् ।

(क) अर्थ्युत्त युष्माभिः अपि तत् गन्तव्यम् ।

(ख) तेन हि प्रियं मे ।

(ग) इतः अस्मिन् वातायनं गवाक्षः आवर्त्तकम् अपवारकम् यत् स्थिता नान्यैर्लक्ष्यन्ते तादृशं स्थानमित्यर्थः वातायनस्य आवर्त्तके वातायनसन्निहते निश्चिते स्थाने सुहृत्तं कञ्चित्कालं संविष्टौ शयनौ भवावः ।

(घ) अपह्नये खलु परिश्रमजनितया निद्रया ।

अपह्नये अभिभूये ।

(१) तुहेहिं वि तहिं गन्तव्वं । १।२।४।

तुहेहिं गन्तव्वं । ३ ।

(२) एतदपि युष्माभिरपि वक्तव्यमेव । १।

एतदपि वक्तव्यमेव । २ । ३ । ४ ।

(३) हन् वातायनावर्त्तके सुहृत्तं

संविष्टौ भवावः । १ ।

वातायनोपकरणे सुहृत्तं संविष्टौ

भवावः । २ ।

वातायनावर्त्तके सुहृत्तस्थितौ

भवावः । ३ ।

इतो वातायनावर्त्तके सुहृत्तं

संविष्टौ भवावः । ४ ।

(४) ओहरिज्जाभि । १।२।४।

ओहरिदहि । ३ ।

रामः । तेन हि निरन्तरमवलम्ब्य मामत्र शयनाय(क) ।

जीवयन्निव ससाध्यसमस्येदविन्दुरधिककष्टमर्थताम् ।

बाहुरैन्दवमयूखचुम्बितस्यन्दिचन्द्रमणिहारविभ्रमः (ख) ॥

तथा कारयन् सानन्दम् । प्रिये किमेतत्

विनिश्चेतुं शक्यं (१) न सुखमिति वा दुःखमिति वा

प्रबोधो (२) निद्रा वा किमु विषविसर्पः किमु मदः ।

तव स्पर्शे स्पर्शे मम हि परिमूढेन्द्रियगणौ

विकारश्चैतन्यं भ्रमयति समुन्मीलयति च (३) (ग) ॥

(क) निरन्तरम् -- निः नास्ति अन्तरम् अवकाशो यस्मिन् कर्मणि तत् यथा तथा गाढमित्यर्थः ।

(ख) साध्यसं स्त्रीजातिसुलभ आतङ्कः तज्जनित ईषत्कम्प इति यावत् अमस्येदविन्दवः अमजनिता घर्म्मविन्दवः साध्यसेन अमस्येदविन्दुभिश्च सह समाध्यसमस्येदविन्दुः अतएव इन्दोरिमे ऐन्दवाः मयूखाः किरणाः तैशुम्बितस्य स्पृष्टस्य अतएव स्यन्दिनः द्रुवतः चन्द्रमणिहारस्य चन्द्रकान्तमणिनिर्मितस्य हारस्य विभ्रमः शोभा यस्मिन् स तथोक्तः घर्म्मविन्दुसम्पर्कात् चन्द्रकरस्पर्शेन द्रवन्ती चन्द्रकान्तमणिनिर्मितां हारयष्टिमतुल्यमित्यर्थः जीवयन् स्पर्शसम्भूतेन सुखसन्तानेन सहस्रासयन्निव बाहुः तदीय इति शेषः अधिककष्टं कष्टं मदीये इति शेषः अर्थताम् ।

(ग) सुखमिति वा किमहं सुखमनुभवामि इति दुःखमिति वा किमहं दुःखमनुभवामि इति प्रबोधः किमहं जागर्म्भि इति निद्रा किमहं निद्रामि इति किमु विषविसर्पः किं मम कलेवरे विषसञ्चारादीदृशीमवस्थामापन्नोऽस्मि इति किमु मदः किं मद्योपयोगजं सम्मोहानन्दमयं भावमवाप्त्वानस्मि इति वा विनिश्चेतुं निर्णेतुं न शक्यं शक्नोमि तव स्पर्शे स्पर्शे विकारः एकैकस्पर्शजनितः

(१) शक्ये । १ । शक्यः । २ । ३ । ४ । (२) भ्रमयति च समुन्मीलयति च । १ ।

(२) प्रमोहः । १ । २ ।

२ । ४ ।

प्रबोधः । ३ । ४ ।

भ्रमयति समुन्मीलयति च । १ ।

सीता । विहस्य । स्थिरप्रसादा तुम्हे इदो दानीं किं
अवरं (क) ।

रामः । ज्ञानस्य जीवकुसुमस्य विकासनानि^{विशेष}
सन्तर्पणानि सकलेन्द्रियमोहनानि ।
एतानि तानि वचनानि सरोरुहाद्याः (१)
कर्णामृतानि मनसश्च रसायनानि (ख) ॥

सीता । प्रियंवद सदृशं (२) । इति शयनाय समन्ततो
निरूपयति (ग) ।

चित्तविक्षेपः परिमूढः इन्द्रियगणो यस्मात् स तथोक्तः सर्वाणि इन्द्रियाणि
मोहयन्निर्त्यर्थः मम चेतन्यं चेतनं बुद्धिमिति यावत् भ्रमयति तिरोधत्ते ससुखी-
लयति प्रकाशयति च मम बुद्धिः “क्षणात् प्रबोधमायाति लङ्घ्यते तमसा पुनः”
इत्यर्थः ।

(क) स्थिरप्रसादाः यूयम् इतः इदानीम् किम् अपरम् ।

स्थिरप्रसादाः— स्थिरः अविचलितः प्रसादः क्लेशः प्रणयो वा येषाम् ते
तथोक्ताः । इत इदानीं किमपरम्— स्त्रीणामस्मादन्यत् न किञ्चिदाशास्-
मस्तीत्यर्थः ।

(ख) ज्ञानस्य जीवकुसुमस्य विकासनानि— ज्ञानस्य शोकाद्यभिभवेन
ग्लानिमापन्नस्य जीवकुसुमस्य जीवनरूपस्य पुष्पस्य विकासनानि उच्छ्वास-
कानि । मनसश्च रसायनानि— मनसः चित्तस्य रसायनानि ग्लानिपरि-
हारकान्यौषधानि यज्जराव्याधिग्रसनमौषधं तद्रसायनमित्युक्तलक्षणाणि ।

(ग) प्रियंवद शयित्ये ।

पूर्वोक्तरूपप्रियवाक्यपरम्पराप्रयोगात् सीता रामस्य प्रियंवदेति सम्भा-

(१) एतानि ते सुवचनानि सरोरु-

हाद्याः । १ ।

एतानि ते सुवचनानि सरो-

रुहाद्याः । २ ।

एतानि ते सुवचनानि सरोरु-
हाद्याः । १ ।

एतानि तानि वचनानि सरोरु-
हाद्याः । ४ ।

(२) एहि संविसह । १ । २ । ४ । सदृशं । १ ।

रामः । अयि किमन्वेष्टव्यम् (१)

आ विवाहसमयाद्गृहे वने शैशवे तदनु यौवने पुनः ।

स्वापहेतुरनुपाश्रितोऽन्यथा रामबाहुर्गुणधामनेष ते ॥

सीता । निद्रां नाटयन्ती । अयि एदं अज्जउत्तं अयि
एदं । इति स्वपिति (क) ।

रामः । कथं प्रियवचना वक्षसि सुप्तैव । निर्वर्ण्य सखेहम् ।

इयं गेहे लक्ष्मीरियममृतवर्त्तिर्नयनो-

३४ रसावस्थाः स्पर्शो वपुषि बहुलश्चन्दनरसः ।

अयं कण्ठे बाहुः शिशिरमसृणो मौक्तिकसरः

किमस्या न प्रेयो यदि पुनरसृणो न विरहः (ख) ॥

प्रविश्य

प्रतीहारी । देव उअयिदो (ग) ।

रामः । अयि कः ।

१

षण्म् । निरूपयति अवलोकयति शयनसामग्रीसमवधानमस्ति वा न वेति
निर्णयार्थमिति शेषः ।

(क) अस्ति एतत् आर्यपुत्र अस्ति एतत् ।

(ख) अमृतवर्त्तिः अमृतशलाका । शिशिरमसृणः शीतलः कोमलश्च ।
मौक्तिकसरः सुक्तामयी हारयष्टिः । किमस्या इत्यादि— विरहव्यतिरिक्तं
सर्वमेवास्याः प्रियमिति भावः ।

(ग) किमस्या न प्रेयो यदि परमसह्यस्तु विरहः इति चतुर्थेऽप्युक्तकेषु पाठो
दृश्यते स तु न सङ्गच्छते इति मत्वा पाठान्तरं परिकल्पितम् ।

(ग) देव उपस्थितः ।

प्रतीहारी । आसन्नपरिचारको दुम्नुहो देवस्य (१) (क) ।
 रामः । स्वगतम् । शुङ्गान्तचारी दुर्मुखः स मया पौर-
 जानपदानपसर्पितुं (२) प्रयुक्तः । प्रकाशम् । आगच्छतु (ख) ।
 प्रतीहारी निष्क्रान्ता ।

प्रविश्य

दुर्मुखः । स्वगतम् । हा कथं सीतादेर्देव ईदिसं अचिन्त-
 णिज्जं जणाववादं देवस्य कथदस्य अहवा णिओओ क्खु मे
 ईदिसो (३) मन्दभागस्य (ग) ।

सीता । उत्सवप्रायते (४) (घ) । हा अज्जउत्त सोम्व
 कहिं सि (५) (ङ) ।

रामः । अये सैव (६) रणरणकदायिनी चितदर्शना-

(क) आसन्नपरिचारकः दुर्मुखः देवस्य ।

आसन्नः यः सदा सन्निधौ तिष्ठति तादृशः परिचारकः भूत्यः ।

(ख) पौरजानपदानपसर्पितम् — पौरान् जानपदान् अपसर्पितुं गूढ-
 भावेन चरित्वा तेषां चित्तं परिज्ञातमित्यर्थः ।

(ग) हा कथं सीतादेव्याः ईदृशम् अचिन्तनीयं जनापवादं देवस्य कथयि-
 श्यामि अथवा नियोगः खलु ईदृशः मे मन्दभागस्य ।

(घ) उत्सवप्रायते — उत्सवः स्वप्रावस्थायां विलापादिः तं करोतीति कर-
 णार्थं क्यङ्प्रत्ययः ।

(ङ) हा आर्य्युत्त सौम्य कुल असि ।

(१) दुम्नुहो देवस्य । १ । २ । ४ ।

देवस्य दुम्नुहो । २ ।

(२) पौरजानपदानपसर्पितम् । १ । २ ।

पौरजानपदचरितसुपगन्तम् । ३ ।

पौरस्थानमगमसर्पितम् । ४ ।

(३) णिओओ क्खु मे ईदिसो । १ । ४ ।

णिओओ क्खु ईदिसो । २ ।

(४) उत्सवप्रायते । १ । २ ।

स्वप्रायते । २ । ४ ।

(५) हा अज्जउत्त सोम्व कहिं सि । १ । २ । ४ ।

हा अज्जउत्त कहिं सि । २ ।

(६) ममैव । १ । २ । ४ । सैवम् । २ ।

द्विरहभावना देयाः स्वप्नोद्देगं करोति । सखेहं परा-

मृगन् (१) (क) ।

३९ अद्वैतं सुखदुःखयोरनुगुणं सर्वास्ववस्थासु य-
द्विश्रामो हृदयस्य यत् जरसा यस्मिन्नहार्थ्यो रसः ।

कालेनावरणात्ययात् परिणते यत् खेहसारे स्थितं
भद्रं प्रेम सुमानुषस्य कथमप्येकं हि तत् प्राप्यते (ख) ॥

दुर्मखः । उपसृत्य । जअदि जअदि देओ (२) (ग) ।

रामः । ब्रूहि यदुपलब्धम् (घ) ।

(क) रणरणकदायिनी उद्देगकारिणी । विरहभावना हा अज्जलत्त
गत्तिअं दे दंसणं इत्यादिना पूज्यं प्रदर्शिता । परामृगन् मृगन् सीताया
अङ्गे स्व हस्तं परिचालयन्नित्यर्थः ।

मेव इति कवेरभिमतः पाठ इति प्रतिभाति ।

(ख) यत् सुखदुःखयोः सुखे वा दुःखे वा अद्वैतम् एकरूपम् यत्
सर्वासु अवस्थासु अनुगुणम् अनुकूलम् यत् यस्मिन् हृदयस्य विश्रामः
संसारसुखभयोकचोभाद्युपहतं हृदयं यदवलम्ब्य स्थैर्यमापद्यते इत्यर्थः
यस्मिन् जरसा वार्द्धकेन रसः प्रीतिः अहार्थ्यः हर्तुम् अशक्यः कालेन दीर्घसं-
र्गेण आवरणस्य लज्जाभयादिरूपस्य सङ्कोचहेतोः अत्ययात् व्यपगमात् परि-
णते परिपाकसुपेयुषि खेहसारे यत् स्थितम् खेहसाररूपेण यत् परिणमती-
त्यर्थः सुमानुषस्य सज्जनस्य एकम् अद्वितीयम् अतिविरलमिति यावत् भद्रं
निरूपधि तत् प्रेम कथमपि प्राप्यते हि तादृशं हि प्रेम दुर्लभमिति भावः ।

भद्रं तस्य सुमानुषस्य इति सर्वेषु पुलकेषु पाठो दृश्यते स च न सम्यक्
लगति इति मत्वा तस्येत्यत्र प्रेम इति पदं परिवर्तितम् ।

(ग) जयति जयति देवः ।

(घ) उपलब्धं प्राप्तं परिज्ञातमिति यावत् ।

(१) सखेहं परामृगन् । १ । ३ । ४ । (२) जअदि जअदि देओ । १ । २ ।

सखेहमङ्गमस्याः परामृगन् । २ । जअदि देओ । ३ । ४ ।

दुर्मुखः । उवत्युवन्ति देअं पौरजाणवदा विस्सुमरिदा
अहे महाराअदसरहस्स रामभद्देण त्ति (क) ।

रामः । अर्थवाद एषः दोषन्तु कञ्चित् कथय येन स प्रति-
विधीयते (१) (ख) ।

दुर्मुखः । सास्सम् । सुणाइ देओ । कर्णे । एवं एव (ग) ।

रामः । अहह तीव्रसंवेगो वाग्वज्रः (२) (घ) ।

इति मूर्च्छति ।

दुर्मुखः । आस्ससडु देओ (ङ) ।

रामः । आश्वस्य

हाहा धिक् परगृहवासदूषणं य-

४० द्वैदेह्याः प्रशमितमङ्गुतैरुपायैः ।

एतत्तत् पुनरपि दैवदुर्विपाका-

दालर्कं विषमिव सर्जतः प्रसृप्तम् (च) ॥

(क) उपस्तुवन्ति देवं पौरजानपदाः विस्मारिताः वयं महाराजदशरथं
रामभद्देण इति ।

(ख) अर्थवादः प्रशंसा ।

(ग) शृणोतु देवः । एवमेवम् ।

एवमेवम्— जनः कथयतीति शेषः ।

(घ) वाक् यज्ज इव वाग्वज्रः तीव्रः दुःसहः संवेगः प्रसर्पणमस्य स तथोक्तः ।

(ङ) आश्वसितु देवः ।

(च) प्रशमितम् परिकृतम् । उपायैः अग्निपरिशोधनादिभिः । दैवदुर्वि-
पाकात् दैवस्य भागधेयस्य दुर्विपाकात् दुष्परिणामात् । अलर्कः उन्मत्तः

(१) दोषन्तु कञ्चित् कथय येन तत्प्रति- प्रतिविधीयते । २ ।

विधीयते । १ । १ । ४ ।

(२) अहह । १ । ८ ।

दोषन्तु मे कञ्चित् कथय येन स

अहह तीव्रसंवेगो वाग्वज्रः । १ । १ । ४ ।

तत् किमत्र मन्दभाग्यः करोमि । विमृश्य सकलम् । अथवा
किमन्यत्

५। सतां केनापि कार्येण लोकस्याराधनं व्रतम् ।

यत् पूजितं (१) हि तातेन माञ्च प्राणाञ्च सुञ्चता (क) ॥
सम्प्रत्येव भगवता वशिष्ठेन सन्दिष्टम् (ख) ।

अपिच ।

यत् सावित्रैर्दीपितं भूमिपालै-

१७. लोकेऽश्रेष्ठैः साधु शुद्धं चरितम् (२) ।

मत्सम्बन्धात् कश्मला किंवदन्ती

स्याच्चेदस्मिन् हन्त धिक् मामधन्यम् (ग) ॥

हा देवि देवयजनसम्भवे हा स्वजन्मानुग्रहपवित्ति (३) वसुन्धरे
हा निमिजनकवंशनन्दिनि (४) हा पावकवशिष्ठारुन्धतीप्रशस्त-
शीलशालिनि हा राममयजीविते (५) हा महारण्यवासप्रिय-

कुक्कुरः तस्मैदम् आलोकम् । सर्वतः मम कलेवरस्य सर्वस्वमंशे । प्रहृष्टम्
वेगेन सञ्चरितम् ।

(क) पूजितम् आढृतं प्रतिपालितमिति यावत् ।

(ख) जामात्येन वयं निरुद्धा इत्यादि । ७ ५० ।

(ग) सावित्रैः सूर्यवंशैः । चरितं कुलम् । मत्सम्बन्धात् मत्सम्बन्धात्
ममास्मिन् कुले जन्मपरिग्रहादित्यर्थः । कश्मला मलिना ।

(१) पूजितम् । १।२। पूजितम् । १।४।

पवित्तीकृत । २ ।

(२) यत्सावित्रैर्दीपितं भूमिपालैर्लोक-

(४) निमिजनकवंशनन्दिनि । १।४।

अश्रेष्ठैः साधु शुद्धं चरितम् । १।२।४।

जनकवंशनन्दिनि । २ ।

यत्सावित्रैर्दीपितं लोकपूज्यैः सर्वै-

निमिजनुकनन्दिनि । २ ।

र्यत्नात् साधु शुद्धं चरितम् । २ ।

(५) राममयजीविते । १।२।४।

(३). पवित्ति । १।२।४।

रामेकजीविते । २ ।

सखि हा प्रियस्तोकवादिनि (१) कथमेवंविधायास्तवायमीदृशः
परिणामः (क) ।

त्वया जगन्ति पुण्यानि त्वय्यपुण्या जनोक्तयः ।

नाथवन्तस्त्वया लोकास्त्वमनाथा विपत्यसे ॥

दुर्मुख (२) ब्रूहि लक्षणम् एष ते नूतनो राजा रामः समाज्ञा-
पयति । कर्णे । एवमेवम् ।

दुर्मुखः । कहं दाणीं अग्निपरिसुद्धाए गम्भट्टिदपवित्त-
रञ्जुलसन्ताणाए (२) देईए दुज्जणवअणादो एवं अज्झवसिदं
देएण (४) (ख) ।

रामः । शान्तम् कथं दुर्जनाः पौरजानपदाः ।

इच्छाकुवंशोऽभिमतः (५) प्रजानां

जातञ्च दैवाद्बचनीयवीजम् ।

(क) प्रियस्तोकवादिनि — प्रियं मधुरं लोकम् अल्पञ्च वदत्यसाविति सा
तथोक्ता तत्त्वस्वोधनम् प्रियवादिनि स्तोकवादिनि च इत्यर्थः ।

(ख) कथम् इदानीम् अग्निपरिसुद्धायाः गम्भस्थितपवित्तरघुकुलसन्ता-
नायाः देव्याः दुर्जनवचनात् एवम् अज्झवसितं देवेन ।

(१) स्तोकप्रियवादिनि । १ । २ ।

गम्भट्टिदपवित्तरञ्जुलसन्ताणाए । ४ ।

प्रियस्तोकवादिनि । २ । ४ ।

(४) अज्झण एवं अणज्जं ववसिदं देवेण

(२) दुर्मुख । १ । ३ । ४ ।

। १ ।

दुर्मुखं प्रति । दुर्मुख । २ ।

एवं अणज्जं उज्झवसिदं देवेण । २ ।

(१) गम्भपरिष्फुडिदपवित्तरञ्जुल-

एवं अज्झवसिदं देवेण । २ ।

सन्ताणाए । १ । २ ।

(५) इच्छाकुवंशोऽभिमतः । १ । ४ ।

गम्भट्टिदपवित्तसन्ताणाए । २ ।

इच्छाकुवंशोऽभिमतः । २ । ३ ।

यच्चाङ्गुतं (१) कर्म विशुद्धिकाले ५६

प्रत्येतु कस्तद्व्यतिदूरवृत्तम् (२) (क) ॥

तद्गच्छ ।

दुर्मुखः । हा देह ।

इति निष्क्रान्तः ।

रामः । हा कष्टमतिबीभत्सकर्म्या नृशंसोऽस्मि संवृत्तः

शैशवात् प्रभृति पोषितां प्रियां (३)

सौहृदादृष्टयगाश्यामिमाम् (४) । ५७

वृद्धना परिददामि सत्यवे

सौनिको गृहशकुन्तिकामिव (ख) ॥

(क) इच्छाकुवंशः प्रजानाम् पौरजानपदानाम् अभिमतः प्रियः अद्वाभा-
जनमिति यावत् इच्छाकुवंशे तेषां द्वेषो नास्तीत्यर्थः वचनीयस्य लोकाप-
वादस्य वीजं निदानञ्च दैवात् जातं घटितम् पूर्वेषां चरितं सर्वथा विशुद्ध-
मासीत् अतो न वचनीयस्यावकाशोऽभूत् अधुना तु वचनीयस्यावकाशो जात
इति ते निन्दन्तीत्यर्थः । ननु जनकतनयाया वल्लौ विशोध्य परिगृहीतत्वात्
रक्षोऽगृहस्थितिनिवन्धनं दूषणं परिहृतम् तत् कस्मिन्निदानीं वचनीयस्याव-
काश इत्यत आह विशुद्धिकाले अग्निपरिशुद्धिसमये यच्च अङ्गुतं लोकोत्तरं कर्म
अतश्शरीराया अग्निमध्यान्निष्क्रमणादि अतिदूरे अतिदूरवर्त्तिन्यां लङ्कायां
वृत्तं सम्पन्नं हि तत् अङ्गुतं कर्म कः प्रत्येतु विश्वसितु यदि पौरा जान-
पदाश्च न तद्विश्वसन्ति न तत् तेषां दोषोऽस्तीत्यर्थः ।

(ख) सौनिकः— (सूना वधस्थानं मांसविक्रयविपणिरिति यावत् तेन
जीवति सौनिकः पशुपक्षिणो हत्वा मांसविक्रयेण यो जीवतीत्यर्थः । गृह-
शकुन्तिकाम् गृहपोषितां चद्रूपक्षिणीम् ।

(१) तच्चाङ्गुतं कर्म । १ । ४ ।

यच्चाङ्गुतं कर्म । २ । ३ ।

(२) तद्गतिदूरवृत्तम् । १ । २ ।

तद्गतिदूरवृत्तम् । २ । ४ ।

(३) प्रियेः । १ । ४ ।

प्रियाम् । २ ।

(४) अष्टयगाश्यां प्रियाम् । १ । ४ ।

अष्टयगाश्यामिमाम् । २ ।

तत् किमस्पर्शनोयः (१) पातकी देवीं दूषयामि । सीतायाः
शिरः खैरमुन्नमय्य बाहुमाकर्षन् (२) ।

अपूर्वकर्मचाण्डालमयि मुग्धे विमुञ्च माम् ।

५४ श्रितासि चन्दनभ्रान्त्या दुर्विपाकं विषद्रुमम् (३) (क) ॥

उत्थाय । हन्त विपर्यस्तः सम्प्रति जीवलोकः पर्यवसितं (४)
जीवितप्रयोजनं रामस्य शून्यमधुना जीर्णारण्यं जगत् असारः
असारः कष्टप्रायं शरीरम् अशरणोऽस्मि (५) किं करोमि का
गतिः (६) (ख) । अथवा

दुःखसंवेदनायैव रामे चैतन्यमाहितम् (७) ।

मन्मोपघातिभिः (८) प्राणैर्वज्रकीलायितं स्थिरैः (ग) ॥

(क) अपूर्वकर्मचाण्डालम् — अपूर्वेण अदृष्टचरेण अश्रुतपूर्वेण च
कर्मणा चाण्डालं चाण्डालवत् नृशंसवीभक्षककर्माणाम् नाहं जात्या चाण्डालः
किन्तु कर्मणा तथास्मि संवृत्तः ।

(ख) विपर्यस्तः विपर्ययं गतः उच्छिन्न इति यावत् । पर्यवसितं परिसमा-
प्तम् । जीर्णारण्यं जीर्णारण्यसदृशं नीरसं निष्कलञ्चेति भावः । कष्टप्रायं
क्लेशभूयिष्ठम् ।

(ग) संवेदनम् अनुभवः । आहितम् अर्पितम् । वज्रकीलायितम् —
वज्रकीलः वज्रनिर्मितः शङ्खः तेनेव आचरितम् यथा हृदि निहितो वज्रकीलः

(१) तत्किम् । १।१।४। तत्किमिति । २।	पर्यवसितं च । ४।
(२) खैरमुन्नमय्य बाहुमाकर्षन् । १।२।४।	(५) अशरणस्तु । १।१।४।
खैरं समुन्नमय्य बाहुं समाकर्षन् । १।	अशरणोऽस्मि । २।
(३) दुर्विपाकविषद्रुमम् । १।	(६) का गतिः । १।२।४।
दुर्विपाकं विषद्रुमम् । २। २।४।	का गतिः क्व गच्छामि । २।
(४) पर्यवसितम् । १।	(७) आहितम् । १।२।४।
अथ पर्यवसितम् । २।	अर्पितम् । २।
सम्प्रति पर्यवसितम् । ३।	(८) मन्मोपघातिभिः । १।२।४।
	मन्मोपघातिभिः । ३।

हा अस्व अरुन्धति हा भगवन्तौ वशिष्ठविश्वामितो हा भगवन्
पावक हा देवि भूतधाति हा तात जनक हा तात हा मातरः
हा परमोपकारिन् लङ्काधिपते विभीषण हा प्रियसख सुग्रीव
(१) हा सौम्य हनूमन् हा सखि त्रिजटे मुषिताः स्य (२) परि-
भूताः स्य रामहृत्केन (क) । अथवा कश्च तेषामहमिदानी-
माह्वाने (३) ।

ते हि मन्ये महात्मानः कतन्नेन दुरात्मना ।

मया गृहीतनामानः स्पृश्यन्त इव पाप्मना ॥

योऽहम्

विश्वम्भादुरसि निपत्य लब्धनिद्रा-

मुन्मुच्य प्रियगृहिणीं गृहस्य शोभाम् ।

आतङ्कस्फुरितकठोरगर्भगुर्वीं

क्रव्याद्भ्यो बलिमिव निर्घृणः क्षिपामि (ख) ॥

कृशातिशयसत्त्वादयति मम प्राणा अपि तथाभूताः इत्यङ्कते प्राणापगम एव
त्रेयस्कार इति भावः ।

(क) मुषिताः हृतसर्वस्वाः । परिभूताः अवमानिताः ।

(ख) उन्मुच्य परित्यज्य । आतङ्केन खड्गोद्देगेन स्फुरितः ईषत्कम्पितः
कठोरः पूर्णः यो गर्भः तेन गुर्वीं मन्यरां तादृशगर्भभरेणाक्रान्ततया
नितान्तविक्रवामित्यर्थः ।

(१) हा प्रियसख सुग्रीव । १ । ४ ।

खण्डिताः स्य । ४ ।

हा प्रियसख महाराज सुग्रीव । २ । (१) कश्च तेषामहमिदानीमाह्वाने । १ । ४ ।

(२) मुषिताः स्य । १ । दूषिताः स्य । २ ।

को नामाहमेतेषामाह्वाने । २ ।

सीतायाः पादो शिरसि कृत्वा । देवि देवि अयं पश्चिमस्ते (१)
रामस्य शिरसा (२) पादपङ्कजस्पर्शः (३) (क) ।
इति रोदिति ।

नेपथ्ये

अब्रह्मण्यम् अब्रह्मण्यम् (ख) ।

रामः । ज्ञायतां भोः किमेतत् ।

पुनर्नेपथ्ये

ऋषीणामुग्रतर्पसां यमुनातीरवासिनाम् ।

लवणत्वासितः स्तोमैः शरण्यं (४) त्वामुपस्थितः ॥

रामः । आः कथमद्यापि राक्षसत्वासः तद्यावदस्य दुरात्मनः
कुम्भीनसीपुच्छस्योन्मूलनाय (५) शत्रुघ्नं प्रेषयामि । कतिचि-
त्पदानि गत्वा पुनः प्रतिनिवृत्त्य (६) । हा देवि कथमेवङ्गता (७)
भविष्यसि (ग) । भगवति वसुन्धरे स्नाय्यां दुहितरमवेक्ष्य
जानकीम् ।

(क) पश्चिमः चरमः नातः परं तव मया समागमो भविष्यतीत्यर्थः ।

(ख) अब्रह्मण्यम् अबध्यताप्रार्थना यथा वयं न हन्येमहि तथा क्रियता
मित्वेवंरूपा । सातिशयकातरताद्योतनार्थो द्विर्भावः ।

(ग) कथमेवङ्गता भविष्यसि— एवङ्गता ईदृशीमवस्थामापन्ना कथं केनो
पायेन भविष्यसि वर्त्तिष्यसे ।

(१) अयं पश्चिमस्ते । १ । २ ।

शरण्यम् । ३ ।

अपश्चिमस्ते । ३ ।

(५) उन्मूलनाय । १ । ३ ।

अयमपश्चिमस्ते । ४ ।

समुन्मूलनाय । २ ।

(२) शिरसा । १ । ३ । ४ । शिरसि । २ ।

(६) कतिचित्पदानि गत्वा पुनः प्रति-

(३) पादपङ्कजस्पर्शः । १ । २ । ४ ।

निवृत्त्य । १ । २ ।

पादस्पर्शः । ३ ।

किञ्चित् परिक्रम्य पुनर्निवृत्त्य । ३ ।

(४) शरण्यम् । १ । तत्तारम् । २ ।

(७) एवङ्गता । १ । ३ । एवंविधा । २ ।

जनकानां रघुणाञ्च यत् दत्तं गोतृमङ्गलम् ।

तां (१) देवयजने पुण्ये पुण्यशीलामजीजनः ॥

इति निष्क्रान्तः ।

मीता । हा सोम्य अज्जउत्त कहिं मि (२) । सहसो-
त्थायं । हद्दी हद्दी दुस्सिविणण विप्पलङ्का (३) अहं अज्जउत्तं
आकन्तामि । विलोक्य । हद्दी हद्दी (४) एआइणिं मं पसुत्तं (५)
नज्झिअ गदो अज्जउत्तो (६) । किं दाणीं एदं (७) । भोदु से
कुविस्सं (८) जइ तं पेक्खमाणा अत्तणो पढविस्सं । को एत्थ
परिअणो (क) ।

प्रविश्य

देवमुखः । देव कुमारलक्ष्णो विष्णवेदि सज्जो रहो आरु-
हदु देई (१) (ख) ।

(क) हा सौम्य आर्यपुत्र कुल अमि । हाधिक हाधिक दुःखमेव विप्रलब्धा
यत्तम् आर्यपुत्रम् आकन्दामि । हाधिक हाधिक ५५ काकिनीं मां प्रसुप्तम्
उज्जित्वा गतं आर्यपुत्रं । किम् इदानीम् एतत् । भवतु तस्य कोपिथ्यामि
या । तं प्रोक्तमाणा आत्मनः प्रभविष्यामि । कः अत्र परिजनः ।

(ख) देवि कुमारलक्ष्णः विज्ञापयति सज्जः रथः आगोह्यत देवी ।

(१) त्वम् । १ । यम् । २ ।

(६) अज्जउत्तो गदो । १ । २ ।

(२) हा सोम्य अज्जउत्त कहिंमि । १ । २ ।

गदो अज्जउत्तो । ३ ।

हा सोम्य अज्जउत्त । ३ ।

(७) ता किं दाणिं एदं । १ । २ ।

(३) दुस्सिविणण विप्पलङ्का । १ । २ ।

किं दाणिं एदं । ३ ।

दुस्सिविणण विप्पलङ्का । २ ।

(४) हद्दी हद्दी कधं । १ । २ ।

(८) भोदु कुविस्सं । १ । २ ।

विलोक्य । हद्दी हद्दी । ३ ।

भोदु से कुविस्सं । ३ ।

(५) पसुत्तं । १ । २ । पसुत्तं । ३ ।

(९) देई । १ । २ । देई ति । ३ ।

सीता । इत्थं आरुहामि (१) । उत्थाय । परिस्फुरद्
विश्व (२) मे गर्भभारो ता सिद्धिलं (३) गच्छन्ह (क) ।

दुर्मुखः । इदो इदो देई (४) (ख) ।

सीता । यमो तपोधणाणं यमो रज्जुलदेवदाणं यमो
अज्जउत्तचरणकमलाणं यमो सअलगुरुअणाणं (५) (ग) ।
इति निष्क्रान्तौ (६) ।

चित्रदर्शनो नाम

प्रथमोऽङ्कः ।

(क) इत्थम् आरुहामि । परिस्फुरति इव मे गर्भभारः तत् सिद्धिलं
गच्छावः ।

(ख) इतः इतः देवी ।

(ग) नमः तपोधनेभ्यः नमः रज्जुलदेवताभ्यः नमः आर्यपुत्रचरणकम-
लेभ्यः नमः सकलगुरुजनेभ्यः ।

(१) इत्थं आरुहामि । १ ।

सिद्धिलं । २ ।

इत्थमहं आरुहामि । २ ।

(४) इदो इदो देई । १ । २ ।

इत्थं आरुहामि । ३ ।

इदो एडु इदो एडु देई । ३ ।

(२) परिस्फुरदि विश्व । १ ।

(५) यमो यमो । १ । २ ।

उत्थाय परिस्फुरदि विश्व । २ ।

यमो । ३ ।

विश्व । २ ।

(६) निष्क्रान्तौ । १ ।

उत्थाय । परिस्फुरदि विश्व । ३ ।

निष्क्रान्ताः सर्वे । २ ।

(३) सविश्व । १ । २ ।

निष्क्रान्ता । ३ ।

द्वितीयोऽङ्कः ।

नेपथ्ये

स्वागतं तपोधनायाः ।

प्रविश्य (१)

अध्वगवेशा तापसी । अये वनदेवतेयं फलकुसुमपल्लवार्येण
मासुपतिष्ठते ।

प्रविश्य (१)

वनदेवता । अर्थं विकीर्य

यथेच्छं भोग्यं (२) वो वनमिदमयं मे सुदिवसः
सतां सङ्गः सङ्गः कथमपि हि पुण्येन भवति ।
तरुच्छाया तोयं यदपि तपसो योग्यमशनं
फलं वा मूलं वा तदपि न पराधीनमिह वः ॥

तापसी । किमतोच्यते

प्रियप्राया वृत्तिर्विनयमसूत्रो (३) वाचि नियमः

प्रज्ञाया कल्याणी मतिरनवगीतः परिचयः ।

(१). प्रविश्य । १।२।

तथेच्छाभोग्यम् । ३।

ततः प्रविशति । ३।

(२) विनयमसूत्रम् । १।२।

(३). यथेच्छं भोग्यम् । १।२।

विनयमसूत्रः । ३।

पुरो वा पश्चाद्वा तदिदमविपर्य्यासितरसं

रहस्यं साधूनामनुपधि विशुद्धं विजयते (क) ॥

इत्युपविशतः ।

वनदेवता । कां पुनरतभवतीमवगच्छामि (१) ।

तापसी । आलेयस्मि ।

वनदेवता । आर्य्ये आलेयि (२) कुतः पुनरिहागम्यते
किम्ययोजनो वा दण्डकारण्यप्रचारः (३) ।

आलेयी । अस्मिन्नगस्यप्रमुखाः प्रदेशे

भूयांस उद्गीथविदो वसन्ति ।

तेभ्योऽधिगन्तुं निगमान्तविद्यां

वाल्मीकिपाश्र्वादिह पर्थ्यटामि (ख) ॥

(क) वृत्तिः व्यवहारः प्रियप्राया प्रायेण भूम्ना प्रिया अतिप्रीतिकरोति
यावत् वाचि वाक्प्रयोगे नियमः प्रकारः विनयेन मल्लः कोमलः विनयान्कृत
तथा 'साधूनामाज्ञापो' नितरां श्रुतिस्तुखकर इत्यर्थः मतिः बुद्धिः प्रकृत्या
स्वभावेन कल्याणी मङ्गलमयी कल्याणकरेणैव विषयेषु साधूनां मतिः प्रवर्तते
इत्यर्थः परिचयः प्रणयः अविगीतः अनिन्दितः दोषस्पर्शशून्य इति यावत्
पुरः प्रथमे वा पश्चात् चरते वा अविपर्य्यासितः विपर्य्ययमप्राप्तः एकरूप इति
यावत् रसः भावः यस्य तत् तथोक्तम् अनुपधि अकपटम् विशुद्धं रसान्तरेणास-
त्कृष्टम् तत् इदम् अनिर्वचनीयं साधूनां रहस्यं प्राकृतजनानामविज्ञेयं चरितं
विजयते ऐलौकिकत्वेन वर्तते ।

(ख) उद्गीथविदः— उद्गीथः सामवेदस्यांशविशेषः तं विदन्ति ये ते तथोक्ताः

(१) कां पुनरतभवतोम् । १ । २ । ३ । (३) किम्ययोजनो वा दण्डकारण्य-
कां पुनर्भवतीम् । ४ । प्रचारः । १ । ३ । ४ ।

(२) आलेयि । १ । २ । ४ । किं प्रयोजनं वा दण्डकारण्य
आर्य्ये आलेयि । ३ । प्रवेशे । २ ।

वनदेवता । यदा (१) तावदन्येऽपि मुनयस्तमेव हि (२)
• पुराणब्रह्मवादिनं प्राचेतसमृषिं ब्रह्मपारायणायोपासते तत्
कोऽयमार्याया (३) दीर्घप्रवासप्रयासः (४) (क) ।

आत्मेयी । तत्र महानध्ययनप्रत्यूह इति एष दीर्घप्रवासो-
ऽङ्गीकृतः (५) ।

वनदेवता । कीदृशः ।

आत्मेयी । तस्य भगवतः केनापि देवताविशेषेण सर्व-
प्रकाराङ्गतं स्तन्यत्यागमात्रके वयसि वर्त्तमानं दारकद्वयमुप-
नीतम् तत् खलु न केवलमृषीणाम् अपितु, सचराचराणां
भूतानामान्तराणि तत्त्वान्युपस्तेह्यति (६) (ख) ।

उद्गीथाध्येतार इत्यर्थः । निगमान्तविद्याम्— निगमाः वेदाः तेषाम् अन्ताः
चरमभागाः वेदान्ताः उपनिषदः तदूपां विद्याम् ।

(क) पुराणब्रह्मवादिनम् - पुराणपुरातनः ब्रह्म वेदम् वदति उपदिशति
असौ ब्रह्मवादी पुराणश्च स ब्रह्मवादी च तं तथोक्तम् सर्वजनप्रख्यात वेदा-
ध्यपकमित्यर्थः । प्राचेतसम् प्रचेतसः तन्नामधेयस्य प्रजापतेः अपत्यं पुमान्
तम् । ब्रह्मपारायणाय— पारायण पारगमनं ब्रह्मणः वेदस्य पारायणम्
आदित आरभ्य अन्त यावत् अध्ययनं तस्मै समयं वेदमध्येतमित्यर्थः ।

(ख) आन्तराणि तत्त्वान्युपस्तेह्यति - आन्तराणि अभ्यन्तरवर्तीनि

(१) यदा । १ । २ । ४ । यदि । २ ।	(६) स्तन्यत्यागमात्रके वयसि वर्त्तमानं
(२) एव हि । १ । २ । ४ । एव । ३ ।	दारकद्वयमुपनीतं तत् खलु न
(३) तत् कोऽयमार्याया । १ । २ । ४ ।	केवलमृषीणाम् अपितु सचरा-
तत् कोऽयमार्याया । १ ।	चराणां भूतानामान्तराणि तत्त्वा-
(४) एष दीर्घप्रवासः । १ । ४ ।	न्युपस्तेह्यति । १ । २ । ४ ।
दीर्घप्रवासः । १ ।	दारकद्वयमुपनीतं स्तन्यत्याग-
* एष दीर्घप्रवासोऽपि । ३ ।	मात्रके वयसि वर्त्तमानं तत्
(५) दीर्घप्रवासप्रयासः । १ । २ । ४ ।	केवलमृषीणामेव न किन्तु तिरश्चां
दीर्घप्रयासः । १ ।	भूतानामान्तराण्युपस्तेह्यति । १ ।

वनदेवता । अथि तयोर्नामसंविज्ञानमस्ति ।

आत्मेयी । तयैव किल देवतया तयोः कुशलवाविति
नामनी प्रभावश्चाख्यातः (क) ।

वनदेवता । कीदृशः प्रभावः ।

आत्मेयी । तयोः किल (१) सरहस्यजृम्भकास्त्राणि आञ्जन्म-
सिद्धानीति ।

वनदेवता । इति हि भोश्चितम् (२) ।

आत्मेयी । तौ च भगवता वातमीकिना धात्रीकर्मवस्तुतः (३)
परिगृह्य पोषितौ परिरक्षितौ च दत्तचूडौ च तयोर्वर्जमितरा
विद्याः सावधानेन परिपाठितौ (४) समनन्तरञ्च गर्भ-
कादग्रे वर्षे चात्मेण कल्पेनोपनीय गुरुणा (५) तयोर्विद्यामध्या-

तत्त्वानि भावान् अन्तःकरणदत्तीरिति यावत् उपस्तेहयति स्तेहप्रवणानि
करोति तयोरेवलोकितयोः सर्वेषामेव चेतसि स्तेहसञ्चारो भवतीति भावः ।

(क) कुशलवाविति नामनी— रघुवंशे

स तौ कृत्स्नबोद्धगर्भलोदौ तदाख्यया ।

कविः कुशलवावेव चकार किल नामतः ॥ १५ । १२ ॥

(१) तयोः । १ ।

तयोः किल । २ । ३ । ४ ।

(२) भोश्चितमेतत् । १ ।

अहो उ भोश्चितमेतत् । २ ।

इति हि भोश्चितम् । ३ ।

इति हि भोश्चितमेतत् । ४ ।

(३) धात्रीकर्मवस्तुतः । १ । ३ । ४ ।

धात्रीकर्मवस्तुतः । २ ।

(४) दत्तचौडकर्मणोश्च तयोस्त्वयो-

वर्जमितरान् विद्यां सावधानेन

परिनिष्ठापितौ । १ ।

दत्तचौडकर्मणोश्च तयोस्त्वयो-

वर्जमितरा विद्याः सावधानेन

परिनिष्ठापिताः । २ ।

दत्तचूडौ च तयोर्वर्जमितरास्ति-

स्त्रौ विद्याः सावधानेन परि-

पाठितौ । ३ ।

दत्तचौडकर्मणोश्च तयोस्त्वयो-

वर्जमितरास्तिस्त्रौ विद्याः साव-

धानेन परिनिष्ठापिताः । ४ ।

(५) गुरुणा । १ । ३ । ४ । तौ । २ ।

पितौ । न ह्येताभ्यामतिप्रदीप्तप्रज्ञामेधाभ्यामसदादेः सहाध्ययन-

योगोऽस्ति (१) (क) । यतः

वितरति गुरुः प्राज्ञे विद्यां यथैव तथा जंडे ।

न च (२) खलु तयोर्ज्ञाने शक्तिं करोत्यपहन्ति (३) वा ।

भवति च तयोर् (४) भूयान् भेदः फलं प्रति तद्यथा

प्रभवति शुचिर्विस्वोद्गाहे मणिर्न मृदां चयः ॥

वनदेवता । अयमसावध्ययनप्रत्यूहः (५) ।

आत्मेयी । अपरश्च (६) ।

वनदेवता । अथापरः कः ।

आत्मेयी । अथ स ब्रह्मर्षिरेकदा (७) मध्यन्दिनसमये नदीं
तमसामनुप्रपन्नः (८) ततः च युग्मचारिणोः क्रौञ्चयोरेकं व्याधेन

(क) धात्वोक्तवस्तुतः धात्वोक्तवस्तुतः व्यापारात् तादृशं व्यापार-
मारभ्येत्यर्थः । वृत्तचूडौ— वृत्ता निम्नसा चूडा ययोः तौ तृतीये वर्षे निर्गृत्त-
चूडाकरणसंस्कारौ कुलधर्मावसारेण एकां तिस्रः पञ्च वा शिखा वर्जयित्वा
वेदोक्तविधिना शिरसो मुखेन चूडाकरणसंस्कारः । तयोर्वर्जम्— तयो
ऋग्यजुःसामरूपं वेदत्रयं तां वर्जयित्वा उपनयनात् पूर्वं वेदाध्ययनसावैधत्वात्
तद्वर्जनम् । आत्मेण कल्पेनोपनीय— आत्मेण क्षत्रियाणां पदिष्टेन कल्पेन
विधिना उपनीय उपनयनसंस्कारेण संस्कृत्य ।

(१) सहाध्ययनयोगोऽस्ति । १।२।४।

सहाध्ययनं भवति । २ ।

अध्ययनप्रत्यूहः । ३ ।

(६) अपरश्च । १।२।४। अयमपि । ३ ।

(२) न च । १।४। नतु । २।३ ।

(७) स ब्रह्मर्षिरेकदा । १।२।४।

(३) अपहन्ति । १।२।३। उपहन्ति । ४।

भगवान् प्राचेतसः । ३ ।

(४) पुनः । १।२।४। तयोः । ३ ।

(८) अतुप्रपन्नः । १।३।

(५) अध्ययनविघ्नः । १।२।४।

अतुप्रपन्नः । २।४।

विध्यमानमपश्यत् (१) आकस्मिकप्रत्यवभासाच्च देवीं वाच-
मव्यतिकीर्णामनुष्णपूच्छन्दसा परिच्छिन्नामभ्युदैरयत् (२) (क)

मा निषाद प्रतिष्ठां त्वमगमः शाश्वतो समाः ।

यत् क्रौञ्चमिथुनादेकमवधीः काममोहितम् (ख) ॥

वनदेवता । चितमान्नायादन्यो नूतनपूच्छन्दसामवतारः (ग) ।

(क) आकस्मिकप्रत्यवभासाम्— आकस्मिकः अकस्माद्विषमः प्रत्यवभासः
आविर्भावः अस्याः दां तथोक्ताम् वाल्मीकिमुखात् अकस्मादाविर्भूतामित्यर्थः ।
अव्यतिकीर्णाम् अनन्वयाविषयत्वादिदोषविरुद्धाम् । अनुष्णपूच्छन्दसा परि-
च्छिन्नाम्— अष्टाक्षरसंख्यातैकैकचरणरूपं दृष्टम् अनुष्णपूच्छन्दः तेन परि-
च्छिन्नां नियमिताम् अनुष्णपूच्छन्दोनिबद्धामित्यर्थः ।

(ख) शाश्वतोः समाः— शश्वत् सदा भवाः शाश्वतः शाश्वतोः समाः
सदातनान् परिवत्सरान् नित्यकालमित्यर्थः ।

(ग) आन्नायादन्यो नूतनपूच्छन्दसामवतारः— आन्नायते गुह्यमस्वादुप-
शृत्वा अस्म्यस्यते इति आन्नायः वेदः तस्मादन्यो तत्र दृश्यमानेभ्यो विलक्षणः
नूतनः अभिनवः पूच्छन्दसाम् अवतारः आविर्भावः । मन्त्रादिवेदभागोऽपि पूच्छन्दो-
निबद्धः किन्तु वैदिकानि पूच्छन्दांसि पाटवर्णवेषमयतिभङ्गादिदोषाभ्यातानि
मा निषादेति श्लोकस्तु तद्दोषरहित इति तेभ्यो विलक्षणा तथा तस्य नूतनत्व-
निर्देशः सङ्गच्छते ।

(१) व्याधेन विध्यमानं शकुन्तलमपश्यत्

११४१

व्याधेन विध्यमानं ददर्श ॥ २॥

व्याधेन हन्यमानं क्रौञ्चमपश्यत् ॥ ३॥

(२) देवीं वाचमव्यतिकीर्णवर्णामानु-

ष्णुभेन पूच्छन्दसा परिच्छिन्नामभ्यु-
दैरयत् ॥ ११४१

देवीं वाचमानुष्णुभेन पूच्छन्दसा
परिणतामभ्युदैरयत् ॥ २॥

देवीं वाचमव्यतिकीर्णामनुष्णपू-
च्छन्दसा परिच्छिन्नामभ्युदैरयत् ॥ ३॥

तापसो । तेन खलु पुनः समयेन तं भगवन्तमाविर्भूत-
'शब्दब्रह्मप्रकाशवृषिमुपगम्य (१) भगवान् भूतभावनः पञ्चयोनि-
रवोचत् ऋषे प्रबुद्धोऽसि वागात्मनि ब्रह्मूणि तत् ब्रूहि राम-
चरितम् अद्याहृतज्योतिरार्धं ते प्रातिभ चक्षुः (२) आद्यः
कविरसि इत्युक्त्वा तत्त्ववान्तर्हितः (३) । अयं भगवान् प्राचेतसः ।
प्रथमं मनुष्येषु शब्दब्रह्मस्वाहृश विवर्तमितिहास रामायण
वृषिः प्रणिनाय (४) (क) ।

(क) आपिर्भूतशब्दब्रह्मप्रकाशम् - आविर्भूत मा निषाद प्रतिष्ठामित्या-
दिना नूतनेन प्रकारेण निष्पन्नं शब्दब्रह्मणः प्रकाशः उदयः यस्मात् तं
तथोक्तम् । अद्याहृतज्योतिरार्धं ते प्रातिभ चक्षुः ऋषीणामिदम् आर्षम्
प्राकृतमातृषेष्वाक्षितमित्यर्थः प्रातिभम् प्रतिभा बुद्धिं ज्ञानमिति यावत्
तदात्मकं ते तव चक्षुः तदीयं ज्ञानमयं नेत्रम् अद्याहृतं केनापि कारणेन
अपतिहतं ज्योतिरस्य तत् तथोक्तं भविष्यतीति शेषः अत परं त्वं ज्ञानमयेन
चक्षुषा सर्वं प्रत्यक्षवत् द्रष्टव्यमिति न किञ्चित् तवाविज्ञातं भविष्यतीति भावः ।
अत्र रामायणम्

तसुवाच ततो ब्रह्मा प्रहसन् मुनिपुङ्गवम् ।

श्लोक एव त्वया बद्धो नात्र कार्या विचारणा ॥ १ । २ । ३३ ।

खच्छन्दादेव ते ब्रह्मन् प्रवृत्तेयं सरस्वती ।

रामस्य चरितं कर्तुं कुरु त्वष्टृविसत्तम ॥ १ । २ । ३४ ॥

धर्मात्मनो गुणवतो लोके रामस्य धीमतः ।

वृत्तं कथय धीरस्य यथा ते नारदात् श्रुतम् ॥ १ । २ । ३५ ॥

(१) उपसङ्क्रम्य ॥ १४ ॥ उपसङ्क्रम्य । (२) तत्त्ववान्तर्हितः ॥ १ । २ । ४ ॥

• उपगम्य । २ ।

अन्तर्हितः । २ ।

(४) रामायणवृषिः प्रणिनाय ॥ १४ ॥

(२) आर्षं ते प्रातिभं चक्षुः ॥ ११४ ॥

रामायणवृषिः प्रणीतवान् । १ ।

• आर्षं ते चक्षुः प्रतिभा ॥ २ ।

रामायण प्रणिनाय । २ ।

वनदेवता । हन्त पण्डितः संसारः (१) ।

आत्मेयी । तस्माद्वोचं महानध्ययनप्रत्यूह इति (२) ।

वनदेवता । युज्यते ।

आत्मेयी । विश्रान्तास्मि भद्रे (३) सम्प्रत्यगस्थानमस्य
पश्यान् ब्रूहि ।

वनदेवता । इतः पञ्चवटीमनुप्रविश्य गम्यतामनेन (४)
गोदावरीतीरेण ।

आत्मेयी । सवाग्नम् (५) । अयेतत्तपोवनम् अयेषा
पञ्चवटी अपि सरिदियं गोदावरी अप्ययं गिरिः प्रस्रवणः
अपि जनस्थानदेवता वासन्ती त्वम् (६) ।

वासन्ती । अस्थेतत् सर्वम् ।

रहस्यञ्च प्रकाशञ्च यद्वृत्तं तस्य धीमतः ।

रामस्य सहसौमिते राक्षसानाञ्च सर्वेशः ॥ १।२।३६ ॥

वैदेह्याश्चैव यद्वृत्तं प्रकाशं यदिवा रहः ।

तच्चाप्यवितथं सर्वं विदितं ते भविष्यति ॥ १।२।३७ ॥

न ते वागन्तता काव्ये मत्प्रसादाद्भविष्यति ।

कुरु रामकथां दिव्यां श्लोकवद्धां मनोरमाम् ॥ १।२।३८ ॥

(१) हन्त तर्हि पण्डितः संसारः ॥ १।२।४।

विश्रान्तास्मि । ३ ।

हन्त पण्डितः संसारः । १ ।

(४) एतन् । १ । अनेन । २ । ३ । ४ ।

(२) तदनुरोधेन तस्मात् महानध्य-
यनप्रत्यूह इति । १।४ ।

(५) सवाग्नम् ॥ १।२।४। सवाग्न्या । २।

तत् महानध्ययनप्रत्यूह इति । २।

(६) अपि जनस्थानदेवता । १।२ ।

महानध्ययनप्रत्यूह इति । ३ ।

अपि वनदेवता जनस्थानवासिनी
। २।

(३) विश्रान्तास्मि भद्रे । १।२। ४।

अपि जनस्थानवनदेवता । ४ ।

आत्मेयी । वत्से जानकि

स एष ते वल्लभबन्धुवर्गः

प्रासङ्गिकीनां विषयः कथानाम् ।

त्वां नामशेषामपि दृश्यमानः (१)

प्रत्यक्षदृश्यामिव नः करोति (क) ॥

वासन्ती । समयं स्वगतम् । कथं नामशेषामित्याह ।

प्रकाशम् (२) । आर्य्यं किमत्याहितं सीतादेव्याः ।

आत्मेयी । न केवलमत्याहितं सापवादमपि । कथं ।

एवमेवम् (३) ।

वासन्ती । अहह दारुणो देवनिर्घातः (ख) ।

इति मूर्च्छति ।

आत्मेयी । भद्रे समाश्वसिहि समाश्वसिहि ।

(क) प्रासङ्गिकीनां विषयः कथानाम्— प्रासङ्गिकीनाम् प्रसङ्गादागतानां कथानां विषयः गोचरोभूतः इतः पञ्चवटीमनुप्रविश्य गम्यतामित्यादिना प्रसङ्गक्रमेणोक्लिखित इत्यर्थः । नामशेषाम्— नाम सातैत्यभिधानमात्रं शेषम् अवशिष्टम् अस्याः तां तथोक्ताम् श्रुतामित्यर्थः ।

(ख) दारुणो देवनिर्घातः— दारुणः भयङ्करः दुर्विग्रह इति यावत् देवस्य विधेः निर्घातः निग्रहः ।

(१) वर्त्तमानाम् । १।४।

दृश्यमानः । २।३।

(२) समयम् । कथं नामशेषामित्याह

। १।३।४।

समयं स्वगतम् । कथं नामशेषा-
मित्याह । प्रकाशम् । २।

(३) आत्मेयी । न केवलमत्याहितं

सापवादमपि । कथं । एवमेवम् ।

१।३।४।

आत्मेयी । न केवलमत्याहितं

सापवादमपि । वासन्ती । कथ-

मिव । आत्मेयी । कथं । एव-

मेवम् । २।

वासन्ती । हा प्रियसखि हा महाभागे ईदृशस्ते निर्म्माण-
भागः । रामभद्र रामभद्र । अथवा अन्नं त्वया । आर्य्ये
आत्मेयि अथ (१) तस्मादरण्यात् परित्यज्य निवृत्ते लक्ष्मणे
सीतादेव्याः किं वृत्तमिति काचिदस्ति प्रवृत्तिः (२) (क) ।

आत्मेयी । नहि नहि ।

वासन्ती । हा कष्टमरुन्धतोवशिष्टाधिष्ठितेषु रघुकदम्ब-
केषु (३) जीवन्तीषु प्रवृत्तासु राज्ञीषु (४) कथमिदं जातम् (ख) ।

आत्मेयी । ऋष्यशृङ्गाश्रमे (५) गुरुजनस्तदासीत् । सम्प्रति
तु (६) परिसमाप्तं तत् द्वादशवार्षिकं सखम् ऋष्यशृङ्गेण विस-
र्जिताञ्च सम्पूज्य गुरवः (७) । ततो भगवत्यरुन्धतो नाहं बधू-

(क) ईदृशस्ते निर्म्माणभागः— तं तव निर्म्माणभागः त्वन्निर्म्माणरूपो
विधातुः कार्य्यांशः ईदृशः ईदृक्तया परिणतः विधात्वा त्वयि तादृशी लोकाति-
शायिनी रूपगुणसम्पन् समारवेशितासीत् तामिदानीमीदृशं विरूपमवस्थान्तरं
प्रापय्य तेन सर्व्वथा विवेकवह्निर्मूर्खमाचरितमिति भावः ।

(ख) रघुकदम्बकेषु— रघूणां रघुवंशोद्भूतानां कदम्बकानि समूहाः रामा-
दयः तेषु रघुकुले इति यावत् ।

(१) अथ । १ । २ । ४ । ततः । ३ ।

जीवन्तीषु प्रवृत्तासु राज्ञीषु । ३ । ४ ।

(२) काचिदस्ति प्रवृत्तिः । १ । २ । ४ ।

(५) ऋष्यशृङ्गाश्रमे । १ । ३ । ४ ।

काचिदासीत्तदा प्रवृत्तिः । ३ ।

ऋष्यशृङ्गश्रमे । २ ।

(३) अरुन्धतोवशिष्टाधिष्ठितेषु रघु-
कदम्बकेषु । १ । ३ । ४ ।

(६) सम्प्रति । १ । २ । ४ ।

सम्प्रति तु । ३ ।

आर्य्यारुन्धतोवशिष्टाधिष्ठिते रघु-
कुलगृहे । २ ।

(७) ऋष्यशृङ्गेण च सम्पूज्य विस-
र्जिता गुरवः । १ । २ । ४ ।

(४) जीवन्तीषु प्रवृत्तराज्ञीषु । १ ।

ऋष्यशृङ्गेण विसर्जितासु सम्पूज्य
गुरवः । ३ ।

जीवन्तीषु च प्रवृत्तराज्ञीषु । २ ।

विरहितामयोध्यां गमिष्यामीत्याह तदेव राममाहभिरनु-
मोदितन् तदनुगोधाङ्गवतो वशिष्ठस्य परिशुद्धा वाचः (१)
यथा वाञ्छीकृतपोवनं गत्वा तत्र वत्स्याम इति (क) ।

वासन्ती । अथ स राजा किमाचारः सम्प्रति २ ।

आत्मेयी । तेन राज्ञा क्रतुरश्वमेधः प्रक्रान्तः (३) ।

वासन्ती । हाधिक् परिणीतमपि (४) (ख) ।

आत्मेयी । शान्तं शान्तम् (५) ।

वासन्ती । का तर्हि यज्ञे सहधर्मचारिणी ।

आत्मेयी । हिरण्मयी सीताप्रतिकृतिः ।

वासन्ती । हन्त भोः

वज्रादपि कठोराणि मृद्नि कुसमादपि ।

(क) परिशुद्धा वाच — परिशुद्धाः सर्वथा निर्दोषाः वाचः कथा. उद-
चरन्निति शेषः ।

(ख) परिणीतमपि — न केवलं निरपराधा जानकी निर्वीक्षिता पुनर्दूर-
परिग्रहोऽपि कृत इत्यर्थः अपत्नीकस्य धर्मचरणोऽधिकारविरहान् सीताविर-
हितस्य रामस्य भार्यान्तरपरिग्रहं विना अश्वमेधानुष्ठानं न सम्भवतीति मत्वा
तत्पारण्यं शङ्कितः ।

(१) परिशुद्धा वाचः । १ । २ । ४ ।

। १ । २ । ४ ।

परिशुद्धा वाक् । ३ ।

तेन हि राजा अश्वमेधं कर्तुं सुद्यमः

(२) अथ स राजा किमाचारः

कृत । ३ ।

सम्प्रति । १ । ४ ।

(४) अहं हि अधिक् परिणीतमपि । १ । २ । ४ ।

• अथ स राजा किमाचारः सम्प्रति २ ।

हाधिक् परिणीतमपि । ३ ।

अथ स राजा रामः किमाचारः । ३ ।

(५) शान्तं शान्तम् । १ । ४ ।

(३) तेन राजा क्रतुरश्वमेधः प्रक्रान्तः

शान्तं पापम् । २ । शान्तम् । ३ ।

लोकोत्तराणां चेतांसि को नु विज्ञातुमर्हति (१) ॥ १४८ ॥

आत्मेयी । विष्टुष्टश्च वामदेवाभिमन्वितो (२) मेध्योऽश्वः
उपकल्पिताश्च यथाशास्त्रं तस्य रक्षितारः तेषामधिष्ठाता च
लक्ष्मणात्मजश्चन्द्रकेतुरवाम (३) दिव्यास्त्रसम्प्रदायश्चतुरङ्गबलान्वितः प्रह्वितः (४) (क) ।

वासन्ती । सखेहकौतुकास्त्रम् । कुमारलक्ष्मणस्यापि पुत्रः
हन्त मातर्जीवामि जीवामि (५) ।

आत्मेयी । अत्रान्तरे ब्राह्मणेन शृतं पुत्रमारोप्य राज-
द्वारि (६) सोरस्ताङ्गमब्रह्मण्यमुद्धोषितम् (७) । ततो न

(क) वामदेवाभिमन्वितः— वामदेवेन तदाख्येन पुरोहितानामन्यतमेन
महर्षिणा अभिमन्वितः वेदोदितैर्मन्त्रैर्यथावत् संस्कृतः । मेध्यः पवित्रः अश्व-
मेधार्ह इति यावत् । चतुरङ्गबलान्वितः— चत्वारि हस्त्यश्वरथपदाति-
रूपाणि अङ्गानि अंशाः यस्य तत् तादृशेन बलेन सैन्येन अन्वितः अनुयातः ।

(१) को नु विज्ञातुमर्हति । १ ।

को हि विज्ञातुमर्हति । २ । ४ ।

को हि विज्ञातुमीश्वरः । ३ ।

(२) वामदेवानुमन्वितः । १ । २ । ४ ।

वामदेवाभिमन्वितः । ३ ।

(३) अवाम् । १ । ३ । ४ । दत्त । २ ।

(४) साधनान्वितोऽनुप्रह्वितः । १ । ४ ।

चतुरङ्गसाधनान्वितोऽनुप्रह्वितः । २ ।

चतुरङ्गबलान्वितः प्रह्वितः । ३ ।

(५) कुमारलक्ष्मणस्यापि पुत्रः हन्त

मातर्जीवामि जीवामि । १ ।

कुमारलक्ष्मणस्यापि पुत्रः हन्त

मातर्जीवामि । २ ।

कुमारलक्ष्मणस्यापि पुत्र इति

मातर्जीवामि जीवामि । ३ । ४ ।

(६) शृतं पुत्रमारोप्य राजद्वारि । १ । ४ ।

शृतं पुत्रसत्त्वित्य राजद्वारे । २ ।

राजद्वारि शृतं पुत्रमादाय । ३ ।

(७) सोरस्ताङ्गम् । १ । २ ।

सोरस्ताङ्गम् । ३ । ४ ।

राजापचारमन्तरेण (१) प्रजायामकालमृत्युश्चरतीति (२)
आत्मदोषं निरूपयति करुणामये रामभद्रे सहस्रैवाशरीरिणी
वायुदचरत् (क)

शम्बूको नाम वृषलः पृथिव्यां तप्यते तपः ।

शीर्षच्छेद्यः स ते राम तं हत्वा जीवय द्विजम् ॥

इत्युपश्रुत्य कृपाणपाणिः (३) पुष्पकं विमानमारुह्य सर्वा दिशो
विदिशश्च शूद्रतापसान्वेषणाय जगत्पतिश्चरितुमारब्धवान् (४) ।

वासन्तो । शूद्रः शम्बूको नाम धूमपो (५)ऽस्मिन्नेव जन-
स्थाने तपश्चरति (६) तदपिनाम रामभद्रः पुनरिदं (७) वन-
मलङ्कुर्व्यात् ।

आलेयी । भद्रे गम्यतेऽधुना ।

(क) सोरस्ताङ्गम्— उरसः वक्षसः ताङ्गः प्रहारः तेन सह यथा तथा
पुनश्चोकार्दिततया कराभ्यां वक्षःस्थलं छङ्गमुद्धः प्रहृत्वेत्यर्थः । राजाप-
चारम्— राज्ञः प्रजापालनेऽधिकतस्तु पुरुषस्य अपचयः धर्मव्यतिक्रमः तम् ।

(१) राजापचारम् । १ । २ ।

राजापराधम् । २ । ४ ।

(२) प्रजायामकालमृत्युश्चरतीति । १ । ४ ।

प्रजास्यकालमृत्युश्चरतीति । २ ।

प्रजानामल्पकाले मृत्युश्चरतीति । ३ ।

(३) इत्युपश्रुत्यैवाकष्टकृपाणपाणिः ।

• १ । ४ ।

इत्युपश्रुत्यैवाकष्टकृपाणपाणिः । २ ।

• इत्युपश्रुत्यैवाकष्टकृपाणपाणिः । ३ ।

(४) जगत्पतिश्चरितुमारब्धवान् । १ । ४ ।

जगत्पतिः सञ्चरितुमारब्धवान् । २ ।

रामश्चरितुमारब्धवान् । ३ ।

(५) शूद्रः शम्बूको नाम धूमपः । १ । ४ ।

शम्बूको नाम धूमपः शूद्रः । २ । १ ।

(६) तपश्चरतीति । १ । ४ ।

तपश्चरति । २ । ३ ।

(७) पुनरिदम् । १ । २ । ४ ।

पुनरिदम् । २ ।

वासन्ती । आर्य्ये आत्रेयि एवमस्तु(१) । कठोरीभूतस्तु
दिवसः(२) तथाहि

कण्डूचद्विप्रगण्डपिण्डकपणोत्कम्पेन सम्पातिभि-

घर्म्मस्तसितबन्धनैः स्वकुसुमैरर्चन्ति गोदावरीम् ।

छायापस्किरमाणविष्किरमुखव्याकटकीटत्वचः

कूजत्कान्त(३) कपोतकुक्कुटकुलाः कूले कुलायद्रुमाः (क) ॥

इति निष्क्रान्ते ।

विष्कम्भकः ।

(क) कूले कुलायद्रुमाः कूलवर्तिनः पश्चिणामावासदृक्षाः कण्डूलस्य कण्डू-
बहुलस्य द्विपानां करिणां गण्डपिण्डस्य गण्डस्थलस्य कषणेन कण्डूविनय-
नार्थं घर्षणेन यः उत्कम्पः परिवर्जनं तस्मात् सम्पातिभिः स्तलङ्घिः घर्म्मण
निदाघेन स्तसितं शिथिलितं बन्धनं दृढं येषां तैः तथोक्तैः स्वकुसुमैः निजपुष्पैः
गोदावरीं नदीम् अर्चन्ति पूजयन्ति शोभयन्तीति यावत् । कुलायद्रुमान्
विशिनष्टि छायेत्यादि छायासु अपस्किरमाणानाम् अन्नाहरणेच्छया भूमिम्
आलिखतां विष्किराणां पश्चिणां मुखैः चक्षुभिः व्याकटाः आलम्ब्य वहि-
रानीताः कीटाः बाध्यः ताः तथाभूताः त्वचः वल्कलानि येषां ते तथोक्ताः तथा
कूजत् अव्यक्तमधुनं दृढत् कान्तानां सुन्दराणां कपोतानां पारावतानां कुक्कुटा-
नाञ्च कुलं समूहः येषु ते तथोक्ताः ।

(१) आर्य्ये आत्रेयि एवमस्तु । १ । ४ ।

कठोरीभूतोऽयं दिवसः । २ ।

एवमस्तु । २ ।

कठोरीभूतो दिवसः । ३ ।

आत्रेयि एवमस्तु । २ ।

(३) कान्त । १ । ३ । ४ ।

(२) कठोरीभूतस्तु दिवसः । १ । ४ ।

क्रान्त । २ ।

ततः प्रविशति (१) सद्योद्यतखड्गो रामभद्रः ।

रामः । रे (२) हस्त दक्षिण मृतस्य शिशोर्द्विजस्य

जीवातवे विस्मज शूद्रमुनौ कपाणम् ।

रामस्य गात्रमसि दुर्वह- (३) गर्भखिन्न-

सीताप्रवासन (४) पटोः कर्ण कुतसो (क) ॥

कथञ्चित् प्रहृत्य (५) । कृतं रामसदृशं कर्म अपि जीवेत् स
ब्राह्मणपुत्रः (६) ।

प्रविश्य (७)

दिव्यपुरुषः । जयति जयति देवः ।

दत्ताभये त्वयि यमादपि दण्डधारे

सञ्जीवितः शिशुरसौ (८) मम चेयमृद्धिः ।

शम्भूक एष शिरसा चरणौ (९) नतस्तौ

सत्सङ्गजानि निधनान्यपि तारयन्ति (ख) ॥

(क) जीवातवे प्रत्युज्जीवनाय ।

(ख) दत्ताभये त्वयि यमादपि दण्डधारे - यमादपि दत्तम् अभयं येन
तद्योक्ते त्वयि दण्डधारे शिरस्छेदरूपं दण्डं विदधति सति मृतस्य ब्राह्मण-
शिशोः सञ्जीवनात् यमादभयप्रदत्वम् । चरणौ नतस्तौ - ते तव चरणौ
नतः प्रणमति । नत इति नमतेर्वर्तमाने कर्त्तरि क्तः ।

(१) प्रविशति । १।२।३ ।

(६) ब्राह्मणपुत्रः । १।४।१०

प्रविशति पुष्पकस्थः । ४ ।

ब्राह्मणशिशुः । २ ।

(२) हे । १।४ । रे । २।३ ।

ब्राह्मणद्विजः । ३ ।

(३) दुर्वह । १।२।४ । निर्भर । ३ ।

(७) प्रविश्य । १।२।४ । ततः प्रविशति । ३ ।

(४) प्रवासन । १।२।४ । विवासन । २ ।

(८) शिशुरसौ । १।२ । शिशुरसौ । १।४ ।

(५) अथ कथञ्चित् प्रहृत्य । १।२।४ ।

(९) शिरसा चरणौ । १।२।४ ।

कथञ्चित् प्रहृत्य । ३ ।

चरणौ शिरसा । ३ ।

रामः । द्वयमपि प्रियं नः (१) तदनुभूयतामुग्रस्य तपसः
फलम् (२) । ॥

यतानन्दाश्च मोदाश्च यत् पुण्याभिसम्भवाः (३) ।

वैराजा नाम ते लोकास्तैजसाः सन्तु ते भ्रूवाः (४) (क) ॥

शम्भूकः । युष्मत्पादप्रसादोपाय (५) एष महिमा (ख) नतु
तपसः फलम् (६) अथवा महदुपकृतं तपसा

अन्वेष्टव्यो यदसि भुवने भूतनाथः शरण्यो

मामन्विष्यन्निह दृषलकं योजनानां शतानि ।

क्रान्त्वा प्राप्तः स इह तपसः (७) सम्प्रसादोऽन्यथा चेत्

कायोध्यायाः पुनरुपगमो दण्डकायां वने वः (ग) ॥

(क) पुण्याभिसम्भवाः कठोरतपश्चरणजनितेन पुण्यसन्तानेनोपार्जिताः
आनन्दाः सुखानि यत् तादृशाः मोदाः आह्लादाश्च यत् ते तथाविधाः तैजसाः
तेजोमयाः न पुनर्भर्त्तुकादिवत् पाञ्चभौतिकाः विराजाः ब्रह्माणः इमे तेराजाः
नाम लोकाः स्थानानि ते तत्र भ्रूवाः शाश्वताः सन्तु भवन्तु ।

(ख) एष महिमा वैराजलोकप्राप्तिरूपमैश्वर्यम् युष्मत्पादयोः भवच्चरणयोः
प्रसादः अनुग्रहः उपायः कारणं यस्य सः तथोक्तः यन्मयेदं शमचिन्तनीय-
मैश्वर्यं लब्धम् भवच्चरणानुग्रह एव तत् हेतरित्यर्थः ।

(ग) भूतप्रां प्राङ्निनां नाथः स्वामी शरण्यः रक्षिता भुवने जगति अन्वेष्टव्यः

(१) प्रियं नः । १।२।४। नः प्रियम् । १।

(४) भ्रूवाः । १।४। भ्रूवाः । २।३।

(२) उपतपसः फलम् । १।

(५) युष्मत्पादप्रसादनोपायः । १।२।४।

उपस्य तपसः परिपाकः । २।

युष्मत्पादप्रसादोपायः । २।

उपस्य तपसः फलम् । ३।४।

(६) किमत्र तपसः फलम् । १।४।

किमत्र तपसा । २।

(३) पुण्याभिसम्भवाः । १।३।४।

नतु तपसः फलम् । ३।

पुण्याश्च सम्पदः । २।

(७) तपसा । १।२।४। तपसः । ३।

रामः । किं नाम दण्डकेयम् (१) । सर्वतोऽवलोक्य (२) ।
आं (३)

स्निग्धश्यामाः क्वचिदपरतो भीषणाभोगरूपाः
स्थाने स्थाने मुखरककुभो भाङ्गुतैर्निर्भराणाम् (४) ।
एते तीर्थाश्रमगिरिसरिद्धर्म- (५) कान्तारमित्राः
सन्दृश्यन्ते परिचितभुवो (६) दण्डकारण्यभागाः (क) ॥

अवशमनननिदिध्यासनादिभिरतुसन्धेयः वृषलकं मूढं माम् अन्विष्यन्
योजनानां शतानि क्रान्ता अतिक्रम्य यत् दृष्टं प्राप्तः आगतः अस्मि दृष्टं
अस्मिन् विषये मः तपसः मम तपस्यार्थायाः सम्पदादः अनुग्रहः फलमिति
यावत् अन्यथा चेत् अयोध्यायाः दण्डकायां दण्डकाख्ये वने वः युष्माकम्
पुनरुपगमः पुनरागमनं क न सम्भावित इत्यर्थः यद्यहं तपो नाचरिष्यम्
भवानियद्वरवर्त्तिनीं दण्डकां पुनर्नागमिष्यदिति भावः ।

(क) क्वचित् कस्मिंश्चिदंशे स्निग्धाः कोमलाः श्यामाः नीलवर्णाश्च तादृशाः
नवनम्रीतिकरा इति यावत् अपरतः अपरस्निग्धंशे भीषणः भयङ्करः आभोगः
रूपं येषाम् ते तथोक्ताः रूपाः कर्कशाश्च तादृशाः दुर्दर्शा इति यावत् स्थाने
स्थाने क्वचित् क्वचित् निर्भराणां श्लेष्माढ्यः पततां वारिप्रवाहाणाम् भाङ्गुतैः
क्वां भाम् इत्याकारकैर्निनादैः मुखराः ध्वनन्त्यः ककुभः दिग्भागाः येषां ते
तथोक्ताः तीर्थैः आश्रमैः गिरिभिः सरिद्धिः गर्भकान्तारैश्च मित्राः सङ्ख्याः
तीर्थादिबहुला इति यावत् परिचिताः अनुभूतपूर्वाः भुवः स्थानानि येषां ते
तथोक्ताः दण्डकारण्यभागाः दण्डकारण्यप्रदेशाः सन्दृश्यन्ते लक्ष्यन्ते । अरण्य-
मध्यवर्त्तिनीं बहुवनानि गर्भकान्ताराणि ।

- (१) दण्डकेयम् । १।२।४। दण्डकेति । ३। (४) द्राङ्गुतैः । १। भाङ्गुतैः । २।
(२) अवलोक्य । १।२।४। व्यङ्गुतैः । १। श्लाङ्गुतैः । ४।
• अवलोक्य सहर्षम् । ३। (५) गर्भम् । १।४। गर्भम् । २।३।
(३) आं कथम् । १। आं । २। (६) परिचितसखाः । १।
हा कथम् । १। आः कथम् । ४। • परिचितभुवः । २।३।४।

शम्भूकः । दण्डकैवेयम् अत्र किल पूर्वं निवसता(१) देवेन

चतुर्दश सहस्राणि रक्षसां भीमकर्माणाम् (२) ।

तयश्च दूषणखरतिमूर्धनो रणे हताः (३) ॥

येन सिद्धचेले (४) जनस्थाने मादृशमपि (५) भीरुजनानाम् (६)

अकृतोभयः सञ्चारो जातः ।

रामः । न केवलं दण्डका जनस्थानमपि (७) ।

शम्भूकः । वाढम् । एतानि खलु सर्वभूतलोमहर्षणानि
उन्मत्तचण्डश्वापदकुलसङ्कुल(८) गिरिगह्वराणि जनस्थानपर्य-
न्तदीर्घारण्यानि (९) दक्षिणां दिशमभिवर्तन्ते (१०) (क) ।

तथाहि

(क) सर्वभूतलोमहर्षणानि— सर्वेषां भूतानां प्राणिनां लोमहर्षणानि
लोमाञ्जुकारिणि दान्यवलोकयतां हृदयं प्रभूतेन भयेनाभिभूतं शरीरञ्च लोमाञ्ज-
पूर्वं भवतीति भावः । जनस्थानपर्यन्तदीर्घारण्यानि— जनस्थानस्य पर्यन्त-
भूतानि एकतो जनस्थानस्य सीमारूपेणावस्थितानीति यावत् दीर्घाणि अत्या-
वृत्तानि अरण्यानि वनानि ।

(१) निवसता । १।२।४। पूर्वं निवसता । १। न केवलं दण्डकैव्यं जनस्थानमपि । २

(२) चतुर्दश च रक्षसाः । १।२।४। न केवलं दण्डकारण्यं जनस्थान-
मपि । २।

(३) निपातितः । १।४। रणे हताः । २।१। न केवलं दण्डका जनस्थानमपि । ४।

(४) सिद्धचेले । १।४। (८) स्वापदकुलसङ्कुल । १।२।
सिद्धचेलेऽस्मिन् । १। सिद्धचेले । १। स्वापदकुलाक्रान्तविकट । २।

(५) मादृशानामपि । १।२।४। स्वापदकुल । ४।
मादृशानामपि । २। (९) जनस्थानपर्यन्तानि दीर्घारण्यानि

(६) भीरुजनपदानाम् । १।२।४। । १।२।४।
भीरुजनानाम् । २। जनस्थानपर्यन्तदीर्घारण्यानि । ३।

(७) न केवलं दण्डकैव्यं किन्तु जन- (१०) दक्षिणां दिशमभिवर्तन्ते । १।२।४।
स्थानमपि । १। दक्षिणस्यां दिशमभिवर्तन्ते । २।

चिष्कजस्तिमिताः क्वचित् क्वचिदपि प्रोज्जण्डसत्त्वस्वनाः
 स्वेच्छासुप्तगभीरघोष-(१) भुजगश्वासप्रदीप्ताग्नयः ।
 सीमानः प्रदोदरेषु विलसत्स्वल्पाभ्रसो यांस्वयं
 तृष्यद्भिः प्रतिस्तर्यैरजगरस्वेदद्रवः पीयते (क) ॥
 रामः ।

पश्यामि च जनस्थानं भूतपूर्वखरालयम् ।

प्रत्यक्षानिव(२) वृत्तान्तान् पूर्वाननुभवामि च (ख) ॥

सर्वतोऽवलोक्य । प्रियारामा हि सर्वथा (३) वैदेह्यासीत् ।

(क) क्वचित् निष्कजाः निःशब्दाश्च स्तिमिताः निश्चलाश्च ताः तथोक्ताः
 अत्यन्ततो विहगकूजितशशकसञ्चारादिग्राह्यत्वादिति भावः क्वचिदपि
 प्रोज्जण्डाः अत्युग्राः सत्त्वस्वनाः सत्त्वानां सिंहव्याघ्रप्रसुप्तानामारण्यजलनां
 स्वनाः नादाः यासु ता' तथोक्ताः स्वेच्छया यदृच्छया सुप्तानां निद्रागतानां
 गभीरघोषाणां गम्भीरनाटानां भुजगानां सर्पाणां श्वासैः प्रदीप्ताः अग्नयः
 टावानलाः यासु ताः तथोक्ताः सुप्तानां मन्त्राकायानाम् अजगरादीनां श्वास-
 निःसरणकाले गभीरः शब्दो भवति तमेवाभिसन्धाय गभीरघोषेति विशेषणं
 प्रयुक्तम् प्रदराणां गर्तानाम् उदरेषु अभ्यन्तरेषु विलसन्ति विद्यमानानि
 स्वल्पानि अत्यल्पमात्राणि अम्भांसि जलानि यासां ता' तथाविधाः सीमानः
 दीर्घारण्यानां प्रदेशाः यासु सीमसु तृष्यद्भिः तृष्यातुरैः प्रतिस्तर्यैः ककलासैः
 अथम् अजगराणां स्वेदद्रवः वर्धनिष्यन्दः पीयते ।

(ख) भूतपूर्वखरालयम्— भूतपूर्वः पूर्वं स्थितः खरस्य रावणौतुचरस्य
 राजसविशेषस्य आलयः वसतिः यस्मिन् तत् तथोक्तम् ।

(१)* घोर । १ । २ । ४ । भोग । २ ।

(२) प्रियारामो हि सर्वथा । १ । १ । ४ ।

(३) प्रत्यक्षमिव । १ । २ । ४ ।

सर्वथा प्रियारामा हि । २ ।

प्रत्यक्षानिव । २ ।

एतानि तानि नाम कान्ताराणि किमितः परं भयानकं
स्यात् (१) (क) । सास्त्रम् ।

त्वया सह निवत्स्यामि वनेषु मधुगन्धिषु ।

इतिचारमतेवासौ(२) स्नेहस्तस्याः स तादृशः ॥

अकिञ्चिदपि कुर्वाणः सौख्यदुःखान्यपोहति ।

तत्तस्य किमपि द्रव्यं यो हि यस्य प्रियो जनः (ख) ॥

शम्भूकः । तदलमेभिर्दुरासदैः (ग) । अथेतानि मदकल-

(क) प्रियारामा— प्रियः प्रीतिकरः आरामः वनं यस्याः सा तद्योक्ता
चिराभ्यस्ततया सा वनवासे निरतिशयं सुखमन्वभूदित्यर्थः । एतानि तानि -
येषु प्रियया सह चिरसुषित्वा तादृशेन सुखेन कालोऽतिवाहित इत्यर्थः ।

(ख) त्वया सह मधुगन्धिषु मधुगन्धपूर्णेषु वनेषु निवत्स्यामि विहरिष्यामि
इतिच इत्येव एतावन्मात्रेणैवेत्यर्थः असौ सीता अरमत सुखमन्वभूत् इव तस्याः
सीतायाः सः तादृशः अनिर्वचनीयः स्नेहः अतुरागः मयि आसीदिति शेषः
तथाविधस्तस्या मयि स्नेहस्य महिमा यन्मया सह पुनर्वनेषु गिह्रिष्यतीति
मत्स्येव न पुनर्वस्तुतो वनेषु विहृत्य तया प्रभूतं सुखमनुभूतमिव । अथवा
नैतच्चित्तम् यतः अकिञ्चिदपि कुर्वाणः किमपि प्रीतिकरं कर्म अकुर्वन्मपि
सौख्येः सन्निधिमात्रसम्भूतेन सुखसन्तानेन दुःखानि अपोहति निराकरोति
प्रियजन इति शेषः यो हि यस्य प्रियः स्निग्धः जनः तत् तस्य किमपि द्रव्यं
कश्चिदनिर्वचनीयः पदार्थः ।

(ग) तत्कमिभिर्दुरासदैः— दुरासदैः दुरधिगमे दुर्बलैरिति यावत् एभिः
दक्षिणां दिग्भविर्बर्त्तमानैः दीर्घारण्यैः अलम् तत्कथातिविस्तरः परि-
स्त्रियतामित्यर्थः ।

(१) किमितः परं भयानकस्य ॥१३॥

किमितः परं भयानकं स्यात् ॥२॥

(२) इति चारमतीवासौ ॥१॥

इति ह्यारमते सीता ॥२॥

इतीवारमतीवासौ ॥३॥ ४॥

मयूरकण्ठकोमलच्छविभिरवकीर्णानि पर्वतैः (१) अविरल-
निविष्टनीलबहुलच्छायतरुणतरुणमण्डितानि असम्भ्रान्त-
विविधमृगयूथानि पश्यतु महानुभावः प्रशान्तगम्भीराणि
मध्यमारण्यकानि (२) (क)

इह समदशकुन्ताक्रान्तवानोरवीरुधा ~~वहन्ति~~

प्रसवसुरभिशीतस्वच्छतोया वहन्ति ।

फलभरपरिणामश्यामजम्बूनिकुञ्ज- ~~वहन्ति~~

स्खलनमुखरभूरिस्तोतसो निर्भरिण्यः (ख) ॥

(क) मदकलानां मदमत्तानां हर्षातिरेकेण नदतामिति यावत् मयूराणां
कण्ठस्येव कोमला चिक्कणा छविः कान्तिः येषां तैः तथोक्तैः पर्वतैः अवकीर्णानि
सङ्कुलानि तादृशपर्वतबहुलानीति यावत् हर्षवशात् कूजनकाले मयूर-
कण्ठानां चिक्कणत्वातिशयः सम्पद्यत इति मदकलेति विशेषणम् पर्वतानाञ्च
विविधतरुगुल्मादिभिरावृततया तादृशच्छविशालित्वसम्भावः अविरलनिवि-
ष्टानां घनसन्निविष्टानां नीलबहुलच्छायानां नीलप्रधानकालीनां तरुणानाम्
अनतिप्रौढानां तरुणां वण्डैः समूहैः मण्डितानि अलङ्कृतानि असम्भ्रान्तानि
हिंस्रजन्तूनां मन्निधिविरहात् अव्याकुलानि विविधानां मृगाणां पशूनां
यूथानि कुलानि येषु तानि तथाविधानि प्रशान्तानि निरुपद्रवाणि गम्भीराणि
च मध्यमारण्यकानि जनस्थानमध्यवर्तीनि अरण्यानि महानुभावः पश्यतु ।

(ख) इह एषु मध्यमारण्यकेषु समदेः वृष्टेः शकुनैः पुलिभिः आक्रान्तानां
व्याधूतानां वानोरवीरुधां नेतसलतानां प्रसवैः शकुन्ताक्रमणैर्नन्दनचुपतैः
पुष्पैः सुरभीणि सम्पन्नसौरभाणि शीतानि शीतलानि स्वच्छानि अतिविम-
लानि तोयानि जलानि यासां ताः तथोक्ताः फलभराणां फलसमूहानां
परिणामेन परिपाकेण श्यामेषु नीलवर्णेषु जम्बूनिकुञ्जेषु जम्बूवनान्तेषु स्खल-

(१) पर्वतैः । १।१।४। पर्वतैः । २।

कानि । १।२।४।

(२) प्रशान्तगम्भीराणि मध्यमारण्य-

प्रशान्तगम्भीरारण्यानि । २।

अपिच ।

दधति कुहरभाजामत भल्लकयूना-

मसुरसितगुरूणि स्थानमम्बूकतानि ।

शिशिरकटुकपायः स्थायते शल्लकीना-

मिभदलितविकीर्णग्रन्थिनिष्यन्दगन्धः (क) ॥

रामः । सवाष्पेस्तम्भम् । भद्रं शिवास्ते पन्थानः देवयानं
प्रतिपद्यस्व पुण्येभ्यो लोकेभ्यः (१) ।

शम्भूकः । यावत् पुराणब्रह्मवादिनमगस्त्यमृषिमभिवाद्य
शाश्वतं पदमनुप्रविशामि ।

इति निष्क्रान्तः ।

रामः । एतत्तदेव हि पुनर्वनमद्य(२)दृष्टं

यस्मिन्नभूम चिरमेव पुरा वसन्तः ।

नेन वेगप्रतिघातेन सुखराणि स्रग्न्दानि भूरीणि प्रभूतानि स्तोतांसि यामां
ताः तथोक्ताः निर्भरिण्यः गिरिनद्यः वहन्ति ।

(क) अत्र एतेषु मध्यारण्येषु कुहरभाजां गिरिविवरवर्त्तिनां भल्लकयूनां
तरुणवयसां भल्लकानाम् असुरसितात् गिरिकुहरे प्रतिध्वननवशात् गुरूणि
महानि अम्बूकतानि युत्कारनिःसरणसहिताः शब्दाः स्थानं दृष्ट्वा गम्भीरत्व-
मिति यावत् दधति धारयन्ति किञ्च शल्लकीनां गजप्रियाणां तटाख्यदृक्प्रविशे-
षाणां शिशिरः शीतलः कटुः तीक्ष्णः कषायः सुरभिश्च इभदलितानां गज-
भग्नानां विकीर्णानाम् इतस्ततो विच्छिन्नानां पन्थीनां शाखानां निष्यन्दस्य
क्षीरस्त्वणस्य स्त्रुतस्य क्षीरस्येति यावत् 'गन्धः स्थायते प्रसर्पति ।

(१) शिवास्ते पन्थानः देवयानं प्रति-

पद्यस्व पुण्येभ्यो लोकेभ्यः ॥१२॥

भद्रं पन्थानः सन्तु ते शिवाः

प्रतिविधीयस्व पुण्येभ्यो लोकेभ्यः

॥३॥

भद्रं शिवास्ते पन्थानो देवयानाः

प्रतिपद्यस्व पुण्येभ्यो लोकेभ्यः ॥३॥

(२) वनं पुनरद्य ॥१॥ २॥

पुनर्वनमद्य ॥३॥ ४॥

आरण्यकाश्च गृहिणश्च रताः स्वधर्मे
सांसारिकेषु च सुखेषु वयं रसज्ञाः (क) ॥

अपि च ।

एते त एव गिरयो विह्वल्यरा-
स्तान्येव मत्तहृिणानि वनस्थलानि ।
आमञ्जुवञ्जुललतानि च तान्यमूनि
नीरन्ध्रनीलनिचुलानि सरित्तटानि (ख) ॥

मेघमालेव यच्चायमारादपि (१) विभाव्यते ।

गिरिः प्रस्रवणः सोऽयं यत्र गोदावरी नदी (ग) ॥

अस्यैवासीन्महति शिखरे गृध्रराजस्य वास-
स्तथाधस्ताद्वयमपि रतास्तेषु पर्णोदकेषु

(क) यस्मिन् वने पुरा पूर्वं चिरं दीर्घकालम् एव वसन्तः क्षतनिवासाः
वयम् स्वधर्मे रताः वानप्रस्थान्मोचितधर्मांनुष्ठानपरां सांसारिकेषु गृहा-
न्मोचितेषु सुखेषु च रसज्ञा गृहीतरसाः तादृशं सुखमुपभुञ्जाना इति यावत्
आरण्यकाः अरण्यसेविनः वानप्रस्था इति यावत् गृहिणः गृहान्निगच्छ-
न्मम बभूविम पिताज्ञापरेपालनानुरोधेन अरण्यसमाश्रयणात् वानप्रस्थत्वम्
सीतासहवासवशेन च गृहान्मिलितम् ।

(ख) आमञ्जुवञ्जुललतानि— आमञ्जवः अधिकमनोहरा वञ्जुललताः वेतस-
लताः येषु तानि तथोक्तानि । नीरन्ध्रनीलनिचुलानि— नीरन्ध्राः निरध-
काशाः अविरलनिविष्टा इति यावत् नीलाः श्यामवर्णाः निचुलाः दृक्प्रदेशाः
येषु तानि तथोक्तानि ।

(ग) यच्च अयम् आरात् दूरात् अपि मेघमालेव जलदपंक्तिरिव विभाव्यते
लक्ष्यते ।

गोदावर्याः पयसि वितत (१) श्यामलानोकङ्कश्री-

रन्तःकूजन्मुखरशकुनो यत् रम्यो वनान्तः (क) ॥

अत्रैव (२) सा पञ्चवटी यत् चिरनिवासेन (३) विविधविस्त्रम्भाति-
प्रसङ्गसाक्षिणः प्रदेशः (ख) प्रियायाः प्रियसखी वासन्ती च (४)

प्रतिवसति तत् किमिदमापतितमद्य रामहृतकस्य (५) ।

सम्प्रतिहि

चिराद्देगारम्भी (६) प्रसृत इव तीव्रो विषरसः

कुतश्चित् संवेगाञ्जलित इव (७) शल्यस्य शकलः ।

व्रणो रुद्धग्रथिः स्फुटित इव हृन्मर्मणि पुन-

(घनीभूतः शोको विकलयति मां नूतन इव (८)) (ग) ॥

(क) मधुराजस्य जटाश्रुषः । रताः उषिताः । वितता प्रतिविम्बिता ।
अन्तःकूजन्मुखरशकुनः— अन्तः अभ्यन्तरभागे कूजन्तः अव्यक्तं नदनः मुखराः
चपलाः क्रीडासक्ता इति यावत् शकुनाः पक्षिणः यस्मिन् स तथोक्तः ।

(ख) यत् चिरनिवासेन विविधविस्त्रम्भातिप्रसङ्गसाक्षिणः प्रदेशः— यत्
यस्यां पञ्चवट्यां चिरनिवासेन दीर्घावस्थानेन हेतुना विविधानां बहुविधानां
विस्त्रम्भानां स्वच्छन्दोवहाराणाम् अतिप्रसङ्गस्य अतिगिस्तरस्य साक्षिणः
साक्षिभूताः प्रदेशाः स्थलानि सन्तीति शेषः ।

(ग) चिरात् बहोः कालादनन्तरं वेगारम्भी वेगेनोद्यच्छमानः सन्
प्रसृतः सञ्चरितः तीव्रः दुःसहः विषरस इव कुतश्चित् कुतोऽपि कारणात्

(१) विनक्तः । १ । २ । ४ । विततः । ३ ।

(५) रामस्य । १ । २ । ४ ।

(२) तदत्रैव । १ । ४ । आ तदत्रैव । २ ।

रामहृतकस्य । ३ ।

अत्रैव । ३ ।

(६) चिराद्देगारम्भी । १ । २ । ४ ।

(३) अतिचिरनिवासेन । १ । २ । ४ ।

चिराद्देगारम्भी । ३ ।

चिरनिवासेन । ३ ।

(४) प्रियसखी च वासन्ती नाम वन-
देवता । १ । २ । ४ ।

(७) निहित इव । १ । २ । ४ । अलित इव । ३ ।

(८) सम्मूर्च्छयति च । १ । २ ।

प्रियसखी वासन्ती च । २ ।

मां नूतन इव । ३ । ४ ।

तथापि तान् पूर्वसुहृदो भूमिभागान् पश्यामि । निरुध्य ।

अहो अनवस्थितो भूमिसन्निवेशः तथाहि (१)

पुरा यत् स्त्रेतः पुनर्निमधुना तत् सरितां

विपर्याप्तं यात्री घनविरलभावः क्षितिरुद्धाम् ।

बहोर्दृष्टं कालादपरमिव मन्ये वनमिदम् .

निवेशः शैलानां तदिदमिति बुद्धिं दृढयति ॥

हन्त परिहरन्तमपि सामितः पञ्चवटीस्त्रेहो (२) बलादाकर्षतीव (३) ।

सकरुणम् ।

यस्यां ते दिवसास्तया सह मृया नीताः पुनः (४) स्वे गृहे

यत्सम्बन्धिकायाभिरेव सततं दीर्घाभिरस्थीयत (५) ।

एकः सम्प्रति नाशितप्रियतमस्तामद्य रामः कथं

पापः (६) पञ्चवटीं विलोकयतु वा गच्छत्वसम्भाव्य वा (७) (क) ॥

संवेगात् प्रभूतेन वेगेन चलितः शल्यस्य तीक्ष्णापस्त्रास्त्रविशेषस्य शकलः खण्डः इव रुढः सञ्जातः यन्यः अस्य सः इदं रुद्धसुख इत्यर्थः नृहृन्मर्षिण पुनः स्फुटितः विदीर्षः व्रणः विस्फोटः इव घनोभूतः सान्द्रोभूतः शोकः नूतनः अचिरोपनतः इव मां विकलयति विचेतनं करोति अन्तर्गदो नितरामरुन्तदः सीताविभोग-शोकः पञ्चवटीदर्शनेन पुनर्नवीभावमापन्न इति भावः ।

(क)

पुनः स्वे गृहे .

यत्सम्बन्धिकायाभिरेव सततं दीर्घाभिरस्थीयत ।—

(१) भूमिसन्निवेशः । १ । ३ । ४ ।

भूमिसन्निवेशः तथाहि । २ ।

(२) पञ्चवटीप्रदेशः । १ । ४ ।

पञ्चवटीस्त्रेहः । २ । ३ ।

(३) आकर्षतीव । १ । १ । ४ ।

अपकर्षतीव । २ ।

(४) यथा । १ । २ । पुनः । १ । ४ ।

(५) आस्थीयते । १ । २ । आस्थीयत । २ । ४ ।

(६) तामद्य रामः कथं पापः । १ । २ । ४ ।

तामेव पापः कथं रामः । २ ।

(७) असम्भावनाम् । १ । ४ ।

असम्भाव्य वा । २ । ३ ।

प्रविश्य

शम्भूकः । जयति जयति (१) देवः । देव भगवानगस्त्यो
मत्तः श्रुतभवत्सन्निधानम् (२) त्वामाह परिकल्पितविमानाव-
तरण (३) मङ्गला प्रतीक्षते वत्सला लोपासुद्रा (४) सर्वे चागस्त्या-
यनाः (५) तदेहि सम्भावयास्मान् अथ प्रजविना पुष्पकेण स्वदेश-
मुपगम्य (६) अश्वमेधाय सज्जो भविष्यसीति (७) (क) ।

रामः । यथान्नापयति भगवान् (८) ।

शम्भूकः । दूतस्तर्हि देवः प्रवर्त्तयत् पुष्पकम् ।

पुनः अनन्तरं स्वे गृहे अयोध्यायां दीर्घाभिः यस्याः पञ्चवक्त्राः सम्बन्धिनोभिः
कथाभिः एव सततम् अस्थीयत स्थितम् वनवासान् प्रतिनिवृत्त्य सीतया सह
वत्कथाप्रसङ्गेनेव मया कालोऽतिवाहित इत्यर्थः । असम्भाव्य असमादृत्य
सहसा परित्यागे अनादरः प्रदर्शितः स्यादिति भावः ।

(क) परिकल्पितविमानावतरणमङ्गला— परिकल्पितम् अनुष्ठितं विमा-
नावतरणकालोचितं मङ्गलं यथा सा तथोक्ता । आगस्त्यायनाः अगम्य-
सम्बन्धिनः अगस्त्याश्रमवासिनो वा ।

(१) जयति । १ । २ ।

जयति जयति । ३ । ४ ।

(२) श्रुतभवत्सन्निधानः । १ ।

श्रुतभवत्सन्निधानः । २ । ३ । ४ ।

(३) विमानावतरण । १ । २ ।

रथावतरण । ३ ।

अनवरताभरण । ४ ।

(४) वत्सला लोपासुद्रा । १ । २ । ४ ।

भगवती वत्सला लोपासुद्रा । ३ ।

(५) आगस्त्यायनाः । १ ।

महर्षयः । २ ।

अगस्त्यप्रभृतयः । ३ ।

अगस्त्यादयः । ४ ।

(६) उपगम्य । १ । २ । ४ ।

उपसङ्गम्य । २ ।

(७) भविष्यसीति । १ । २ । ४ । भव । ३ ।

(८) भगवान् । १ । २ । ४ ।

भगवानगस्त्यः । ३ ।

रामः । भगवति पञ्चवटि गुरुजनोपरोधात् क्षणं क्षम्यता-
मतिक्रमो रामस्य (क) ।

शम्भूकः । देव पश्य पश्य
गुञ्जत(१) कुञ्जकुटीरकौशिकघटाघुत्कारवत्कोचक-
स्तम्बाडम्बरमूकमौकुलिकुलः क्रौञ्चावतोऽयं गिरिः ।
एतस्मिन् प्रचलाकिनां प्रचलतामुद्देजिताः कूजितै-
रुद्देल्लन्ति पुराणरोहिण(२) तरुस्तन्त्रेषु कुम्भीनसाः (ख) ॥

अपिच

एते ते कुहरेषु गङ्गहनदङ्गोदावरीवारयो(३)
मेघालङ्कृत(४) मौलिनीलशिखराः क्षौणीभृतो दक्षिणाः ।

(क) गुरुजनोपरोधात् गुरुजनानामादेशप्रतिपादनादुपरोधात् । अति-
क्रमः चिरपरिचितसुहृद्विचिताचारलङ्घनम् सहसा इतः प्रस्थानरूपम् ।

(ख) गुञ्जलीनाम् अव्यक्तं नदस्तीनां कुञ्जरूपेषु कुटीरेषु वसन्तीनां कौशिक-
घटानां मेचककुलानां घुत्कारवत् घुत् इत्याकारकशब्दबहुतेषु कीचकस्तम्बा-
डम्बरेषु वायुयोगेन कूजतो वेणुविशेषस्य स्तम्बानाम् गुञ्जानाम् आडम्बरेषु
प्रपञ्चेषु मूकानि कौशिकत्वासेन निःशब्दमवतिष्ठमावानि मौकुलीनां काकानां
कुलानि यस्मिन् सः तथोक्तः अयं पुरोवर्ती क्रौञ्चावतः तन्नामधेयो गिरिः एत-
स्मिन् क्रौञ्चावते प्रचलताम् इतस्ततः परिधावताम् प्रचलाकिनां मयूराणां
कूजितैः केकाभिः उद्देजिताः भवमापादिताः कुम्भीनसाः सर्पः पुराणानां
पुरातनानां रोहिण्यतल्लयां वटवृक्षाणां स्तम्बेषु प्रकाण्डदेशेषु उद्देल्लन्ति
विचलन्ति आकुलीभवन्तीति यावत् ।

(१) कूजत् । १।२। गुञ्जत् । १।४। (२) वारुणः । १।२। कीचकः । ४।

(३) रोहिण्या । १।४। चन्दना । रोहिता । (४) मेघालम्बिता । १।२। मेघालङ्कृता । १।

अन्योन्यप्रतिघातसङ्कुलचलत्कल्लोलकोलाहलै-

रुत्तालास्त इमे गभीरपयसः पुण्याः सरित्सङ्गमाः (क) ॥

इति निष्क्रान्तौ (१) ।

पञ्चवटीप्रवेशो नाम

द्वितीयोऽङ्कः (२) ।

(क) कुहरेषु विवरेषु गङ्गदम् अव्यक्तं नदन्ति शब्दायमानानि गोदावर्याः
सरितः वारीणि जलानि येषां ते तथोक्ताः भेधेः अलङ्कृताः आश्लिष्टाः मौलयः
शिरोभागाः येषां तानि अतएव नीलानि श्यामलानि शिखराणि शृङ्गाणि
येषां ते तथोक्ताः दक्षिणाः दक्षिणदिगवस्थिताः ते एते भवतां परिचितपूर्व्वः
क्षौणीभूतः भूधराः । अन्योन्यप्रतिघातेन परस्परप्रतिरोधेन सङ्कुलम् उच्छ-
ङ्कुलं चलतां कल्लोलानां तरङ्गाणां कोलाहलैः कलकलैः उन्तालाः दुर्धर्षा
गभीरपयसः गम्भीरजलाः पुण्याः पवित्राः ते इमे पूर्व्वपरिचिताः सरितां
नदीनां सङ्गमाः जलसन्निपाताः ।

(१) निष्क्रान्ताः सर्व्वे । १ । २ । ४ ।

इति निष्क्रान्तौ । ३ ।

(२) द्वितीयोऽङ्कः । १ । ३ । ४ ।

इति पञ्चवटीप्रवेशो नाम द्विती-

योऽङ्कः । २ ।

तृतीयोऽङ्कः

ततः प्रविशति नदीद्वयं तमसा सुरला च ।

तमसा । सखि सुरले किमसि सम्भ्रान्तेश्च ।

सुरला । भगवति तमसे प्रेषितास्मि भगवतोऽगस्त्यस्य पत्न्या
लोपासुद्रया सरिद्वरां गोदावरीमभिधानुम् जानास्येव यथा
बधूत्यागात् प्रवृत्ति

अनिर्भिन्न(१) गभीरत्वादनृगूढघनव्यथः ।

पुटपाकप्रतीकाशो रामस्य करुणो रसः (क) ॥

तेन च तथाविधेष्टजनकष्टविनिपात-(२) जन्मना प्रकर्षगतेन
दीर्घशोकसन्तानेन (३) सम्प्रति नितरां परिचीणो (४) राम-

(क) अनिर्भिन्नात् अविचलितात् गभीरत्वात् गाम्भीर्यात् हेतोः गाम्भी-
र्यात् तद्व्यवशादिति यावत् अनृगूढा वहिरप्रकाशमाना घना गाढा व्यथा
वत्न यस्मिन् स तथोक्त रामस्य करुणो रसः प्रियावियोगनिबन्धनः शोक-
रम्भाः पुटपाकप्रतीकाशः शब्दादिना रुद्धस्य पात्रं पुटं तस्मिन् पाकः
सोपधादिना सन्तापनम् तत्प्रतीकाशः तद्वत् प्रतिभाति यथा पुटोऽभ्यन्तरे
पच्यमानस्य वस्तुन सन्तापो वह्निर्नोपलक्ष्यते रामस्य दुःसहब्रह्मकोऽपि तथै-
वामीदित्यर्थः ।

(१) अनिर्भिन्नः । १ । ३ । ४ ।

अनिर्भिन्नो । २ ।

(२) विनिपातः । १ । ४ ।

पातः । २ ।

सरिपाकः । ३ ।

(३) सन्तापेन । १ ।

सन्तानेन । २ । ३ । ४ ।

(४) सम्प्रत्यतितरां परिचीणः । १ । २ ।

सम्प्रति परं परिचीयमाणाः । ३ ।

सम्प्रति नितरां परिचीणः । ४ ।

भद्रः तमवलोक्य कम्पितमिव मे हृदयम्. (१) अधुना च प्रति
निवर्त्तमानेन रामभद्रेण नियतमेव पञ्चवटीवने बधूसह-
वास- (२) विस्त्रम्भसाक्षिणः प्रदेशा द्रष्टव्या तेषु च निसर्गधीर-
स्यापि एवंविधायामवस्थायाम् अतिगम्भीराभोगशोकक्षोभ-
संवेगात् पदे पदे महान्ति प्रमादस्थानानि शङ्कनीयानि राम-
भद्रस्य तद्गवति गोदावरित्वया (३) सावधानया भवितव्यम् (क)

वीचिवातैः शीकरचोद्गीतै-

राकर्षद्भिः पद्मकिञ्चल्कगन्धान् ।

मोहे मोहे रामभद्रस्य जीवं

स्वैरं स्वैरं प्रेषितैस्तर्पयेति ॥

(क) तथाविधेऽजनकटविनिपातजन्यना - तथाविधः तादृशः इष्ट
जने प्रियजने जनकतनयायामितयावत् यः कटविनिपातः अनिष्टसङ्कटनम्
तस्मात् जन्म उत्पत्तिः यस्य तेन सीतानिर्वासनसम्भूतेनेत्यर्थः । प्रकर्षगतेन-
प्रकर्षम् आतिशयं गतेन प्राप्तेन अत्याकटेनेत्यर्थः । दीर्घशोकसन्तानेन—
दीर्घेण अविच्छिन्नेन निरवधिना वा शोकसन्तानेन शोकसम्भारेण । प्रति-
निवर्त्तमानेन शम्भूकबधात् अयोध्यां प्रतिगच्छता । बधूसहवासविस्त्रम्भ-
साक्षिणः— बध्वा सीतया सार्द्धम् सहवासस्य एकत्वावस्थानस्य विस्त्रम्भस्य
स्वच्छन्दविहारस्य च साक्षिणः साक्षिभूताः । अतिगम्भीराभोगशोकक्षोभ-
संवेगात्— अतिगम्भीरः दुर्निवारः दुःसहो वा आभोगः प्रसरः यस्य
तादृशेन शोकेन क्षोभः अभिभवः तस्य संवेगात् वेगातिशयात् आतिशया-
दिति यावत् । प्रमादस्थानानि— प्रमादः बुद्धिपर्यवः धैर्यच्युतिरिति
यावत् तस्य स्थानानि पदानि कारणानीति यावत् ।

(१) हृदयम् । १ । २ । ४ ।

सम्भन्तं हृदयम् । २ ।

(२) सहनिवास । १ । २ । ४ । सहवास । २ ।

(३) तत् त्वया । १ । २ । ४ । त्वया । २ ।

तमसा । उचितमेव दाक्षिण्यं स्नेहस्य सञ्जीवनोपायस्तु
मौलिक (१) एव रामभद्रस्याद्य सन्निहितः (क) ।

मुरला । कथमिव ।

तमसा । श्रूयताम् । पुरा किल वाल्मीकितपोवनोपकण्ठात्
परित्यज्य गते (२) लक्ष्मणे, सीतादेवी प्राप्तप्रसववेदन (३)
मात्मानम् अतिदुःखसंवेगाद्गङ्गाप्रवाहे निक्षिप्तवती तदैव तत्र (४)
दारकद्वयं प्रसूता भगवतीभ्यां पृथ्वीभागीरथीभ्याम् (५) अभ्युप-
पन्ना रसातलञ्च नीता स्तन्यत्यागात् परेण च तत् दारकद्वयं
तस्याः (६) प्राचेतसस्य महर्षेर्गङ्गादेवी स्वयमर्पितवती (ख) ।

मुरला । सविस्मयम् (७) ।

ईदृशानां विपाकोऽपि जायते परमाद्भुतः (८) ।

यतोपकरणीभावमायात्येवंविधो जनः (ग) ॥

(क) दाक्षिण्यम् अनुकूलकारित्वम् । मौलिकः मूनीभूतः असाधारण
इति यावत् ।

(ख) प्रसूता प्रसूतवती कर्त्तरि क्तः । अभ्युपपन्ना अनुवृत्तीता ।

(ग) विपाकः दशाविपर्यासः । उपकरणीभावम् उपयोगित्वम् सहायता-
मिति यावत् ।

(१) मौलिक । १।२।४। लौकिकः । २ ।

जाह्नवीपृथिवीभ्याम् । २ ।

(२) गते । १।२।४। प्रतिनिवृत्तमाने । २ ।

(३) सुतद्वयं तस्याः । १।२।४।

(३) प्राप्तप्रसववेदना । १।२।

तद्दारकद्वयं तस्याः । २ ।

प्राप्तप्रसववेदनम् । २।४।

(७) मुरला । १।२।४।

(४) तदैव तत्र । १।२।४।

मुरला । सविस्मयम् । २ ।

तत्रैव च । २ ।

(८) पवनोद्भूतः । १।२।४।

(५) पृथ्वीभागीरथीभ्याम् । १।२।४।

परमाद्भुतः । २।२।

तमसा । इदानीन्तु शब्दक-(१) वृत्तान्तेनानेन सम्भावित-
जनस्थानागमनं (२) रामभद्रं सरयुस्खादुपश्रुत्य भगवती
भागीरथी (३) यदेव भगवत्या लोपामुद्रया (४) स्नेहादाशङ्कितं
तदेवाशङ्क्य सीतासमेता केनचिदिव गृह्यचारव्यपदेशेन गोदा-
वरीं विलोकयितुमागता (क) ।

सुरला । सुविचिन्तितं भगवत्या राजधानीस्थितस्य खलु
तैस्त्रैर्जगतामाभ्युदयिकैः कार्यैर्व्याप्तस्य रामभद्रस्य नियता (५)
स्वित्तविशेषाः अव्यग्रस्य पुनरस्य शोकमातृद्वितीयस्य पञ्चवटी
प्रवेशो महाननर्थ इति तत्कथमिदानीं सीतादेव्या रामभद्र
आश्वासनीयः स्यात् (ख) ।

तमसा । उक्तमत (६) भगवत्या भागीरथीदेव्या वत्से देव-
यजनसम्भवे सीते अद्य खल्लासुष्मतोः कुशलवयोर्द्वादशसंवत्सरस्य
(७) संख्यामङ्गलग्निरभिबध्यते (८) तदात्मनः पुराणखशुरम्
एतावतो मानवस्य राजर्षिवंशस्य प्रसवितारं सवितारम् अप-

(क) गृह्यचारव्यपदेशेन गृह्यकर्मव्याजेन ।

(ख) नियतास्वित्तविशेषाः - चित्तस्य विशेषा वैकल्यानि नियताः निय-
न्त्रिताः रुद्धप्रसरा इति यावत् । अव्यग्रस्य अनाकुलस्य कार्यैर्व्याप्तस्येति
यावत् । महान् अनर्थः महानर्थनिदानम् ।

- (१) शब्दकवध । १।४। शब्दक । २।२। (५) रामभद्रस्य नियताः । १।४।
(२) जनस्थानागमन । १।२।४। नियताः । २। अनिताः । ३।
जनस्थानागमन । ३। (६) उक्तमत । १।४। उक्तमेव । २।
(३) भागीरथी । १।४। उक्तमत । ३।
भगवती भागीरथी । २।२। (७) द्वादशसंवत्सरस्य । १।२।४।
(४) भगवत्या लोपामुद्रया । १।१।४। द्वादशसंवत्सरस्य । २।
लोपामुद्रया । २। (८) अभिवर्त्तते । १।२।४। अभिवध्यते । १।

हतपाप्मानं देवं स्वहस्तावचितैः पुष्पैरुपतिष्ठस्व नच (१) त्वाम-
वनिष्ठचारिणीम् (२) अस्मात्प्रभावाद्नदेवता अपि द्रक्ष्यन्ति
किं पुनर्मर्त्या इति अहस्माच्चापिता (३) तमसे त्वयि प्रकटप्रेमैव
बधूर्वत्सा जानकी (४) अतस्त्वमेवास्याः प्रत्यन्तरीभवेति साह-
मधुना यथादिष्टममुतिष्ठामि (क) ।

सुरला । अहमप्यमुं वृत्तान्तं भगवत्यै लोपासुद्रायै निवेद-
यामि रामभद्रोऽप्यागत एवेति तर्कयामि ।

तमसा । तदियं गोदावरीहृदान्निष्क्रम्य

परिपाण्डुदुर्बलकपोलसुन्दरं . .

दधती विलोलकवरीकमाननम् ।

करुणस्य मूर्तिरिव वा (५) शरीरिणी

विरहव्यथेव (६) वनमेति जानकी (ख) ॥

(क) संख्यामङ्गलपत्रिः— संख्याबोधको मङ्गलार्थो पत्रिः अतीतवर्षसम-
संख्यकपत्रिमतं सूत्रमिति यावत् अन्तर्गतौ हस्ते सूत्रमभिव्यज्यते तत्र सूत्रं
जन्मपत्रित्वाच्यते यथा तिथितत्त्वे जन्मतिथिप्रकरणे .

गुडगुग्गुलितानद्यात् जन्मपत्र्ये च नमनम् ।

पुराणश्रवणम्— पुराणम् आदिमम् श्रवणम् सीतायाः श्रवणकालस्य सविद-
राभिर्भूतत्वात् तस्य पुराणश्रवणम् । अपहृतपाप्मानम्— अपहृतं विना-
शितं प्राप्त्वा पापं येन तम् उपासकानां पापध्वंसकारिणित्वार्थः । प्रत्यन्तरी-
भव सहचारिणी भव ।

(ख) दीपेशोक्ताभिभवात् परिपाण्डू पाण्डुरवर्णौ दुर्बलौ कश्यपौ कपोलौ

(१) ननु । १ । ४ । नच । २ । २ । (४) जानकीति । १ । ४ । जानकी । २ ।

(२) अवनिष्ठवर्तिनीम् । १ । २ । ४ । (५) अथवा । १ । २ । ३ । ४ ।

अवनिष्ठचारिणीम् । २ । (६) विरहव्यथेव । १ । २ ।

(३) चापिता । १ । ४ । आचापिता । ३ । विरहव्यथेव । २ । ४ ।

सुरला । इयं हि सा

किसलयमिव मुग्धं बन्धनाद्विप्रलूनं

हृदयकुसुमशोषी दारुणो दीर्घशोकः ।

ग्लपयति परिपाण्डु क्षाममस्याः शरीरं

शरदिज इव घन्मः केतकीगर्भपतम् (क) ॥

इति परिक्रम्य (१) निष्क्रान्ते ।

विष्कम्भकः ।

नेपथ्ये

प्रमादः प्रमादः (२) (ख) ।

गच्छौ यस्मिन् तत् तथापि सुन्दरं मनोहरं तथा विवोला संस्कारविरहात्
श्लथलम्बिनी कवरी केशपाशः यस्मिन् तत् तथोक्तम् आननं सुखं दधती
धारयन्ती जानकी सीता करुणस्य शोकस्य मूर्तिः आकृति इव मूर्तिमान् शोक
इवेत्यर्थः वा अथवा शरीरिणी मूर्तिमती विरहव्यथेव वनमेति ।

(क) शरदिजः शरत्कालभवः घन्मः सन्तापः केतक्याः केतकवृक्षस्य गर्भ-
पतं पुष्पाभ्यन्तरवर्त्ति पतम् इव हृदयं कुसुमम् इव तत् शापयति यः सः
तथोक्तः दारुणः दुःसहः दीर्घशोकः प्रियविरहनिबन्धनो निरवधिः शोकः
मुग्धं मनोहरं बन्धनात् हृन्तात् विप्रलूनं क्लिप्तं किसलयं नवपल्लवम् इव तत्-
सहस्रमित्तर्यः अस्याः सीतायाः परिपाण्डु पाण्डुरवर्णम् क्षामं क्षीयं शरीरं
ग्लपयति क्षातिशयां ग्लानिमापादयति ।

(ख) प्रमादः अनिष्टापातः ।

(१) परिक्रम्य । १ । ४ ।

(२) प्रमादः । १ । प्रमादः प्रमादः । १ । ४ ।

इति परिक्रम्य । २ । १ ।

२ पुस्तके परित्यक्तोऽवर्णशः ।

ततः प्रविशति पुष्पावचयव्यग्रा(१) सकरुणौत्सुक्य-

माकर्णयन्ती सीता (क) ।

सीता । अस्महे जानामि पिशुसखी मे वासन्ती वाह-
रद्दि (ख) ।

पुनर्नेपथ्ये (२)

सीतादेव्याः स्वरकलितैः शल्लकीपल्लवाग्रै

रग्रे लोलः करिकरभको यः पुरा पोषितोऽभूत् (ग) ।

सीता । किं तस्य (घ) ।

पुनर्नेपथ्ये (३)

बध्वा सार्द्धं प्रयसि विहरन् सोऽयमन्येन दर्पात् (४)

उद्दामेन द्विरदपतिना सन्निपत्याभियुक्तः (ङ) ॥

(क) पुष्पावचयव्यग्रा — पुष्पाणाम् अवचये चयने व्यग्रा व्यासक्ता
पुष्पाण्यवचिन्वतीत्यर्थः । सकरुणौत्सुक्यम् — करुणः शोकः औत्सुक्यम्
उत्कण्ठा ताभ्यां सङ्ग यथा तथा ।

(ख) अस्महे जानामि पिशुसखी मे वासन्ती व्याहरति ।

(ग) शल्लकीपल्लवाग्रैः — शल्लकीनां तदा व्यानां गजप्रियाणां वृक्ष-
विशेषाणां पल्लवाग्रैः अप्यपल्लवै । अग्रे लोलः — अग्रे पुरतः लोलः लेलुपः
पल्लवग्रहणार्थमिति भावः । करिकरभकः करिशावकः उद्दामावको करि-
शावको पशुशावकमात्रे च करभशब्दः प्रयुज्यते ।

(घ) किं तस्य ।

(ङ) दर्पात् बलगर्वात् । उद्दामेन महाकायेन महाबलेन च । सन्नि-
पत्या कुतोऽपि समागत्य । अभियुक्तः आक्रान्तः ।

(१) व्यग्रहस्ता । १ । २ । ४ व्यग्रा । १ । २ पुनर्नेपथ्ये । १ । २ । ४ पुनस्तत्रैव । १ ।

(२) नेपथ्ये । १ । २ । ४ पुनर्नेपथ्ये । १ । (४) वेगात् । १ । २ । दर्पात् । १ । ४ ।

सीता । ससम्भ्रमं कतिचित् पदानि दधती (१) । अज्ज-
उज्ज परिताहि परिताहि मम तं पुत्तञ्च । स्मृतिसमिनीय
सवैल्लयम् (२) । हद्दी हद्दी ताइं एअ चित्परिचिदाइं अक्ख-
राइं पञ्चवटीदंसणेण पुणो वि मं (३) मन्दभाइणिं अणु-
रुन्धन्ति (४) । हा अज्जउत्त । इति मूर्च्छति (क) ।

प्रविश्य (५)

तमसा । वत्से समाश्वसिहि समाश्वसिहि ।

नेपथ्ये

विमानराज (६) अतैव स्थीयताम् ।

सीता । आश्वस्य ससाध्वसोल्लासम् (७) । अस्महे
जलभरिदमेहत्यणिदगम्भीरमंसलो कुदो णु एसो भारदो-

(क) अर्थपुत्र परितायस् परितायस् मम तं पुत्रकम् । हाधिक हा-
धिक तानि एव चिरपरिचितानि अक्षराणि पञ्चवटीदर्शनेन पुनः अपि मां
मन्दभागिनीम् अतुरुन्धन्ते । हा अर्थपुत्र ।

अक्षराणि शब्दाः । अतुरुन्धन्ते अतुसरन्ति चिरपरिचिततया सहसा
मनुष्यादुत्थरन्तीत्यर्थः ।

(१) दधती । १ । २ । ४ । गता । २ ।

ततः प्रविशति । २ ।

(२) विचिन्त्य । १ । २ । ४ ।

(६) अयि विमानराज । १ । ४ ।

स्मृतिसमिनीय सवैल्लयम् । २ ।

विमानराज । २ । २ ।

(३) मं । १ । २ । ४ । पुणोवि मं । १ ।

(७) ससाध्वसोत्कम्पोल्लासम् । १ । ४ ।

(४) अतुरुन्धन्ति । १ । २ । ४ ।

समाश्वस्य ससाध्वसोत्कम्पोल्ला-

अतुरुन्धन्ति । २ ।

सम् । २ ।

(५) प्रविश्य । १ । २ । ४ ।

आश्वस्य ससाध्वसोल्लासम् । २ ।

शिग्धोसो(१) भरिज्जमाणकखविवरं मं वि मन्दभाद्रिणिः कति
उस्मावेदि (क) ।

तमसा । सखेहास्त्रम् । अयि वत्से (२) ।

किमव्यक्तेऽसि निगदे कुतस्तेऽपि त्वमीदृशी (३) ।

स्नयित्वोर्मयूरीव चकितोत्कण्ठितं (४) स्थिता (ख) ।

सीता । भगवदि किं भणसि अपरिस्फुटं त्ति मए उण
सरसञ्जोएण पञ्चभिआणिदं अज्जउत्तो एव वाहरदि(१)(ग) ।

(क) अस्महे जलभृतमेघलनितगम्भीरमांसलः कुतः तु एषः भारती-
निर्घोषः भ्रियमाणः तत्रैविवरं माम् अपि मन्दभागिनीं भणति उक्तामयति ।
मांसलः महान् । भारतीनिर्घोषः वाक्यध्वनिः ।

(ख) स्नयित्वैः मेघस्य निनदे इति पूर्वार्द्धोदनुषञ्जनोयम् चकितं चञ्चलम्
उत्कण्ठितम् उक्तुमश्नु यथा तथा स्थिता मयूरी इव कुतस्ते कृत आगतो-
ऽयमित्यपरिज्ञातेऽपि अव्यक्ते अपरिस्फुटे कस्यायमिति निचेतमशक्ये निनदे
ध्वनौ विमानराज अत्रैव स्थोयतामित्येवंरूपे तं श्रुत्वैतर्थाः किं कथम् ईदृशी
असि मेघगज्जनं श्रुत्वा मयूरी यथा चकिता उत्सुका च भवति त्वमपि निनद-
मिममाकर्ण्य तथैव संवृत्तासि ।

(ग) भगवति किं भणसि अपरिस्फुटम् इति मया पुनः स्वरसंयोगेन प्रत्य-
भिज्ञातम् आद्यपुत्रः एव व्याहरति ।

(१) मंसखो कुदो णु एसो भारदी-
शिग्धोस । १ ।

मंसखा कुदो णु एसो भारदी
शिग्धोस । २ ।

मंसखो कुदो णु एसो भारदी-
शिग्धोसो । ३ । ४ ।

(२) सखेहास्त्रम् । १ । ४ ।

सखेहास्त्रम् । अयि वत्से । २ । १ ।

(३) किमव्यक्तेऽपि निनदे कुतस्ते प्रीति-

रीदृशी । १ ।

किमव्यक्तेऽसि निनदे कुतस्तेऽपि
त्वमीदृशी । २ । ४ ।

किमव्यक्तनिनदे कुतस्तेऽपि
त्वमीदृशी । ३ ।

(४) चकितोत्कण्ठिता । १ । २ ।

चकितोत्कण्ठितम् । ३ । ४ ।

(५) अज्जउत्तो एव वाहरदि । १ । २ । ४ ।

अज्जउत्तेव वाहरदि । ३ ।

तमसा । श्रूयते तपस्यतः शूद्रस्य (१) दण्डधारणार्थं
मैष्वाको राजा जनस्थानप्रागत इति ।

सीता । दिद्विद्या अपरिहीणराजधर्मो क्व सो राजा(क) ।

नेपथ्ये ।

यत्तु द्रुमा अपि मृगा अपि बन्धवो मे

यानि प्रियासहचरश्चिरमध्यवात्सलम् ।

एतानि तानि बद्धनिर्भरकन्दराणि

गोदावरीपरिसरस्य गिरेस्तटानि (ख) ॥

सीता । इहा ' हा कथं प्रहादचन्द्रमण्डलावच्छिन्नपरि-
क्लामदुर्वलेण आकारेण अत्रं सो (२) गम्भीराणुभावलेत्तपञ्चभि-
आणिदो अज्जउत्तो एव ता धारेदु मं प्रियसहो (३) (ग) ।

इति तमसामाश्लिष्य मूर्च्छति ।

तमसा । धारयन्तो । वत्से समाश्वसिहि समाश्वसिहि ।

नेपथ्ये

अनेन पञ्चवटीदर्शनेन

(क) दिद्विद्या अपरिहीणराजधर्मः खलु स राजा ।

(ख) बद्धनिर्भरकन्दराणि — वह्नो निर्भराः जलप्रवाहाः येषु तादृशाः
कन्दराः कृत्विमविलानि येषु तानि तथोक्तानि । गोदावरीपरिसरस्य—
गोदावरी' नदी । परिसरस्य अनतिदूरवर्तिनः ।

(ग) हा कथं प्रभातचन्द्रमण्डलापावच्छिन्नपरिक्लामदुर्वलेण आकारेण अत्रं
सः गम्भीराणुभावमात्रप्रत्यभिज्ञातः आर्यपुत्रः एव तत् धारयन् मं प्रियसखी ।

(१) तपस्यतः शूद्रस्य । १ । १ । ४ ।

(२) ता मं धारेहि । १ । २ ।

तपस्यतः किल शूद्रस्य । २ ।

ता धारेदु मं प्रियसखी । १ ।

(३) अत्रं सोऽहम् । १ । २ । ४ । अत्रं सो । १ ।

ता मं धारेहि धारेहि । ४ ।

अन्तर्लीनस्य दुःखाग्नेरद्योद्दामं (१) ज्वलिष्यतः ।

उत्पीड इव धूमस्य मोहः प्रागाटणोति माम् (क) ॥

हा प्रिये जानकि (१) ।

तमसा । स्वगतम् । इदं तदाशङ्कितं गुरुजनेनापि ।

सीता । समाश्वस्य । हा क्वहं एदं (ख) ।

नेपथ्ये (३)

हा देवि दण्डकारण्यवासप्रियसन्निहा देवि विदेहराज
पुत्ति (४) ।

इति मूर्च्छति (५) ।

सीता । इहो इहो मं मन्दभाद्रिणिं बाहुरिअ (६) आमी-
लन्तणेंतणीलुण्णलो सुच्छिदो एव्व अज्जउत्तो (७) हा क्वहं
धरणीवट्टे निरुत्साहणीसहं विपत्तहत्यो भअवदि तमसे परि-
त्ताहि परित्ताहि जीआवेहि अज्जउत्तं (ग) ।

इति पादयोः पतति ।

(क) उत्पीडः राशिः ।

(ख) हा कथम् एतन् ।

(ग) हाधिक् हाधिक् मां मन्दभागिनीं व्याहृत्य आमीलन्तेवनीलोत्पलः
मूर्च्छितः एव आर्यपुत्रः हा कथं धरणीवट्टे निरुत्साहः सः विपर्यस्तः
भगवति तमसे परिव्रायस्व परिव्रायस्व जीवय आर्यपुत्रम् ।

(१) अद्योद्दामम् । १ ।

विदेहराजपुत्रि । २ ।

अद्योद्दामम् । २ । ३ । ४ ।

(५) मूर्च्छति । १ । २ । ४ । मूर्च्छितः पतति । १ ।

(२) हा प्रिये जानकि । २ । अयमंशः

(६) उद्दिगुअ । १ । २ । ४ । बाहुरिअ । १ ।

१ । २ । ४ । अन्तेषु न दृश्यते ।

(३) पुनर्नेपथ्ये । १ । २ । ४ । नेपथ्ये । १ ।

(७) सुच्छिदो एव्व । १ । २ । ४ ।

(४) हा देवि विदेहराजपुत्रि । १ । २ । ४ ।

सुच्छिदो एव्व अज्जउत्तो । ३ ।

तमसा ।

त्वमेव ननु कल्याणि सञ्जीवय जगत्पतिम् ।

प्रियस्पर्शो हि पाणिस्ते तत्त्वैव नियतो भवः (१) (क) ॥

सीता । जं होदु तं होदु जहा भञ्जवदो भणादि (ख) ।

इति ससम्भ्रमं निष्क्रान्ता ।

ततः प्रविशति भूमौ निपतितः सास्त्रया सीतया स्पृश्यमानः

साह्लादोच्छ्वासो गमभद्रः ।

सीता । किञ्चित् सङ्घर्षं स्वगतम् । जाणे पुणो वि पञ्चाश्रदं
विअ जीविदं तेऽल्लोअणाहस्सु (ग) ।

रामः । हन्त भोः किमेतत्

प्रश्नोतनं नु हरिचन्दनपल्लवानां

निष्पीडितेन्दुकरकन्दलजो नु सेकः ।

व्याकृत्य उद्देशेन सम्भाव्य । आमीलनेननीलोत्पल— आमीलत् सुद्वितं
नेत्रनीलोत्पलं यस्य सः तथोक्त । निरुत्साहनिःसङ्गं विपर्ययः— निरुत्साहात्
उत्कटशोकाभिभवेन उत्साहभङ्गात् निःसङ्गम् अवश्य यथा तथा विपर्ययः
भूमौ निपतितः ।

(क) ते तव पाणिः करः प्रियः स्पर्शो यस्य सः तथोक्तं तव पाणिस्पर्शो
रामस्य नितरा प्रीतिकर इत्यर्थः तत् तस्मिन् तव पाणिस्पर्शे एव भवः सञ्जी-
वनं रामस्येति शेषः नियतः स्थिरः तव पाणिस्पर्श एवाव्ययः सञ्जीवनोपायो
रामस्येति भावः ।

(ख) यत् भवतु तत् भवतु यथा भगवतो भवति ।

न जाने मत्पाणिस्पर्शेनार्थपुत्रः सञ्जीविष्यति न वेति किन्तु यतो भगवतो
आदिशति अत एनं पाणिना स्पृशामीत्यर्थः ।

(ग) जानामि पुनः अपि पन्थागतम् इह जीवितं त्रिलोकनाथस्य ।

(१) तत्त्वैव निरतो जनः । ११ यत्त्वैव निरतो जनः । १२ तत्त्वैव नियतो भवः । १३

आतप्तजीविततरोः (१) परितर्पणो मे
सञ्जीवनौषधिरसो नु हृदि प्रसिक्तः (२) (क) ॥
स्यर्धः पुरा दुरिचितो नियतं स एष
सञ्जीवनञ्च मयैसः परिमोहनञ्च ।
सन्तापजां सपदि यः प्रतिहत्य मूर्च्छां
मानन्देन जडतां पुनरातनोति ॥

सीता । ससाध्वसकरुणं (ख) किञ्चिदपहृत्य (३) । एत्तिअं
एव दाणीं मे बद्धदरं (ग) ।

रामः । उपविश्य । न खलु वत्सलया सीतादेव्या अभ्युप-
पन्नोऽस्मि (घ) ।

(क) प्रश्नोत्तरं नु हरिचन्दनपल्लवानाम्— हरिचन्दनस्य तदाख्यस्य
देवतरोः पल्लवानां किसलयानां प्रश्नोत्तरं रसस्त्रावः निःसारितो रस इति
यावत् । निष्पीडितेन्दुकरकन्दलजो नु सेकः— निष्पीडितात् रसनिःसा-
रणार्थं मर्दितात् इन्दुकरकन्दलात् चन्द्रकिरणकलापात् ज्ञायते यः सः तथोक्तः
निष्पीडितेभ्यश्चन्द्रकिरणेभ्यो निःसृतेन रसेन निम्पन्न इत्यर्थः ।

(ख) ससाध्वसकरुणम् - साध्वसं भयम् करुणः शोकः ताभ्यां सह
यथा तथा ।

(ग) एतावत् एव इदानीं मे बद्धतरम् ।

(घ) अभ्युपपन्नः अनुगृहीतः आश्वसित इति यावत् ।

(१) मनः । १ । २ । ४ । तरोः । ३ । ससाध्वसोत्कम्पमपहृत्य । २ ।

(२) प्रसिक्तः । १ । २ । ४ । प्रविष्ट । ३ । ससाध्वसकरुणं किञ्चिदपहृत्या । १ ।

(३) ससाध्वसोत्कम्पसुपहृत्य । १ । ३ । ससाध्वससुपहृत्य । ४ ।

सीता । हृष्टी हृष्टी किं त्ति मं अज्जउत्तो मग्गिस्सदि
(१) (क) ।

रामः । भवतु पश्यामि ।

सीता । भअवदि तमसे ओसरह्ण जइ दाव मं पेक्खिस्सदि
तदो अणभणुस्सादसस्सिधाणेण अहिअदरं (२) मम महाराओ
कुविस्सदि (ख) ।

तमसा । अयि वत्थे भागीरथीवरप्रभावात् (३) वनदेव-
तानामप्यदृष्ट्या (४) संहृतासि ।

सीता । आं अस्मि एदं (ग) ।

रामः । प्रिये जानकि (५) ।

सीता । सम्भुगंनइम् । अज्जउत्त असरिसं क्खु एदं
वअणं (६) इमस्स वुत्तन्तस्स । सास्सम् । अहवा किंत्ति वज्जमई
जम्भान्तरे सम्भाविदुल्लहदंसणस्स (७) मं एव्व मन्दभाइणिं

(क) ह्राधिक् ह्राधिक् किमिति माम् आर्यपुत्रः मार्गिष्यति ।

(ख) भगवति तमसे अपसरावः यदि तावत् मां प्रेक्षिष्यते तदा अनभ्यु-
ज्ञातसन्निधानेन अधिकतरं मम महाराजः कोपिष्यति ।

(ग) आं अस्मि एतत् ।

(१) किंत्ति मं अज्जउत्तो मग्गिस्सदि ।
१।२।४।
किंत्ति अज्जउत्तो मं मग्गिस्सदि।१।	(५) प्रिये जानकि ननु प्रिये जानकि
१।२।४।
प्रिये जानकि । १ ।
(२) अहिअं पि । १।२।४।
अहिअदरं । १ ।	(६) एदं । १ । एदं वअणं । २।३।
(७) वज्जमई जम्भान्तरे वि पुणो
(३) वरप्रसादात् । १।४।
प्रसादात् । २। वरप्रभावात् । १ ।	असम्भाविदुल्लहदंसणं । १।२।४।
वज्जमई जम्भान्तरे सम्भाविद-
(४) असंदृष्ट्या । १।२।४। अदृष्ट्या । १ ।	दुल्लहदंसणस्स । १ ।

उद्दिष्टिअ वच्छलस्य एवंवादिणो अज्जउत्तस्य उवरि विरण-
णोसा भविस्सं अहं एदस्स हिअअं आणामि मम (१) एसो
त्ति (क) ।

रामः । सर्वतो विलोक्य सनिर्वेदम् । हा कथमत न
कश्चिदपि (२) ।

सीता । भगवदि तमसे तहा निष्कारणपरिच्चाइणो वि
एदस्स एवंविधेण दंसणेण (३) केरिसो विअ (४) मे हिअआणु-
वन्धो त्ति ण आणामि (५) (ख) ।

(क) आर्थपुत्र असदृशं खलु एतत् वचनम् अस्य वृत्तान्तस्य । अथवा
किमिति वज्रमयी जन्मान्तरे सम्भावितदुर्लभदर्शनस्य माम् एव मन्दभागिनीम्
उद्दिश्य वत्सलस्य एवंवादिनः आर्थपुत्रस्य उपरि निरनुक्रोशा भविष्यामि
अहम् एतस्य हृदयं जानामि मम एषः इति ।

असदृशं खल्वेतद्वचनमस्य वृत्तान्तस्य— एतत् वचनं प्रिये जानकीति सुस्नेह-
सम्भाषणम् अस्य वृत्तान्तस्य वक्तुौ विशुद्धाया अपि मम लोकवादश्रवणात्
परित्यागरूपव्यापारस्य असदृशम् अशोभ्यम् तदा निष्कारणपरित्यागिन-
स्त्व इदानीं प्रिये इति सम्भाषणमेकान्तमसम्बद्धमित्यर्थः । वज्रमयी -
वज्रनिर्मिता वज्रवत् कठोरप्राणा इति यावत् अन्यथा दुःसहपरिरुक्तेदनाभि-
भवेन प्राणात्ययः स्यादिति भावः ।

(ख) भगवति तमसे तथा निष्कारणपरित्यागिनः अपि एतस्य एवंविधेन
दर्शनेन कोटशः इव मे हृदयानुबन्धः इति न जानामि ।

हृदयानुबन्धः— हृदयस्य चित्तस्य अनुबन्धः अवस्था ।

(१) मम वि । १ । २ । ४ । मम । १ ।

२ । ४ ।

(२) हा न कश्चित् । १ ।

एवंविधेण दंसणेण । १ ।

हा न काचिदत्त । २ ।

(४) कीदिसो विअ । १ । २ । ४ ।

हा कथमत न कश्चिदपि । ३ ।

कीदिसो । २ ।

हा न कश्चिदत्त । ४ ।

(५) ण आणामि ण आणामि । १ । २ ।

(१) एदिसा एवंविधेण दंसणेण । १ ।

ण आणामि । १ । ४ ।

तमसा । जानामि वत्से जानामि

तटस्थं नैराश्यादपिच कलुषं विप्रियवशा-

द्वियोगे दीर्घेऽस्मिन् भटिति घटनोत्तन्निमित्तमिव ।

प्रसन्नं सौजन्याद्व्यतिकरणैर्गाढकरणं (१)

द्रवीभूतं प्रेम्णा तव हृदयमस्मिन् क्षण इव (क) ॥

रामः । देवि

प्रसाद इव मूर्त्तस्ते स्पर्शः स्नेहार्द्रशीतलः ।

अद्याप्येवार्द्रयति (२) मां त्वं पुनः क्वासि नन्दिनि (ख) ॥

सीता । एदे कलु दे (३) अगाधदर्शितस्नेहसम्भारा
आणन्दपिस्सन्दिणो सुदा मए अज्जउत्तस्स उल्लावा (४) जाणं
पञ्चएण पिक्कारणपरित्त्वाअसल्लिदो (५) वि वज्जमदो मे जम्मा-
लाहो (ग) ।

(क) तव हृदयं चित्तं नैराश्यात् पुनः समागमाशयविरहात् तटस्थम् उदा-
सीनम् अपिच किञ्च विप्रियवशात् निष्कारणपरित्यागरूपस्तेप्रियस्य घटना-
वशात् कलुषं रोषाकुलम् अस्मिन् दीर्घे वियोगे भटिति अकस्मात् घटनया
सन्दर्शनेन उत्तन्निमित्तं जडोत्तमम् इव सौजन्यात् अनुरागदर्शनात् प्रसन्नं
प्रीतिमापन्नम् दयितस्य प्रियस्य करुणैः शोकव्यञ्जकैः वाक्यविन्यासैः गाढः
सान्द्रीभूतः करुणः शोको अस्मिन् तत् तथोक्तम् नितरां शोकाकुलमित्यर्थः
अस्मिन् क्षणे प्रेम्णा स्नेहोदयेन द्रवीभूतम् इव ।

(ख) मूर्त्तः मूर्त्तमान् । अद्याप्येवार्द्रयति— अद्यापि अस्मिन् क्षणेऽपि
आर्द्रवत्त्वेन । नन्दिनि आनन्दयिति ।

(ग) एते खलु ते अगाधदर्शितस्नेहसम्भाराः आनन्दपिस्सन्दिनः श्रुताः

(१) अपिच करुणैः । १ । २ ।

दयितकरुणैः । २ । ४ ।

(२) अद्याप्येवार्द्रयति । १ । २ । ४ ।

अद्याप्यानन्दयति । २ ।

(३) एदे कलु दे । १ । २ । ४ ।

एदे दे । २ ।

(४) उल्लावा । १ । २ । ४ । आल्लावा । २ ।

(५) विल्लिदो । १ । २ । विल्लिदो । २ । ४ ।

रामः । अथवा कुतः प्रियतमा नूनं सङ्कल्पाभ्यासपाटवो
त्याद (१) एष रामभद्रस्य भ्रमः (क) ।

• नेपथ्ये •

भ्रमादः प्रमादः । सीतादेव्याः स्वकरकलितैरित्यङ्गं पश्यते ।

रामः । सकृन्मोक्षक्यम् । किं तस्य वत्सस्य (२) ।

पुनर्नेपथ्ये

बध्वा साङ्गमित्युत्तराङ्गं पश्यते ।

सीता । को दाणिं अहिउल्लिखति (ख) ।

मया आर्यपुत्रस्य उल्लापाः येषां प्रत्ययेन निष्कारणपरित्यागशल्यितः अपि
बहुमतः मे जन्मलाभः ।

उल्लापाः शोकपूर्णा आलापाः । येषां प्रत्ययेन— येषाम् उल्लापानां
प्रत्ययेन अनुभवेन अवशेनेति यावत् । निष्कारणपरित्यागशल्यितः—
निष्कारणपरित्यागात् शल्यितः शल्यनिङ्गः दुःसहलेशवङ्ग इत्यर्थः ।

(क) सङ्कल्पाभ्यासपाटवोत्यादः— सङ्कल्पस्य चिन्तायाः अभ्यासेन
पौनःपुन्येन अनितात् पाटवात् नैपुण्यात् उत्पादः उद्भवो यस्य सः तथोक्तः
निरन्तरचिन्तावशेन सञ्जाततन्मयतात् एवं मन्ये इत्यर्थः ।

(ख) कः इदानीम् अभियोक्ष्यते ।

अभियोक्ष्यते— मत्प्रोषितस्य करिशावकस्य रक्षणार्थं तदाक्रामकं
द्विरदपतिम् आक्रमिष्यति ।

(१) सङ्कल्पाभ्यासपाटवोत्यादितः ॥१४॥ (२) किं तस्य १।२।४

सङ्कल्पाभ्यासपाटवोपादानः । २ । किं तस्य वत्सस्य । ३ ।

सङ्कल्पाभ्यासपाटवोत्यादः । ३ ।

रामः । कासौ कासौ (१) दुरात्मा यः प्रियायाः पुत्रकं
ब्रध्वितीयमभिभवति ।
 इत्युत्तिष्ठति ।

प्रविश्य

सम्भ्रान्ता वासन्ती । कथं देवो रघुपतिः (२) ।
 सीता । क्वं प्रियसखी मे वासन्ती (क) ।
 वासन्ती । जयति जयति देवः ।
 रामः । निरूप्य । कथं देव्याः प्रियसखी वासन्ती ।
 वासन्ती । देव त्वर्थतां त्वर्थताम् इतो जटायुशिखरि-
 दक्षिणेन (३) सीतातीर्थेन गोदावरीमवतीर्थं सम्भावयतु देव्याः
 पुत्रकं देवः (४) (ख) ।
 सीता । हा ताद जटाओ अज्ज सुखं (५) तए विणा
 अणट्ठाणं (ग) ।
 रामः । अहह हृदयमर्माच्छिदः खलमी कथोद्वाताः (घ) ।
 वासन्ती । इत इतो देवः ।

(क) कथं प्रियसखी मे वासन्ती ।

(ख) सम्भ्रान्तु रजत ।

(ग) हा तात जटायो अद्य मृत्युं तया विना जनस्थानम् ।

(घ) कथोद्वाताः— (कथानां पूर्ववृत्तान्तानाम् उद्वाताः उल्लेखाः ।

- (१) कासौ कासौ । १।१४। कासौ । २ । जटायुशिखरिदक्षिणेन । ३ ।
 (२) रघुनन्दनः । १।२।४। रघुपतिः । १ । (४) देव्याः पुत्रकं देवः । १।२।४ ।
 (३) जटायुगिरिशिखरस्य हस्त- देवः पुत्रकं सीतादेव्याः । १ ।
 दक्षिणेन । १।४ । (५) सुखं । १।२।४ ।
 जटायुगिरिशिखरस्य दक्षिणेन । १ । अज्ज सुखं । १ ।

सीता । भगवदि सञ्चञ्चं (१) एव वणदेवदा वि मं ण
पेक्खदि (क) ।

तमसा । अयि वत्से सर्वदेवतभ्यः प्रकष्टमैश्वर्यं (ख)
मन्दाकिनीदेव्याः (२) तत् किमित्याशङ्कसे (३) ।

सीता । तदो अणुसरह (ग) ।

इति परिक्रामतः ।

रामः । परिक्रम्य (४) । भगवति गोदावरि नमस्ते ।

वासन्ती । निरूप्य (५) । देव देवं मोदस्व विजयिना
वधुद्वितीयेन देव्याः पुत्तकिण ।

रामः । विजयतामायुष्मान् ।

सीता । अस्महे एरिसो एस सो संवुत्तो (६) (घ) ।

रामः । देवि दिष्ट्या वर्द्धसे

येनोद्गच्छद्विसकिसलयस्त्रिगधदन्ताङ्कुरेण
व्याकष्टो सुतनु लवलीपल्लवः कर्णपूरात् ।

(क) भगवति सत्यम् एव वनदेवता अपि मां न प्रेक्षते ।

(ख) ऐश्वर्यं प्रभावः ।

(ग) ततः अनुसरावः ।

(घ) अस्महे ईदृशः एषः सः संवृत्तः ।

(१) सञ्चञ्चं । १ । २ । ४ । सञ्चं । २ ।

(४) रामः । १ । २ । ४ ।

(२) मन्दाकिनीदेव्याः । ४ । ४ ।

रामः । परिक्रम्य । २ ।

भागीरथीदेव्याः । २ ।

(५) वासन्ती । १ । २ । ४ ।

मन्दाकिन्याः । २ ।

वासन्ती । निरूप्य । २ ।

(३) तत् किमाशङ्कसे । १ । २ ।

(६) अहं संवृत्तो । १ । २ । ४ ।

तत् किमित्याशङ्कसे । २ । ४ ।

एसो सो संवृत्तो । २ ।

सोऽयं पुत्रस्तव मदमुचां वारणानां विजेता

यं कल्याणं वयसि तरुणे भाजनं तस्य जातः (क) ॥

सीता । अविउत्तो दाणीं अन्नं दीहाउ इमाए सोम्मा
दंसणाए समं (१) होइ (ख) ।

रामः । सखि वासन्ति पश्य पश्य कान्तानुवृत्तिचातुर्य-
मपि शिञ्चितं (२) वत्सेन (ग)

लीलोत्खातमृणालकाण्डकवलच्छेदेषु सम्पादिताः (३)

पुष्पाम्बुष्करवासितस्य पयसो गण्डपसंक्रान्तयः ।

सेकः शीपरिणा करेण विहितः कामं विरामे पुन-

र्यत्स्नेहादनरालनालनलिनीपत्रातपत्रं धृतम् (४) (घ) ॥

(क) उद्गच्छद्विसकिसलयस्निग्धदन्ताङ्गुरेण— (उद्गच्छत् आविर्भवत् अचिर-
प्रवृद्धमिति यावत् विसकिसलयं मृणालपल्लवं तद्वत् स्निग्धः कोमलः दन्ताङ्गुरः
अनतिप्रौढो दन्तो यस्य तेन तथोक्तेन)

(ख) अवियुक्तः इदानीम् अयं दीर्घायुः अनया सौम्यदर्शनया समं भवतु ।

(ग) कान्तानुवृत्तिचातुर्यम्— कान्तायाः प्रियायाः अनुवृत्तौ अतुरङ्गने
चातुर्यं कौशलम् ।

(घ) यत् यतः स्नेहात् प्रणयातिरेकात् लीलया क्रीडया अल्लेखेन वा
उत्खातानाम् उत्पादितानां मृणालकाण्डानां विसकदम्बानां कवलच्छेदेषु
पुष्पांशेषु दत्तेष्विति शेषः पुष्पज्जिः विकसज्जिः पुष्करैः पुष्पैः वासितस्य सुरभि-
तस्य प्रयसः अलस्य गण्डपाण्यां सुखपूरणपरिमितानाम् अंशानां संक्रान्तयः
सञ्चाराः सम्पादिताः कृताः शीकरिणा शीकरवता अलकणखाविष्येति यावत्

(१) सोम्मादंसणाए समं । १ । २ । ४ । (२) सम्पादिताः । १ । २ ।

सोम्मादंसणाए । २ ।

सम्पादिताः । २ । ४ ।

(३) अनुवृत्तिचतम् । १ । २ । ४ ।

(४) कृतम् । १ ।

शिञ्चितम् । २ ।

धृतम् । २ । २ । ४ ।

सीता । भगवदि तमसे अश्रं दाव एरिसो जादो (१) दे
उण ण आणामि कुसलवा एत्तिकेण कालेण केरिसा विअ
होन्ति (क) ।

तमसा । यादृशोऽयं तादृशौ तावपि ।

सीता । एरिसी अहं मन्दभाइणी जाए ण केवलं थिर-
न्तरं अज्जउत्तविरहो पुत्तविरहो वि (ख) ।

तमसा । भवितव्यतेयमीदृशी ।

सीता । किं वा मए पसूदाए, जेणं तारिसाणं (२) मम
पुत्तकाणं इसिविरलकोमलधवलदशनोज्ज्वलकपोलं अणुबद्धमुद्ध-
काअलिविहसिदं शिबद्धकाअसिहण्डअं अमलमुहपुण्डरीअ-
जुअलं ण परिचुम्बिदं अज्जउत्तेण (ग) ।

करेण शुग्धेन कामं पश्यामि सेकः सेचनं विहितः सुम्पादितः विदामि पुनः
सेकावसाने तु अनुरालम् अवक्रं नालं नृणालदण्डो यस्य तादृशं यत् नलिनी-
पत्रं पद्मपत्रं तद्रूपम् आतपत्रं धृतं करिष्या आतपवारणाधमित्यर्थः ।

(क) भगवति तमसे अयं तावत् ईदृशः जातः तौ पुत्रः न जाने कथं लब्धौ
एतावता कालेन कीदृशौ इव भवतः ।

(ख) ईदृशौ अहं मन्दभागिनी यस्याः न केवलम् निरन्तरम् आर्यपुत्र-
विरहः पुत्रविरहः अपि ।

(ग) किं वा मया प्रसूतया येन तादृशयोः मम पुत्रयोः ईषद्विरलकोमल-
धवलदशनोज्ज्वलकपोलम् अणुबद्धमुद्धकाकलीविहसितं शिबद्धकाकौशखण्ड-
कम् अमलमुखपुण्डरीकयुगलं न परिचुम्बितम् आर्यपुत्रेण ।

ईषद्विरलकोमलधवलदशनोज्ज्वलकपोलम् -- (ईषद्विरलानि अनति-
निविडानि कोमलानि धवलानि दशनानि यस्मिन् तत् उज्ज्वलौ कान्तिपूर्यौ
कपोलौ यस्मिन् तत् ईषद्विरलकोमलधवलदशनञ्च तत् उज्ज्वलकपोलञ्च तत्)

(१) ईदिसो।१।४। ईदिसो जादो।१।१। (२) तादिसंवि।१।१। तादिसाणं।१।

तमसा । अस्तु देवताप्रसादात् (क) ।

सीता । भगवदि तमसे एदिणा अवज्ञसंस्मरणेण उस्मा
सिद्धपद्मद्वयणी ताणं च पिदुणो सस्मिधानेण खणमेत्तं संसा-
रिणी ण्हि संबुत्ता (ख) । ५

तमसा । किमलोच्यते प्रसवः खलु प्रकर्षपर्यन्तः स्नेहस्य
परमं चेतदन्योन्यसंश्लेषणं प्रितोः (ग)

अन्तःकरणतत्त्वस्य दम्पत्योः स्नेहसंश्रयात् ।

आनन्दग्राभ्यरेकोऽयसपत्यमिति बध्यते (घ) ॥

तथोक्तम् । अनुवद्वसुधकाकलीविहसितम्—काकली मृदुमधुरध्वनिः विह-
सितं हास्यम् । अनुवद्वे निरन्तरलग्ने सुग्धे मनोहारिणी काकलीविहसिते
यस्मिन् तत् तथोक्तम् । निवद्वकाकशिखण्डकम् - निवद्वद्वा धृताः काक-
शिखण्डकाः काकपक्षा येन तत् तथोक्तम् ।

(क) अस्तु देवताप्रसादात् - देवतानां प्रसादात् अनुग्रहात् अस्तु
रामचन्द्रेण तव पुत्रयोमुखचुम्बनं सम्पद्यताम् सपुत्रा भवती तेन परिन्दुता
मित्यर्थः ।

(ख) भगवति तमसे एतेन अपत्यसंस्मरणेन उच्छसितप्रदुतमनी तयो-
च पिदु सस्मिधानेन क्षणमात्रम् संसारिणी अस्मि संवृत्ता ।

उच्छसितप्रदुतमनी - उच्छसितौ ईषद्वत्कम्पितौ प्रदुतौ क्षीरस्त्राविणौ
स्तनौ यस्यां सा ।)

(ग) प्रसवः अपत्यम् । प्रकर्षपर्यन्तः प्रसवस्य आतिशयस्य पर्यन्तः परा-
काष्ठा । अन्योन्यसंश्लेषणम्—अन्योन्यस्य परस्परस्य संश्लेषणं संयोजनं
चित्तबन्धनमिति यावत् ।

(घ) स्नेहसंश्रयात् स्नेहसम्बन्धात् उभयोरेव स्नेहस्य असाधारणस्य दत्वा-
दित्यर्थः । दम्पत्यो स्त्रीपुंसयोः, अन्तःकरणतत्त्वस्य चित्तमगार्धस्य अपत्यमिति
अपत्यरूपः अयम् एकः आनन्दमयि आनन्दमयं बन्धनं बध्यते ।

वासन्ती । इतोऽपि देवः पश्यतु

अतरुणमदताण्डवोत्सवान्ते

स्वयमन्विरोद्गतमुग्धलोलवर्हः (१) ।

मणिमुकुट इवोच्छिखः कदम्बे

नदति स एष बधूसखः शिखण्डी (क) ॥

सीता । सकौतुकास्त्रम् । एसो सो (२) (ख) ।

रामः । मोदस्व वत्स मोदस्व (३) ।

सीता । एवम् होदु (ग) ।

रामः । भ्रमिषु कृतपुटान्तर्मण्डलादृत्तिं न्ननुः

प्रचलितचतुरम्भूताण्डवैर्मण्डयन्त्या ।

करकिसलयतालैर्मुग्धया नर्त्यमानम्

सुतमिव मनसा त्वां वत्सलेन स्मरामि (घ) ॥

(क) अचिरोद्गतः नवप्रकटः सुग्धः मनोहरः लोलः चञ्चलः वर्हः पिच्छः
यस्य सः/ तथोक्तः अतएव उच्छिखः उन्नतशिखः मणिमयः मुकुट इव
प्रतीयमानः बधूसखः बध्वाः स्वप्रियायाः सखा सहचरः प्रत्यहित इत्यर्थः सः
एषः यः प्रियया पूर्वं पोषित आसीदित्यर्थः शिखण्डी मयूरः अतरुणेन प्रौढेन
महतेति यावत् मदेन हर्षेण हेतुना यः ताण्डवोत्सवः नृत्यरूप उत्सवः तस्य
अन्ते अवसाने कदम्बे कदम्बतरौ स्वयं स्वच्छन्दं नदति शब्दायते ।

(ख) एषः सः ।

(ग) एवं भवतु ।

(घ) भ्रमिषु सञ्चरणेषु कृता पुटस्य आवरणस्य अन्तः अभ्यन्तरे मण्डला-
दृत्तिः मण्डलावर्त्तनं येन तत् तादृशं चक्षुः प्रचलितयोः चलन्त्योः चतुरयोः

(१) 'स्वयम् । १ । २ । ४ । स्वयम् । २ । (२) वत्स मोदस्व । १ । ४ । वत्स मोदस्व

(२) एसो सो एसो सो । १ । २ । वयगद्यं वर्त्तमानम् । २ ।

'एसो सो । १ । ४ ।

मोदस्व वत्स मोदस्व । १ ।

हन्त तिर्यञ्चोऽपि परिचयमनुबध्यन्ते (१) (क) ।

कतिपयकुसुमोद्गमः कदम्बः

प्रियतमया परिवर्द्धितो (२) न आसीत् ।

सीता । निरूप्य सासुम् । सुदु पञ्चद्विआणिदं अज्ज-
उत्तेण (ख) ।

रामः । स्मरति गिरिमयूर एष देव्याः

स्वजने इवात यतः प्रमोदमेति (ग) ॥

वासन्ती । अत तावदासनपरिग्रहं करोतु देवः

अतस्तदेव कदलीवनमध्यधत्ति

कान्तासखस्य शयनीयशिलातलं ते ।

अत स्थिता तृणमदाबुद्धयो यदेभ्यः

सीता ततो हरिणकैर्न विमुच्यते स्म (घ) ॥

रामः । इदं तावदशक्यमेव द्रष्टुम् ।

इत्यन्यतो रुदन्नुपविशति ।

सविलासयोः भ्रुवोः ताण्डवैः नृत्यैः सञ्चारैरिति यावत् मण्डयन्त्या अलङ्कृत्या
सुगन्धया सीतया करकिसलयेन करपल्लवेन अनुष्ठितैः तालैः कालक्रियामानैः
नत्तेग्रमानं त्वां सुतमिव वत्सलेन स्नेहपूर्णं मनसा स्मरामि ।

(क) अनुबध्यन्ते अनुसरन्ति स्मरन्तीति यावत् ।

(ख) तृप्त प्रत्यभिज्ञातम् आर्यपुत्रेण ।

(ग) स्मरति— तं प्रियया परिवर्द्धितं कदम्बतरुमिति शेषः । स्वजन
इवात—स्वजने सुहृदि इव अत्र अस्मिन् कदम्बतरे ।

(घ) न विमुच्यते स्म न विमुच्यते परित्यज्यते शयनीयशिलातलमिति
शेषः । स्म इति पादपूरणे ।

सीता । सहि वासन्ति किं तए कश्चं अज्जउत्तस्स मम च
एदं दंसअन्तीए । हृद्दी हृद्दी सो एव्व अज्जउत्तो तं एव्व
पञ्चवटीवणं सा एव्व. पिअसह्मी वासन्ती (१) ते एव्व विविह-
वीसम्भसाक्खिणो गोदावरीकाणणुहेसा ते एव्व जादणिव्विसेसा
मअपक्खिपादवा(२) मम उण मन्दभाइणीए दीसमाणं वि सव्वं
एव्व एदं णत्थि त्ति ता एरिसो जीअलोअस्स परिवत्तो (क) ।

वासन्ती । सखि सीते कथं न पश्यसि रामस्यावस्थाम्

कुवलयदलस्त्रिग्वैरङ्गैर्ददौ नयनोत्सवं

सततमपि ते स्नेच्छादृश्यो नवं नवमेव (३) यः ।

विकलकरणः (४) पाण्डुः सोऽयं (५) शुचा परिदुर्बलः

कथमपि स द्रुत्यन्तेतव्यस्तथापि दृशां (६) प्रियः (ख) ॥

(क) सखि वासन्ति किं त्वया कृतम् आर्यपुत्रस्य मम च एतत् दर्शयन्त्या ।
ह्लाधिक् ह्लाधिक् सः एव आर्यपुत्रः तत् एव पञ्चवटीवनम् सा एव प्रियसखी
वासन्ती ते एव विविधविस्त्रम्भसाक्षिणः गोदावरीकाननोद्देशाः ते एव जात-
निर्विशेषाः ऋणपक्षिपादपाः मम पुनः मन्दभागिन्याः दृश्यमानम् अपि सर्वम्
एतत् नास्ति इति तत् ईदृशः जीवलोकस्य परिवर्तः ।

जातनिर्विशेषाः अपत्यनिर्विशेषाः ।

(ख) सततम् अविरतं स्नेच्छया यदृच्छया दृष्टव्यमालोच्येति यावत्, दृश्यः
द्रष्टुं शक्यः अपि यः रामः कुवलयं नीलोत्पलं तस्य दलानि पर्णानि तद्वत्

(१) वासन्ती । १।२।४।

प्रियसह्मी वासन्ती । २।

(२) इतः परं १।२।४ पुस्तकेषु । सा
एव्व चार्हं द्रुत्ययमंशो दृश्यते ।

(३) नवो नव एव १।२।४।

नवं नवमेव । ३।

(४) विकलकरणः । १।२।४।

करणविकलः । ३।

(५) पाण्डुः सोऽयम् । १।२।४।

पाण्डुच्छायः । २।

(६) दृशां । १।२। दृशाम् । २।४।

सीता । पेक्खामि सहि पेक्खामि । (क)

तमसा । पश्यन्ती प्रियं भूयाः (१) (ख) ।

सीता । हा देव्य एसो मए विणा अहं (२) एदेण विणा
न्ति केण सम्भाविदं आसि ता मुहुत्तञ्च वि जम्मान्तरादो विअ
लङ्घदंसणं (३) वाहसलिलन्तरेसु पेक्खामि दाव वच्छलं अज्ज
उत्तं (ग) ।

इति सट्ठणां पश्यति (४) ।

स्निग्धैः चिकुरैः कङ्कैः अवयवैः नवं नवम् अननुभूतपूर्वम् एव नयनयोः तव
लोचनयोः उत्सवम् आनन्दं ददौ शुचा तद्वियोगजनितेन शोकेन विकलकरणाः
विकलेन्द्रियः पाण्डुः पाण्डुरवर्णः परिदुर्ज्वलः नितरां क्रमः सः तादृशः अयं
पुरोवर्त्ती न इति स एवायमिति कथमपि कथञ्चित् उन्नेतव्यः अनुमेयः तथापि
दृशां चक्षुषां प्रियः प्रीतिकरः ।

(क) प्रेक्षे सखि प्रेक्षे ।

(ख) प्रियं रामं पश्यन्ती प्रेक्षमाणा भूयाः भव अविच्छेदेन प्रियं पश्यत्यर्थः
पुनरनेन तव समागमो भवत्विति भावः ।

(ग) हा देव एषः मया विना अहम् एतेन विना इति केन सम्भावितम्
आसीत् तत् सुहृत्तकम् अपि जम्मान्तरतः इव लब्धदर्शनं वाष्पसलिलान्तरेषु
प्रेक्षे तावत् वत्सलम् आर्यपुत्रम् ।

जम्मान्तरत इव अन्यस्मिन् जन्मनीव सप्रम्याससिन् । वाष्पसलिला-
न्तरेषु - वाष्पसलिलानाम् अशुजलानाम् अन्तरेषु परिपतनपुनरुद्गमयो-
र्मध्यवर्त्तिषु अवकाशेषु ।

(१) सखि पश्यन्ती । १ । ४ ।

(२) अनुलङ्घदंसणा । १ । २ । ४ ।

पुलि पश्यन्ती २ । पश्यन्ती । ३ ।

लङ्घदंसणं । ३ ।

(३) अहं वि । १ । २ । ४ ।

(४) पश्यति । १ । २ । ४ ।

अहं । ३ ।

पश्यन्ती सूक्ष्मति । ३ ।

तमसा । स्नेहासं परिष्यज्य ।

विलुलितमतिपूरैर्वाप्यमानन्दशोक-

प्रभवमवसृजन्ती तृणयोत्तानदीर्घा ।

स्नपयति हृदयेऽं स्नेहनिःस्यन्दिनी ते

धवलबहलसुग्धा दुग्धकुल्येव दृष्टिः (क) ॥

वासन्ती ।

ददतु तरवः पुष्पैरर्थं फलैश्च मधुश्रुतः

स्फुटितकमलामोदप्रायाः प्रवान्तु वनानिलाः ।

कलमविरलं (१) रत्युत्कण्ठाः कण्णुः शकुन्तयः

पुनरिदमयं देवो रामः स्वयं वनमागतः (ख) ॥

रामः । एहि सखि वासन्ति नन्वितः (२) स्थीयताम् (ग) ।

(क) आनन्दशोकाभवं प्रियदर्शननिमित्तात् आनन्दात् प्रियविरहनि-
वन्धनाच्च शोकात् उद्धूतम् अतिपूरे प्रवनाभिर्धाराभिः विलुलितं विगलितं
वाप्यम् अश्रुजनम् अश्रुजन्तो वर्षन्तो तृणया अतिमहता दर्शनौत्सुक्येन
चेतुना उत्तानदीर्घा उत्ताना विस्फारिता च दीर्घा प्रियानुसरणात् दीर्घवत्
प्रतीयमाना च स्नेहनिःस्यन्दिनी स्नेहसुहृदिनी धवलबहलसुग्धा अञ्जनराहि-
त्यात् धवला च बहलं सातिशयं सुग्धा मनोहारिणी च अतएव दुग्धकुल्येव
दुग्धभरिदिव लक्ष्यमाणा ते तव दृष्टिः हृदयेऽं जीवितेश्वरं स्नपयति
आर्द्रीकरोति ।

(ख) मधुश्रुतः— मधु मकरन्दं श्रोतवन् वर्षन्ति ते तथोक्ताः । स्फुटित-
कमलामोदप्रायाः— स्फुटितानां विकसितानां कमलानां पद्मानाम् आमोदस्य
अतिमनोहरस्य गन्धस्य प्रायो बाहुल्यं येषु ते तथोक्ताः । रत्युत्कण्ठाः— रत्या
रामागमनसम्भूतेन प्रीतिभरेण उत्कण्ठाः उन्नमितपीवाः ।

(ग) स्थीयताम् उपविश्यताम् ।

(१) अविरलम् । १।२।४।

अविकूलम् । २।

(२) नन्वितः । १।२।४।

नन्विह । २।

वासन्ती । उपविश्य सास्रम् । महाराज अपि कुशलं
कुमारलक्ष्मणस्य ।

रामः । अश्रुतिमभिनीय

करकमलविकीर्णै (१) रम्बुनीवारशष्पै-

स्तरुशकुनिकुरङ्गान् मैथिली यानपुष्यत् ।

भवति मम विकारस्तेषु दृष्टेषु कोऽपि

द्रव इव हृदयस्य प्रस्तरोद्भेदयोग्यः (क) ॥

वासन्ती । महाराज ननु पृच्छामि अपि कुशलं कुमार-
लक्ष्मणस्य ।

रामः । स्वगतम् । अये महाराजेति निष्प्रणयमामन्त्रण
पदं सौमित्रिमात्रे च वाष्पस्खलिताक्षरः (ख) कुशलप्रश्नः (२) तथा
मन्ये विदितसीतावृत्तान्तोयमिति । प्रकाशम् । आं (३) कुशलं
कुमारस्य ।

इति रोदिति ।

वासन्ती । अयि देव किमिति दारुणः (४) खल्वसि ।

सीता । सहि वासन्ति किं तुमं सि एवञ्वादिणी

(क) प्रस्तरोद्भेदयोग्यः पापायद्रवकल्प हृदयस्य द्रव इव विकारः पैक्षवं
भवति प्रवर्तते ।

(ख) वाष्पस्खलिताक्षरः— वाष्पेण अश्रुभरेणोपकुरङ्गकृतया खलितानि
विशीर्णानि अविष्मटोच्चारितानि यान् अक्षराणि यस्मिन् सः तथोक्तः ।

(१) विकीर्णैः । १।२।४। विकीर्णैः । ३। (२) आ. । १।२। आं । ३। ४।

(३) कुशलानुप्रश्नः । १।४।

(४) दारुणो दारुणः । १।२। ३।

कुशलप्रश्नः । २। ३।

दारुणः । ३।

पित्रारुहो कषु सव्वस्स अज्जउत्तो विसेसदो मम पिअ-
सहीए (१) (क) ।

वासन्ती ।

त्वं जीवितं त्वमसि मे हृदयं द्वितीयं
त्वं कौमुदी नयनयोरमृतं त्वमङ्गे ।
इत्यादिभिः प्रियशतैरनुबध्य मुग्धां
तामेव शान्तमथवा किमिहोत्तरेण (ख) ॥

इति मूर्च्छति ।

रामः । स्थाने खलुं वाक्यनिवृत्तिर्माहृन् । सखि समा-
श्वसिहि समाश्वसिहि (ग) ।

वासन्ती । समाश्वस्य । तत् किमिदमकार्यमनुष्ठितं देवेन ।
सीता । सहि वासन्ति विरम विरम (घ) ।

(क) सखि वासन्ति किं त्वम् अस्ति एवंवादिनी प्रियार्हः खलु सर्वस्य आर्थ-
पुत्रः विशेषतः मम प्रियसख्याः ।

एवंवादिनी दारुणोऽसौत्येवमप्रियवादिनी । प्रियार्हः प्रियं प्रियसम्भा-
षणम् अर्हति इति तथोक्तः । मम प्रियसख्याः भवत्याः वासन्त्याः ।

(ख) इत्यादिभिः इदृशैः प्रियशतैः बहुविधैः चाटुवादैः अनुबध्य प्रीण-
यित्वा मुग्धां सरलहृदयां तामेव अरण्ये त्यक्तवानसीति वाक्यशेषः शान्तमिति
पदप्रयोगश्च तत्परिहारव्यञ्जकः अथवा इह अस्मिन्नवसरे उत्तरेण अरण्ये
त्यक्तवानसीति वाक्यशेषनिर्द्देशेन किम् इदानीं तस्मिर्द्देशः सर्वथा निष्प्रयोजन
एवेति भावः ।

(ग) वाक्यनिवृत्तिः अरण्ये त्यक्तवानसीति वाक्यशेषस्यानिर्द्देशः । स्थाने
युज्यते ।

(घ) सखि वासन्ति विरम विरम ।

रामः । लोको न मृष्यतीति (१) (क) ।

वासन्ती । तत् कस्य हेतोः ।

रामः । स एव जानाति किमपि (२) (ख) ।

तमसा । उचितस्तदुपालम्भः (३) (ग) ।

वासन्ती ।

अयि कठोर यशः किल ते प्रियं । ।

किमयशो ननु घोरमतः परम् ।

किमभवद्विपिने हरिणीदृशः

कथय नाय कथं वत मन्यसे ॥

सीता । त्वं एव सहि वासन्ति दारुणा कठोरा अ जा
एवं अज्जउत्तं पलित्तं पदीवेसि (४) (घ) ।

(क) लोको न मृष्यति — लोकः पौरो जनः न मृष्यति न सक्तने सीताया
मृष्टावस्थानं न तेषामभिमतमित्यर्थः ।

(ख) विचारमार्गप्रहितेन चक्षुषा पौराणां तादृशव्यवहारस्य न कोऽपि
हेतुर्लक्ष्यते इत्यर्थः । ते यद्व्याचारदूषिता इति भावः ।

(ग) तस्य लोकस्य उपालम्भः भर्त्सनम् उचितः न्यायः यद्व्याचारदूषित-
तया पौराः सर्वथा उपालम्भमर्हन्तीत्यर्थः ।

(घ) त्वम् एव सहि वासन्ति दारुणा कठोरा च या एवम् आर्यपुत्रं
प्रदीप्तं प्रदीपयसि ।

प्रदीप्तं शोकसन्तप्तम् । प्रदीपयसि सन्तापयसि ।

(१) मृष्यतीति । १।२।४। विमृष्यतीति । ३ । अत्र चिरादुपालम्भः । २ ।

(२) जानाति किमपि । १।२।४। (४) एवं पलीवेसि । १ ।

किमपि जानाति । ३ ।

एवं विलपन्ती पदीवेसि । २ ।

(३) चिरादुपालम्भः । १।४।

एवं अज्जउत्तं पलित्तं पदीवेसि । ३ ।

उचितस्तदुपालम्भः । २ ।

एवं पलित्तं पदीवेसि । ४ ।

तमसा । प्रणय एवं (१) व्याहरति शोकश्च (क) ।

रामः । सखि किमत्र मन्तव्यम्

तस्मैकहायनकुरङ्गविलोलदृष्टे-

स्तस्याः परिस्फुरितगर्भभरालसायाः ।

ज्योत्स्नामयीव (२) मृदुसुग्ध (३) मृणालकल्पा

क्रव्याद्भिरङ्गलतिका नियतं विलुप्ता (४) (ख) ॥

सीता । अज्जउत्त एसा धरामि (५) (ग) ।

रामः । हा (६) प्रिये ज्ञानकि कामि ।

सीता । हद्दी हद्दी अज्जउत्तो वि पमुक्ककण्ठं रुखो (७) (घ) ।

(क) प्रणयः रामे अनुरागः शोकः सीताविवासननिबन्धनः । यत् वामन्ती
अयि कठोरेत्यादिना राममुपालक्ष्यती तद्रामेऽनुरागस्य तद्विवासनहेतुक-
शोकस्य च कार्यं शोकाभिभूतया तथा निरतिशयप्रणयवशादेव रघुपतिरित्य-
मुपालक्ष्य इति भावः ।

(ख) तस्मैकहायनस्य एकहायनस्य एकवर्षीयस्य कुरङ्गस्येव विलोला चञ्चला
दृष्टिरस्याः सा तथोक्तायाः चाञ्चल्यातिशयद्योतनार्थं तस्मेति एकहायनेति च
कुरङ्गस्य विशेषणद्वयम् परिस्फुरितस्य भयाभिभूततया कम्पितस्य गर्भस्य भरेण
भारेण अलसायाः मन्दरायाः तस्याः सीतायाः ज्योत्स्नामयीव ज्योत्स्ना
निर्म्मितेव मृदु कोमलं सुग्धं मनोहरं यत् मृणाल तत्कल्पा तत्सदृशी अङ्ग-
लतिका स्वल्पा देहलता नियतं निश्चितं क्रव्याद्भिः चापदैः विलुप्ता भविता ।

(ग) आर्यपुत्र एषा प्रिये ।

प्रिये जीवामि ।

(घ) हा धिक् हा धिक् आर्यपुत्रः अपि प्रसक्तकण्ठं रुदितः ।

(१) प्रणय एवायम् । १ । ४ ।

प्रणय एवेदम् । २ । प्रणय एवम् । ३ ।

(२) ज्योत्स्नामयी च । १ । २ ।

ज्योत्स्नामयीव । ३ । ४ ।

(३) सुग्ध । १ । २ । ४ । बाल । २ ।

(४) विलुप्ता । १ । विलुप्ता । २ । ३ । ४ ।

(५) धरामि एसा धरामि । १ । २ । ४ ।

एसा धरामि । ३ ।

(६) हा । १ । २ । ४ । अयि । ३ ।

(७) पमुक्ककण्ठं रुखो । १ । ४ ।

पमुक्ककण्ठं रोददि । २ ।

अज्ज पमुक्ककण्ठं पखुखो । ३ ।

तमसा । वत्से साम्प्रतिकमेवैतत् कर्त्तव्यानि दुःखितैर्दुःख-
निर्व्यापणानि (क) । यतः (१)

पूरोत्पीडे (२) तडागस्य परीवाहः प्रतिक्रिया ।

शोकक्षोभे च हृदयं प्रलापैरेव धार्यते (ख) ॥

विशेषतो रामभद्रस्य बहुतरप्रकारकष्टो जीवलोकः (ग)

इदं विश्वं पाल्यं विधिवदभियुक्तेन मनसा

प्रियाशोको जीवं कुसुममिव घर्म्माः क्लमयति ।

स्वयं कृत्वा त्यागं विलापनविनोदोऽप्यसुलभ-

स्तदद्याप्यच्छासो भवति ननु लाभो हि वदितम् (३) (घ) ॥

(क) साम्प्रतिकम् युक्तम् । निर्व्यापणम् उपशमनम् ।

(ख) तडागस्य जलाशयस्य पूरोत्पीडे जलवृद्धिरूपे उपद्रवे सति परीवाहः
जलनिर्गमः प्रतिक्रिया जलवृद्धिनिवन्धनसेतुभङ्गादिदोषप्रशमनोपायः तद्वत्
शोकक्षोभे शोकाभिभवे सति हृदयं चित्तं प्रलापैः विलापैः एव धार्यते स्थिरी-
क्रियते विलाप एव शोकाभिभूतस्य चित्तस्यासाधारणो विनोदनोपाय इति
भावः ।

(ग) बहुतरप्रकारकष्टो जीवलोकः— जीवलोकः संसारः बहुतरप्रका-
राणि अनेकविधानि कष्टानि यस्मिन् स तथोक्तः ।

(घ) अभियुक्तेन अवहितेन मनसा चित्तेन इदं विश्वं जगत् विधिवत् यथा-
विधि पाल्यं रक्षणीयम् राज्ञां प्रजापालनस्य परमधर्मत्वात् प्रियायाः
सीतायाः शोकः जीवं जीवनं घर्म्माः निदाघः कुसुमं पुष्पम् इव क्लमयति
ग्लानिमापादयति शोकग्लपितजीवनेन विधिन् विश्वपालनं दुर्घटमिति

(१) साम्प्रतिकमेवैतत् कर्त्तव्यानि दुःखितैर्दुःखनिर्व्यापणानि भवन्ति । ३ ।

खितैर्दुःखनिर्व्यापणानि यतः । (२) पूरोत्पीडे । १ । २ । ४ ।

१ । २ । ४ । जलोत्पीडे । ३ ।

साम्प्रतं युक्तान्येवैतानि कर्त्तव्यानि (३) लाभो विवदितम् । १ । २ ।

यतो रोदनान्येव दुःखितस्य लाभो हि वदितम् । ३ । ४ ।

रामः । कष्टं भोः कष्टम्

दलति (क) हृदयं गाढोद्देगं (१) द्विधा तु न भिद्यते (२)

बहति विकलः कायो मोहं न मुञ्चति चेतनाम् ।

ज्वलति तनूमन्तर्दाहः करोति न भस्मसात्

प्रहरति विधिर्मन्मच्छेदी न कुन्तति जीविनम् ॥

सीता । एवमोदं (ख) ।

रामः । हे भवन्तः पौरजानपदाः

न किल भवतां स्यान्. देव्या गृहेऽभिमतं तत-

स्तृणमिव वने शून्धे त्यक्ता नचाप्यनुशोचिता (३) ।

चिरपरिचितास्ते ते भावाः परिभ्रमयन्ति (४) माम्

इदमशरणैरद्याप्येवं (५) प्रसीदत रुद्यते (ग) ॥

भावः स्वयं त्यागं कृत्वा प्रियां परित्यज्य विलपनेन रोदनेन विनोदः शोकाप-
नयनम् असुलभः दुर्लभः स्मृतादिप्रियजनशोको विलापेनापनीयते स्वयंकृत-
परित्यागायाः सीतायाः शोकस्तु विलपनेनापनेतुमशक्य इत्यर्थः तत् तथापि
विनोदालाभेऽपि रुदितं विलपनं लाभो हि लाभ एव ननु यतः अद्यापि उच्छ्वासः
जीवितधारणं भवति शोकापनोदनाक्षमत्वेऽपि जीवितधारणे कहेतुत्वात् विल-
पः न केवलं न निष्फलं किन्तु महोपकारकमपीति भावः ।

(क) दलति निष्पष्टं भवति ।

(ख) एवमेतत् ।

(ग) चिरपरिचिताः दीर्घकालमनुभूताः ते ते भावाः पञ्चशटीप्रभृतयः
पदार्थाः मां परिभ्रमयन्ति विचेतनीकुर्वन्ति सीतामहवासविस्मयसाक्षिणां
तत्तत्प्रदेशानामवलोकनेन अन्तर्लीनस्य शोकानलस्य पुनरुद्दीपितत्वादिति भावः ।

(१) गाढोद्देगः । १।२। गाढोद्देगम् । ३।४।

नचाप्यनुशोचिता । ३ ।

(२) द्विधा तु न भिद्यते । १।४।

(४) परिभ्रमयन्ति । १।२। ३।४।

द्विधा ननु भिद्यते । २।३।

(५) इदमशरणैरद्याप्येवम् । १।२। ४।

(३) नचाप्यनुशोचिता । १।२। ४।

किमिह शरणं नाद्याप्येवम् । १ ।

तमसा । अतिगम्भीरमवगूढं (१) शोकसागरस्य (क) ।

वामन्ती । अतिक्रान्ते धैर्यमवलम्ब्यतां देवेन (२) ।

रामः । सखि किमब्रवीत्युच्यते (३) धैर्यमिति (ख)

देव्या शून्यस्य जगतो द्वादशः परिवत्सरः ।

लुप्तं सीतेति (४) नामापि न च रामो न जीवति (ग) ॥

सीता । मोहिदं हि एदेहिं अज्जउत्तवअणेहिं (५) (घ) ।

इदमित्यव्ययम् अतइत्यर्थकम् इदम् अस्मात् हेतोः प्रियाशोकविकलचित्तत्वा
दित्यर्थः अशरणेः निरवलम्बेः सर्वथा निराश्रयैरिति यावत् अस्माभिरिति
शेषः एवम् इत्थं कथ्यते विनश्यते अद्यापि प्रसीदत भवत् प्रसन्नेषु सीतां गृहं
प्रत्यानीय शोकोऽपनुद्यत इति भावः ।

(क) अवगूढम् आचर्तः ।

(ख) अत्र अस्मिन् सीतावियोगरूपे विषये धैर्यमिति धैर्यमवलम्ब्यतामिति
किम् उच्यते उपदिश्यते मया धैर्यावलम्बनस्य परा काष्ठा प्रदर्शिता इत्यर्थः ।

(ग) देव्या सीतया शून्यस्य विरहितस्य जगतः द्वादशः परिवत्सरः संव-
त्सरः परिवर्तते इति शेषः सीता इति नामापि लुप्तं विनष्टं दीर्घकालवशेन
स्मृतिपथवह्निभूततया अधुना केनापि सीतेति नाम नोदीर्यते इति भावः
तस्यापि रामो न जीवति न च जीवत्येव ईदृश्यामवस्थायां जीवनं धैर्यावलम्ब-
नस्य परा काष्ठेति भावः ।

(घ) मोहिता अग्नि एतेः आर्यपुत्रवचनैः ।

(१) अवगूढम् । १ । ३ । ४ ।

आपूढम् । २ ।

(२) देव अतिक्रान्ते धैर्यमवलम्ब्यताम् ।

१ । २ । ४ ।

अतिक्रान्ते धैर्यमवलम्ब्यतां देवेन

। ३ ।

(३) किमब्रवीत्युच्यते । १ । ३ । ४ ।

किमुच्यते । २ ।

(४) प्रणष्टमिव । १ । २ । लुप्तं सीतेति । ३ ।

न च सीतेति । ४ ।

(५) मोहिदं हि एदेहिं अज्जउत्तस्य एदेहिं

वअणेहिं । १ ।

मोहिदं हि अज्जउत्तस्य एदेहिं

वअणेहिं । २ । ४ ।

मोहिदं हि एदेहिं अज्जउत्तवअ-

णेहिं । ३ ।

तमसा । एवं वत्से (क)

नैताः प्रियतमा वाचः स्नेहाद्रीः शोकदारुणाः ।

एतास्ता मधुनो धाराः श्वोतन्नि सविषास्त्वयि (ख) ॥

रामः । अयि वासन्ति मया खलु (१)

यथा तिरश्चीनमलातशल्यं

प्रत्युप्तमन्तः सविषश्च दंशः ।

तथैव तीव्रो हृदि शोकशङ्कु-

र्मस्माणि क्लन्तन्नपि किं न सोढः (ग) ॥

सीता । एजं हि मन्दभाङ्गिणी पुणो वि आङ्गासकारिणी

अज्जउत्तस्स (घ) ।

(क) एवं वत्से— वत्से एवम् मोहितास्मीति यददसि तत्तथा ।

(ख) स्नेहाद्रीः स्नेहपूर्णः शोकदारुणाः शोकेन हेतुना दारुणा दुःसहाः
एताः वाचः रामोक्तयः न प्रियतमाः न एकान्ततो मनोहारिण्यः एताः ताः
सविषाः विषमिश्राः मधुनो धाराः त्वयि श्वोतन्नि प्रवर्त्तन्ते रामोक्तीनां स्नेहाद्रि-
तया मधुधाराधर्मित्वम् शोकदारुणतया विषसंस्पृष्टत्वम् उभयधर्माक्रान्ततया
नेकान्तमनोहारित्वम् विषसंस्पृष्टतया मोहजनकत्वम् ।

(ग) यथा अन्तः हृदये प्रत्युप्तं निहितं तिरश्चीनं वक्रभावापन्नम् तथाविध-
स्त्वेव समीधे क्लेशकरत्वात् सहसा निःसारयितुमशक्यत्वाच्च अलातशल्यं ज्वल-
दङ्गारनिर्मितं शल्यं क्लिप्नातोति शेषः चकारो वार्धे यथा वा सविषः विषाक्तः
दंशः दन्तः क्लिप्नाति तथैव तद्वदेव तीव्रो दुःसहः हृदि हृदये अवस्थित इति
शेषः शोकशङ्कुः शोककोलः मस्माणि जीवितस्थानानि क्लन्तन् किन्दन् अपि किं
न सोढः ।

(घ) एवम् अस्मि मन्दभाङ्गिणी पुनः अपि आयासकारिणी आर्यपुत्रस्य ।

(१) अयि खलु वासन्ति मया । १।३।४।

अयि वासन्ति मया खलु । २ ।

रामः । एवमतिनिष्कम्प (१) स्तम्भितान्तःकरणस्यापि (क)
मम संस्तुततत्प्रियवस्तुदर्शनादद्यायमावेगः (२) तथाहि
लोलोल्लोलक्षुभितकरणोज्जृम्भणस्तम्भनार्थं (३)
यो यो यत्नः कथमपि मयाधीयते तं तमन्तः ।
भित्त्वा भित्त्वा प्रसरति बलात् कोऽपि चेतोविकार
स्तोयस्येवाप्रतिहतलयः सैकतं सेतुमोघः (ख) ॥

सीता । एदिणा अज्जउत्तस्स दुव्वारदारुणारम्भेण
दुक्खसंखोहेण पप्फुरिदणिअदुक्खं विअ आकम्पिदं (४) मे
हिअअं (ग) ।

(क) अतिनिष्कम्पस्तम्भितान्तःकरणस्य— अतिनिष्कम्पम् अतिनिश्चलं
यथा तथा स्तम्भितं स्थैर्यमापादितम् अन्तःकरणं येन स तस्य सम्यक् स्थिती
कृतचित्तस्येत्यर्थः ।

(ख) लोलात् उल्लोलम् लोलोल्लोलम् लोलोल्लोलम् अतिलोलम् अतिप्रबल
मिति यावत् क्षुभितानां विकृतानां करणानाम् इन्द्रियाणाम् उज्जृम्भणस्य
यावेगस्य स्तम्भनार्थं प्रतिरोधार्थं मया कथमपि लक्ष्णेण यो यः यत्नः आधीयते
क्रियते कोऽपि अनिर्वचनीयस्वरूप चेतोविकारः चित्तवेक्यम् तोयस्य जनस्य
अप्रतिहतलयः अप्रतिरुद्धवेगः ओघः प्रवाहः सैकतं मिकतामयं सेतुम् आनिम्
इव तं तं यत्नं भित्त्वा भित्त्वा बलात् वेगेन अन्तः मनसि प्रसरति प्रवर्तते ।

(ग) एतेन अर्थोऽनुत्तस्य दुव्वारदारुणारम्भेण दुःखसंकोभेण प्रस्फुरित-
निजदुःखम् इव आकम्पितं मे हृदयम् ।

दुव्वारदारुणारम्भेण - दुव्वारः अनिवार्यः दारुणः दुःसहः आरम्भः

(१) अतिनिष्कम्प । १ । २ । ४ ।

अतिनिश्चलक । ३ ।

(२) संस्तुतवद्भूतप्रियदर्शनादुद्दामो-

यमावेगः । १ । २ । ४ ।

संस्तुततत्प्रियवस्तुदर्शनादद्या

यमावेगः । ३ ।

(३) करुण । १ । २ । ४ । करण । ३ ।

(४) आकम्पिदं । १ । २ । ४ । कम्पति । ३ ।

वासन्ती । स्वगतम् । कष्टमभ्यापन्नो देवः तदाक्षिपामि
तावत् (१) (क) । प्रकाशम् । चिरपरिचितानेतान् जनस्थान-
भागानवलोकयतु देवः (२) ।

रामः । एवमस्तु ।

द्रुत्युत्थाय परिक्रामति ।

सीता । सन्दीवणाद् (३) एव दुःखस्य पित्रसङ्घी विषो-
दणोवाओ न्ति मखेदि (ख) ।

वासन्ती । सकरुणम् । देव देव (४)

अस्मिन्नेव लतागृहे त्वमभवस्तन्मार्गदत्तेक्षणः

सा हंसैः कृतकौतुका (५) चिरमभूद्गोदावरीसैकते (६) ।

क्रिया यस्य सः तेन । दुःखसंचोभेण— दुःखजनितेन संचोभेण आवेगेन
तद्दर्शनेनेत्यर्थः । प्रस्फुरितनिजदुःखम्— प्रस्फुरितम् आविर्भूतम् निजं स्वीयं
दुःखमस्मिन् तत् ।

(क) अभ्यापन्नं प्राप्तः । आक्षिपामि विषयान्तरव्यासक्तं करोमि ।

(ख) सन्दीपनानि एव दुःखस्य प्रियसखी विनोदनोपाय इति मन्यते ।

(१) तदन्यतः क्षिपामि तावत् । १।२।३।
तदाक्षिपामि तावत् । ४ ।

(२) चिरपरिचितानाभिदानीं जन-
स्थानभागानामवलोकनेनात्मान-
मानन्दयतु देवः । १।२।४ ।

चिरपरिचितानेतान् जनस्थान-
भागानवलोकयतु देवः । ३ ।

(३) सन्दीवणाद् ज्वेव । १।२।४ ।

सन्दीवणाओ ज्वेव । २ ।

(४) वासन्ती । सकरुणम् । देव देव ।

१।२।४ ।

वासन्ती । देव देव । २ ।

(५) स्थिरकौतुका । १।२।४ ।

कृतकौतुका । ३ ।

(६) रोधसि । १।२।४ । सैकते । १ ।

आयान्त्वा परिदुर्म्हनायितमिव त्वां वीक्ष्य बद्धस्तया

कातर्यामरविन्दकुट्टननिभो मुग्धः प्रणामाञ्जलिः (क) ॥

सीता । दारुणा सि वासन्ति (१) दारुणा सि जा एदेहिं
हिअअमम्मगूढसल्लघट्टणेहिं (२) पुणो पुणो मां मन्दभाइणिं
अज्जउत्तं अ (३) सन्दावेसि (४) (ख) ।

रामः । चण्डि जानकि इतस्ततो दृश्यसे इव नचानु
कम्पसे (ग) ।

हा हा देवि स्फुटंति हृदयं भ्रंसते (५) देहबन्धः

मूढं मन्ये जगदविरतज्वालमन्तर्ज्वलामि ।

(क) तन्मार्गदत्तेक्षणः— तस्याः सीतायाः मार्गे प्रत्यागमनवर्त्तनि दत्ते
अर्पिते दत्तेक्षणे चक्षुषी येन सः तथोक्तः गोदावरीं गतायाः कृतविलम्बायाः
सीतायाः प्रत्यागमनं सोत्कण्ठं प्रतीक्षमाण इत्यर्थः । हंसैः कृतकौतुका--
हंसैः गोदावर्यां विहरन्नित्यर्थः कृतं जनितं कौतुकं कौतूहलं यस्याः
सा तथोक्ता । परिदुर्म्हनायितं नितान्तसत्कण्ठाकुलहृदयम् ।

(ख) दारुणा असि वासन्ति दारुणा असि या एतैः हृदयमर्म्हगूढशल्य-
घट्टनैः पुनः पुनः मां मन्दभागिनोम् आर्यपुत्रं च मत्तापयसि ।

दारुणा निर्दया । हृदयमर्म्हगूढशल्यघट्टनैः— हृदयमर्म्हाणि गूढस्य
प्रच्छन्नभावेनावस्थिब्रूय चिरावस्थानेन इदानीं नातिदुःखकरसेति यावत्
शल्यस्य शोकरूपस्य शङ्कोः घट्टनैः चालनैः ।

(ग) चण्डि अत्यन्तकोपने ।

(१) वासन्ति । १ । २ । ६ ।

अज्जउत्तं अ । २ ।

सहि वासन्ति । २ ।

(४) दूणावेसि । १ । २ । ४ ।

(२) सरिसेहिं । १ । २ । घट्टणेहिं । २ । ४ ।

सन्दावेसि । २ ।

(३) अज्जउत्तं वि । १ । २ । ४ ।

(५) भ्रंसते । १ । २ । ४ । स्वंसते । २ ।

सीदन्नन्वे तमसि विधुरो मज्जतीवान्तरात्मा

विष्वक्प्लोहः स्थगयति कथं मन्दभाग्यः करोमि (क) ॥

इति मूर्च्छति ।

सीता । हृद्दी हृद्दी पुणो वि प्रमूढो अज्जउत्तो (ख) ।

वासन्ती । देव समाश्वसिहि समाश्वसिहि ।

सीता । हा अज्जउत्त मं मन्दभाइणिं उद्दिस्सिअ सअल-
जीअलोअमङ्गलाधारस्स दे (१) वारं वारं संसद्दजीविद-
दारुणो दसापरिणामो (२) हा हद्दं हि (ग) ।

इति मूर्च्छति ।

(क) हा हा देवि सीते हृदयं स्फुटति विदीर्यते देहबन्धः शरीरबन्धनं
ध्वंसते श्लथीभवति जगत् विश्वं शून्यं मन्ये पश्यामि अविरता अविश्रान्ता
ज्वाला ज्वलनक्रिया यस्मिन् तत् यथा तथा अन्तः मनसि ज्वलामि दाहमनु-
भवामि विधुरः विकलः शोकाभिभूत इति यावत् अन्तरात्मा सीदन् निरति-
शयमयसादमापद्यमानः अन्वे अन्वङ्करणे अतिमाढे इति यावत् तमसि अन्व-
कारे मज्जति मोहः विचिन्तता विष्वक् समन्तात् स्थगयति आवृणोति समस्तं
वस्तुजातमिति शेषः इत्थं गते मन्दभाग्यः अहम् कथं कौनोपायेन करोमि
जीवितं धारयामि अथवा कथं किं करोमि कसुपायमवलम्बे ।

(ख) हा धिक् हा धिक् पुनः अपि प्रमूढः आर्यपुत्रः ।

(ग) हा आर्यपुत्र मां मन्दभागिनीम् उद्दिश्य रक्तलजीवलोक्तमङ्गला-
धारस्य ते वारं वारं संशयितजीवितदारुणः दशापरिणामः हा हता अस्मि ।

संशयितजीवितदारुणो दशापरिणामः— संशयितं स्थास्यति वास्यति
वेति संशयमाहूढं जीवितं जीवनं यस्मिन् स चासौ दारुणः भयावहश्चेति

(१) सअलजीअलोअमङ्गलाधारस्स

दे । ३/।

दे जम्मलाहस्स । १ । २ । ४ ।

(२) दसापरिणामो स्ति । १ । २ । ४ ।

सअलजीअलोअमङ्गलाधारस्स

दसापरिणामो । २ ।

तमसा । वत्से समाश्वसिहि समाश्वसिहि पुनस्त्वत्पाणिस्यर्श
एव जीवनोपायो (१) रामभद्रस्य ।

वासन्ती । कथमद्यापि नोच्छ्वसिति, हा प्रियसखि सीते
क्वासि सम्भावयात्मनो जीवितेश्वरम् (२) (क) ।

सीता असम्भ्रममुपसृत्य हृदि ललाटे च स्पृशति ।

वासन्ती । दिष्ट्या प्रत्यापन्नचेतनो (३) रामभद्रः (ख) ।

रामः ।

आलिम्पन्नसृतमयैरिव प्रलेपै-

रन्तर्वा नहिरपि वा शरीरधातून् ।

संस्पर्शः पुनरपि जीवयन्नकस्मा-

दानन्दादपरविधं तनोति मोहम् (ग) ॥

आनन्दनिमीलिताच्च एव । सखि वासन्ति दिष्ट्या वर्द्धसे ।

वासन्ती । देव कथमिव ।

रामः । सखि किमन्यत् पुनः प्राप्ता जानकी ।

संश्रितजीवितदारुणः दशापरिणामः दशान्तरापत्तिः तवास्मिन् दशापरि-
णामे पदे पदे जीवितसंशयः समायाति अतएवासौ सातिशयं भयमावहति ।

(क) सम्भावय स्वसन्निधानेन सञ्जीवय ।

(ख) प्रत्यापन्नचेतनः— प्रत्यापन्ना प्रत्यागता चेतना यस्य सः तथोक्तः ।

(ग) शरीरधातून्— शरीरवर्त्तिनः धातुसंज्ञया निर्दिष्टान् त्वगस्थिमांस-
शोणितादीन् पदार्थान् ।

(१) सञ्जीवनोपायः । १ । २ ।

(२) प्रत्यापन्नचेतनः । १ । ४ ।

जीवनोपायः । २ । ४ ।

प्रत्यापन्नजीवनः । २ ।

(३) जीवेश्वरम् । १ । २ ।

प्रत्युत्पन्नजीवितः । ३ ।

जीवितेश्वरम् । ३ । ४ ।

वासन्ती । अयि देव रामभद्र (१) क्व सा ।

रामः । स्पर्शसुखमभिनीय (२) । पश्य नन्विद्यं पुरत एव ।

वासन्ती । अयि किमिति मर्मच्छेददारुणैरेभिः प्रलापैः (३)

प्रियसखी दुःखदग्धामपि पुनर्मन्दभागिनीं दहसि माम् (४) (क) ।

सीता । ओसरिदुं (५) इच्छामि एसो उण चिरसम्भाव-
सोमसीअलेण अज्जउत्तप्फसेण दीहदारुणं वि सन्दावं भन्ति
ओल्लवन्तेण (६) वज्जलेवोवणद्धो (७) विअ सिज्जन्तणीसहविव-
न्हत्थो वेवदि (८) अवसो विअ मे हत्थो (ख) ।

(क) मर्मच्छेददारुणैः— मर्मणः जीवितस्थानस्य हृदेन कर्तनेन निरति-
शयव्यथनेनेति यावत् दारुणैः दुःसहैः ।

(ख) अपसर्तुमिच्छामि एषः पुनः चिरसद्भावसौम्यशीतलेन आर्यपुत्र-
स्पर्शेन दीर्घदारुणम् अपि सन्नापं भटिति उल्लपता वज्जलेपोपनद्धं इव
सिद्यन्निःसहविपर्यस्तः वेपते अवशः इव मे हस्तः ।

चिरसद्भावसौम्यशीतलेन— चिरसद्भावात् अविचलितात् अनुरागात्
सौम्येन सुखकरेण शीतलेन सन्नापहरेण च । दीर्घदारुणम् — दीर्घं
बहुकालव्यापिनम् दारुणं दुःसहञ्च । भटित्युल्लपता — भटिति शीघ्रम्

(१) अयि देव रामभद्र । १ । ४ ।

भन्ति उल्लवन्तेण । ३ ।

अयि देव । २ । अयि रामभद्र । ३ ।

(७) वज्जलेवोवणद्धो । १ । २ ।

(२) अनुभूय । १ । अभिनीय । २ । १ । ४ ।

वज्जलेवोवणद्धो । ३ । ४ ।

(३) अतिप्रलापैः । १ । २ । ४ ।

(८) सिज्जन्तणीसहविपरहत्थवेअण-

एभिः प्रलापैः । ३ ।

सीलो । १ ।

(४) मां पुनर्मन्दभागिनीं दहसि । १ । ४ ।

सिहन्तणीसहविपरहत्थो वेअण-

पुनर्मन्दभागिनीं मां दहसि । २ ।

सीलो । २ ।

• पुनर्मन्दभागिनीं दहसि माम् । ३ ।

सिज्जन्तोअङ्गुलिणीसहं विवन्हत्थो

(५) ओसक्किदुं । १ । ४ । ओसरिदुं । २ । ३ ।

वेवदि । ३ ।

(६) करन्तेण । १ । ४ । हरन्तेण । २ ।

सिज्जन्तणीसहविपरहत्थो वेवदि । ४ ।

रामः । सखि कुतः प्रलापाः (१)

गृहीतो यः पूर्वं परिणयविधौ कङ्कणधर-

श्चिरं स्वेच्छासर्गैरमृतशिशिरैर्यः परिचितः (क) ।

सीता । अज्जउत्त सो एव दाणिं सि तुमं (ख) ।

रामः ।

स एवायं तस्यास्तुहिनकरकौपम्यसुभगो (२)

मया लब्धः पाणिर्ललितलवलीकन्दलनिभः (ग) ॥

इति गृह्णाति ।

उल्लापता प्रशमयता । वज्रलेपोपनङ्गः — वज्रस्य लेपेन बन्धनेन उपनङ्गः बद्धः
अतिदृढनिबद्ध इत्यर्थः । खिद्यद्भिः सह विपर्यस्तः — खिद्यन् घम्रोदक
सुद्धमन् निःसहं नितान्तं विपर्यस्तः जङ्गीभूतः स्वव्यापाराद्विरत इति यावत् ।

(क) पूर्वं परिणयविधौ परिणयकार्ये विवाहकाले इति यावत् कङ्कणधरः
धृतवेवाहिकमङ्गलसूत्रः यः प्रियायाः पाणिः गृहीतः यः अमृतशिशिरैः
अमृतवत् शीतलैः तद्वत् सुखकरैः सलापहरैश्च स्वेच्छासर्गैः इच्छामात्रेण
कृतैः स्पर्शैः चिरं बद्धकालं परिचितः अनुभूतः ।

(ख) आर्यपुत्र सः एव इदानीम् असि तम् ।

इदानीं त्वं सः तादृश एव असि त्वयि नाणुरप्यनुरागविपर्ययो लक्ष्यते
केवलं मङ्गाग्यदोषेण यां त्यक्तवानसीति भावः ।

(ग) तस्याः सीतायाः तुहिनं हिमं करका वर्षीपलः ताभ्यां यत् औपम्यं
सादृश्यं तेन हेतुना सुभगः तद्वत् शीतल इत्यर्थः ललितं कोमलं यत् लवल्याः
तदाख्यदृष्टविशेषस्य कन्दलं नवाङ्कुरः तन्निभः अलीनवपुल्लवत् अत्यर्थं मृदु-
रित्यर्थः स एवायं पाणिः करः मया लब्धः ।

(१) प्रलापाः । १।२।

प्रलापः । २।४।

(२) तुहिननिकरौपम्यसुभगः । १।२।४।

तुहिनकरकौपम्यसुभगः । २।

सीता । हृद्दी हृद्दी अज्जउत्तप्पंसमोहिदाए पमादो क्खु मे संवुत्तो (१) (क) ।

रामः । सखि कसन्ति आनन्दनिमीलितेन्द्रियः साध्व-
सेन परवानस्मि तत् त्वं तावदेनां धारय (२) (ख) ।

वासन्ती । कष्टम् उन्माद एव ।

सीता ससम्भ्रममाक्षिप्यापसर्प्यति (ग) ।

रामः । हा धिक् प्रमादः हा धिक् प्रमादः

करपल्लवः स तस्याः सहसैव जडाज्जडः (३) परिभ्रष्टः ।

परिकम्पिनः प्रकम्पी करान्मम स्विद्यतः

(क) हा धिक् हा धिक् आर्यपुत्रस्पर्शमोहितायाः प्रमादः खलु मे संवृत्तः ।

प्रमादः अनवधानता रामेण तस्याः पाणिर्मया लब्ध इत्यभिधानात् अहं
परिज्जातेति नियित्य आर्यपुत्रस्पर्शमोहितया मया न सम्यगाचरितमिति
सीतायाः स्वाधिचेपः ।

(ख) आनन्दनिमीलितेन्द्रियः— आनन्देन प्रियापाणिस्पर्शजनितेन सुखेन
निमीलितानि जडीकृतानि इन्द्रियाणि यस्य स तथोक्तः । साध्वसेन
परवान् — साध्वसेन हृषीतिगयससुहृतेन वैक्लव्येन परवान् परतन्त्रः
अभिभूत इति यावत् । बहोः कालादनन्तरं दुर्लभं प्रियास्पर्शसुखमनुभवतो
मम सखीगवेन्द्रेयाणि नितरामवशानि संवृत्तानि अतो नहि प्रियां धारयतु-
मीशोऽस्मीत्यर्थः ।

(ग) आक्षिप्य बलादाच्छिद्य रामेण धृतं स्वीयं पाणिमिति शेषः ।

(१) पमादो क्खु संवुत्तो । १ । ४ ।

तत्त्वं तावदेनां धारय । २ ।

पमादो क्खु मे संवुत्तो । २ । ३ ।

तत्त्वमयोर्नां धारय । ३ ।

(२) तत्त्वं तावदेनामवधारय । १ । ४ ।

(३) जडाज्जडः । १ । २ । जडाज्जडः । ३ । ४ ।

सीता । हृद्दी हृद्दी अज्ज वि अणवत्थिदत्थिमिदमूढघूर्णन्त-
णअणो (१) ण पज्जवत्यावेदि अत्ताणअं (क) ।

तमसा । सस्नेहहासकौतुकं (२) निर्वर्ण्य
सस्नेदरोमाञ्चितकम्पिताङ्गी जाता प्रियस्पर्शसुखेन वत्सा ।
मरुन्नवाग्धः प्रविधूतसिक्ता कदम्बयष्टिः स्फुटकोरकेव (ख) ॥

सीता । स्वगतम् (३) । अम्माहे अवसेण एदेण अत्ताणएण
लज्जाविद् म्हि भअवदीए तमसाए किं त्ति किल एसा मणि-
स्सदि एसो दे परिज्जाओ एसो अ हिअआसङ्को त्ति (४) (ग) ।

(क) हा धिक्, हा धिक् अद्य अपि अनवस्थितस्तिमितमूढघूर्णनयनः न
पर्यवस्थापयति आत्मानम् ।

अनवस्थितस्तिमितमूढघूर्णनयनः-- अनवस्थिते अस्थिरे स्तिमिते निष्पन्दे
मूढे निर्व्यापारे विषयग्रहविधुरे इति यावत् घूर्णन्ती परिभ्रमन्ती विषयग्रहा-
बोध्यक्षमाने इति यावत् लोचने यस्य सः तथोक्तः युगपत् चतसृणामवस्थाना-
मसम्भवात् क्षणभेदेन तत्त्वमावेशो बोध्यः । पर्यवस्थापयति प्रकृतिस्थं करोति ।

(ख) वत्सा सीता प्रियस्य रामस्य स्पर्शजनितेन सुखेन सस्नेदानि स्नेदजला-
ज्जुतानि रोमाञ्चितानि पुलकितानि कम्पितानि कम्पमानानि अङ्गानि यस्याः सा
तथाभूता सती मरुता वायुना प्रविधूता आकम्पिता नवाग्धमा नवोदकेन सिक्ता
उल्लिता स्फुटाः विक्रमिताः कोरकाः कनिकाः यस्याः सा तथोक्ता कदम्बयष्टिः
कदम्बतरुशाखा इव/जाता संवृत्ता ।

(ग) अम्माहे अशनेन एतेन आत्मानं लज्जापिता अस्मि भगवत्या तमसया
किमिति किल एषा मंथ्यते एषः ते परित्यागः एषः च हृदयासङ्गः इति ।

लज्जापिता लज्जां प्रापिता । किमिति किम् । हृदयासङ्गः हृदयानुरागः ।

(१) गअणो । १।२।४। चेः णं । ३ ।

(४) एसो परिज्जाओ एसो अहिमङ्को

(२) सस्नेहम् । १।२।४ ।

त्ति । १।२।४ ।

सस्नेहहासकौतुकम् । ३ ।

एसो दे परिज्जाओ एसो अ हिअ-

(३) सीता । १। सीता । स्वगतम् । २।३।४।

आसङ्को त्ति । ३ ।

रामः । सर्वतोऽवलोक्य । हा कथं (१) नास्त्येव । नन्व-
करणे वैदेहि ।

सीता । सच्चं अकरुणं हि जा एवंविधं (२) तुमं पेक्खन्ती
णं धरामि एव जीविदं (३) (क) ।

रामः । कासि देवि प्रसीद (४) न मामेवंविधं परित्यक्तु
मर्हसि (५) ।

सीता । अइ अज्जउत्त विवरीदं विअ एदं (ख) ।

वासन्ती । देव प्रसीद प्रसीद स्वेनैष लोकोत्तरेण धैर्येण
संस्तम्भयातिभूमिगतविप्रलम्भमात्मानं कुतोऽत्र मे प्रियसखी
(६) (ग) ।

रामः । व्यक्तं नास्ति कथमन्यथा वासन्यपि तां न पश्येत् ।
अपि खलु स्वप्न एषः (७) नचास्ति सुप्तः (८) अथवा कुतो रामस्य

(क) सत्यम् अकरुणा अस्मि या एवंविधं त्वं प्रेक्षमाणा ननु धरामि एव
जीवितम् ।

(ख) अयि आर्यपुत्र विपरोतम् इव एतत् ।

न मां परित्यक्तुमर्हसीति यद्वदसि तद्विपरोतम् यतः त्वमेव मां परित्यक्त-
वान् नाहं त्वं परित्यक्तवती ।

(ग) अतिभूमिगतविप्रलम्भम्— अतिभूमिं वृद्धेः परां काष्ठां गतः विप्रलम्भ-
प्रियाविप्रयोगशोको यस्य तं तथोक्तम् ।

(१) कथम् । १।२।४। हा कथम् । २।

२।४।

(२) एवंविधं । १।२।४। एव । २।

न मां त्यक्तुमर्हसि । २।

(३) धरामि ज्वे जीअं । १।२।४।

(६) कुतोऽत्र प्रियसखी मे सीता । १।

णं धरामि ज्वे जीविदं । २।

२।४।

(४) कासि प्रसीद देवि । १।२।४।

कुतोऽत्र मे प्रियसखी । २।

कासि देवि प्रसीद । २।

(७) स्वप्न एष स्यात् । १।२।४। स्वप्न एषः । ३।

(५) न मामेवंविधं परित्यक्तुमर्हसि । १।

(८) प्रसुप्तः । १।२।४। सुप्त । २।

स्वप्नः (१) सर्वथा स एव (२) भगवाननेकवारपरिकल्पना-
निर्म्मितो (३) विप्रलम्भः पुनः पुनरनुवध्नाति माम् (४) (क) ।

सीता । मए एव दारुणाए विप्रलम्भे अज्जउत्तो (ख) ।

वासन्ती । देव पश्य पश्य

पौलस्त्यस्य जटायुषा विघटितः कार्णायसोऽयं रथः

पश्येते पुरतः पिशाचवदनाः कङ्कालशेषाः स्वराः ।

खङ्गच्छिन्नजटायुपक्षतिरितः सीतां ज्वलन्तीं वह-

न्तर्न्याकुलविद्युदम्बुद इव द्यामभ्युदस्यादरिः (ग) ॥

(क) अनेकवारं बहुवारं परिकल्पनया अवास्तवसीतासमागमसाधनेन
निर्म्मितः उत्पादितः स एव अनेकशः परिवर्तितपूर्व इत्यर्थः भगवान् विप्रलम्भः
भगवती प्रतारणा देवी माम् पुनः पुनः अनुवध्नाति अनुसरति कल्पनावलेन
सीतासमागमं साधयित्वा बहुशः प्रतारितोऽभूवम् अधुना च या प्रियापाणि
न्नामप्रतीतिः सापि न वास्तवी पूर्ववत् पुनः प्रतारितोऽस्मीत्यर्थः ।

(ख) मया एव दारुणया विप्रलम्भः आर्युत्तः ।

दारुणया नृशसया । विप्रलम्भः प्रतारितः ।

(ग) जटायुषा नृधराजेन विघटितः भग्नः पौलस्त्यस्य पुलस्त्यतनयस्य
रावणस्य अयम् पुरोवर्ती कण्ठेन कण्ठावर्णेन अयमा लौहविशेषेण निर्म्मितः
रथः पश्य पुरतः अग्रतः पिशाचानामिव वदनानि मुखानि येषां ते तद्वत्
विकृतवदना इत्यर्थः कङ्कालम् अस्थिपञ्जरं शेषम् अवशिष्टं येषां ते तथोक्ताः
एते स्वराः जटायुहताः रावणरथवाहिनोऽश्वविशेषाः इतः अस्मात् स्थानात्
अरिः शत्रुः रावण इति यावत् खङ्गेन छिन्ने जटायोः पक्षी पक्षमूले येन स
तथोक्तः सन् ज्वलन्तीं स्वेन तेजसा दीप्यमानं सीतां वहन् अन्नः अभ्यन्तरे

(१) कुतो वा रामस्य निद्रा । १ । २ ।

अथवा कुतो रामस्य स्वप्न । १ ।

कुतो रामस्य निद्रा वा । ४ ।

(३) परिकल्पितनिर्म्मितः । १ ।

परिकल्पितनिर्म्मिता । २ ।

परिकल्पनानिर्म्मितः । ३ । ४ ।

(२) स एवैषः । १ । २ । ४ ।

स एव । ३ ।

(४) अनुवध्नाति । १ । २ । ४ ।

अनुवध्नाति माम् । ३ ।

सीता । समयम् । अज्जउत्त तादो वावादोअदि अहं अ
अवहरीआमि परिताहि परिताहि (क) ।

रामः । सवेगमुत्थाय । आः पाप, तातप्राणसीतापहारिन्
क यासि ।

वासन्ती । अयि देव राजसकुलप्रलयधूमकेतो (१)
अद्यापि ते मन्युविषयः (ख) ।

सीता । अम्हो उन्मत्तिअ हि संवुत्ता (ग) ।

रामः । अन्वर्थ एवायमधुना (२) प्रलापो वर्त्तते (घ) ।

उपायानां भावादविरतविनोदव्यतिकरो (३) ।

विमर्द्देर्वीराणां जगति जनितात्यदूभुतरसः ।

व्याकुला चञ्चला विद्युदस्य सः तादृशः अम्बुदः मेघ इव द्याम् आकाशम्
अभ्युदस्यात् अभ्युत्पपात ।

(क) आत्युत्त तातः व्यापाद्यते अहं च अपह्निये परित्यायस्व परित्यायस्व ।
तातः जटायुः ।

(ख) राजसकुलप्रलयधूमकेतो— राजसकुलस्य प्रलयधूमकेतो समूलो-
त्प्रेदक निःशेषनिपातितनिशाचरवंशेत्यर्थः प्रलयकालोदितो धूमकेतुः सर्वं त्वं
रुचयतीति प्रसिद्धिः । अद्यापि ते मन्युविषयः— अद्यापि अधुनापि ते
तव मन्योः क्रोधस्य विषयः स्थानम् अस्ति किम् राजसकुलस्य समूलविलोपा-
दधुना तव क्रोधप्रकाशस्य स्थानं नास्तीत्यर्थः ।

(ग) अम्हो उन्मत्ता अस्मि संवृत्ता ।

उन्मादं विना चिरातीते रावणजटायुसंवादे वर्त्तमानतत्प्रतीतेरसम्भवात्
उन्मत्तास्मीति सीतोक्तिः ।

(घ) अन्वर्थः सार्धकः अपरिहार्य इति यावत् । प्रलापः विलापः ।

(१) प्रलयधूमकेतो । १ । २ ।

(२) अन्यथेवायम् । १ । १ । ४ । अन्वर्थ एवायम् । २ ।

प्रलयकेतो । ३ । ४ ।

(३) अविरतविनोदव्यतिकरोः । १ । २ । १ । ४ ।

वियोगो मुग्धाद्याः स खलु रिपुघातावधिरभूत्
 कथं तूष्णीं सत्त्वो निरवधिरयं त्वप्रतिविधः (१) (क) ॥
 सीता । निरवधि ति हा हृद म्हि मन्दभाङ्गिणी (ख) ।
 इति रोदिति ।

रामः । हा कष्टम्

व्यथं यत् कपीन्द्रसख्यमपि मे वीर्यं हरीणां दृष्ट्वा
 प्रज्ञा जाम्बवतोऽपि यत् न गतिः पुत्रस्य वायोरपि ।
 मार्गं यत् न विश्वकर्म्मतनयः कर्त्तुं नलोऽपि क्षमः
 सौमित्तेरपि पतिष्णामविषये (२) तत् प्रिये क्वासि मे (ग) ॥

(क) उपायानां सीतोद्धारसाधनानां भावात् सङ्गावात् अविरतः अवि-
 ष्विन्नः विनोदस्य विरहदुःखापनोदनस्य व्यतिकारः सम्पर्को यस्मिन् स तथोक्तः
 वीराणां रावणकुम्भकर्णभेघनादादीनां विमर्हेः विनाशेः जगति जनितः
 उत्सादितः अति उत्कटः अङ्गतरसः विस्मयरसो येन सः तथोक्तः सः तादृशः
 मुग्धाद्याः सुलोचनायाः सीतायाः वियोगः विरहः रिपोः रावणस्य घातः
 उच्छेदः अवधिः अन्तो यस्य सः तादृशः अभूत् खलु अयम् इदानीन्तनस्तु
 विरहः नास्ति प्रतिविधा प्रतीकारो यस्य सः प्रतीकाररहित इत्यर्थः अत
 एव निः नास्ति अवधिः अन्तो यस्य सः कथं केन प्रकारेण तूष्णीं मौनमवलम्ब्य
 विलापं विनेत्यर्थः सत्त्वा सोढुं शक्यः विना विलापमोदशस्य वियोगदुःखस्य सहन-
 मशक्यमेवेति भावः । इत्थं विलापस्यापरिहायेतया अन्यथे एवायमधुना प्रलापो
 वर्तते इत्युक्तम् । अविरतविनोदव्यतिकारैः इति सार्वत्रिकः पाठः स तु न
 सम्यक् सङ्गच्छते इति मत्वा पाठान्तरं परिकल्पितम् ।

(ख) निरवधिः इति हा हृता अस्मि मन्दभाङ्गिणी ।

(ग) यत् यस्मिन् स्थाने कपीन्द्रस्य सुग्रीवस्य सख्यं सहायत्वम् अपि व्यर्थम्
 निष्फलम् पूर्वं तत्सख्यवशेनैव सीता ससङ्गतासौ हरीणां कपिसैन्यानां वीर्यं

(१) निरवधिरिदानीन्तं विरहः । १।१२।

निरवधिरयं त्वप्रतिविधः । ४ ।

निरवधिरयन्तं प्रविरहः । ३ ।

(२) अविषयः । १।१।४। अविषये । २।

सीता । बद्ध मग्नाविद् न्हि पुष्पविरहं (१) (क) ।

रामः । सखि वासन्ति दुःखायैवेदानीं रामस्य दर्शनं
सहृदां (२) कियच्चिरं त्वां रोदयिष्यामि (३) तदनुजानीहि मां
गमनाय ।

सीता । सोद्वेगमोहं (४) तमसामवलम्ब्य । भगवदिदं तममे
कथं गच्छदि (५) एवञ्च अज्जउत्तो (ख) ।

तमसा । वत्से समाश्वसिहि समाश्वसिहि । नन्वावामप्या-

पराक्रमः दृष्ट्वा पूर्वं तेषां पराक्रमेणैव राजसकुलध्वंसं साधितुं आसीत् जाम्ब-
वतः हस्तराजस्य प्रज्ञा धीशक्तिरपि दृष्ट्वा इति शेषः । दम्पत्ताबलं विना लङ्का-
जयस्य सम्भावना नासीदिति भावः यत्न वायोः पुत्रस्य हनूमतोऽपि गतिः न
नास्ति पूर्वं तेनेव जलधिसमूहद्वारा लङ्कां गत्वा सीतासन्देशं आहूत आसीत्
विश्वकर्माणः तनयः पुत्रो नलोऽपि यत्नं मार्गं पश्यान् कर्तुं निश्चरितुं न क्षमः
समर्थः पूर्वं तेनेव समुद्रे सेतुर्बद्ध आसीत् शौमित्रः लक्ष्मणस्यापि पत्न्यां
वाणानाम् अविषये अगोचरे तत् तदादृष्टे क कस्मिन् स्थाने मे मम प्रिये
जानकि अस्मि तिष्ठसि ।

(क) बद्ध मानिता अस्मि पूर्णविरहम् ।

आर्यपुत्रेणाहं पूर्णविरहं दृशाननहरणनिबन्धनं वियोगं बद्ध मानिता-
स्मि आर्यपुत्रवचनं श्रुत्वा पूर्णविरहं बद्ध मन्ये इत्यर्थः ।

(ख) भगवति तमसे कथं गच्छति एव आर्यपुत्रः ।

(१) तं पुष्पविरहं । १।२।४।

पुष्पविरहं । १ ।

(२) सहृदामिदानीं दुःखायैव राम-

, दर्शनम् । १।२।४।

दुःखायैवेदानीं रामस्य दर्शनं

, सहृदाम् । १ ।

(३) कियच्चिरं त्वां रोदयिष्यामि । १ ।

नटिदं कियच्चिरं त्वां रोदयि-

ष्यामि । २ ।

कियच्चिरं त्वां रोदयिष्यामि । १।४।

(४) सोद्वेगमोहम् । १।३।४। सोद्वेगम् । १ ।

(५) गच्छदि । १।२।४। कथं गच्छदि । १ ।

युष्मतोः कुशलवयोर्वर्षग्रन्थिमङ्गलं (१) सम्पादयितुं भागीरथी-
पादान्तिकमेव गच्छावः ।

सीता । भगवदि प्रसोद खणमेत्तं वि दाव दुल्लहं जणं
पेक्खामि (क) ।

रामः । अस्ति चेदानीमश्वमेधाय सहधर्मचारिणी मे—

सीता । सोत्कम्पम् (२) । अज्जउत्त का सा (३) (ख) ।

रामः । हिरण्मयी सीताप्रतिकृतिः (४) ।—

सीता । सोच्छासं (५) सास्वम् । अज्जउत्तो दाणिं सि
तुमं अम्महे, उक्खाणिदं मे दाणिं (६) परिच्चाअलज्जासल्लं
अज्जउत्तेण (ग) ।

रामः । तत्तापि तावद्वाष्पदिग्धं चक्षुर्विनोदयामि ।

सीता । धन्या सा जा अज्जउत्तेण वड्ड मणाअदि जा अ
अज्जउत्तं विणोदअन्ती आसाणिवन्धणं जादा जीअलोअस्स (घ) ।

(क) भगवति प्रसोद क्षणमात्रम् अपि दुर्लभं जनं प्रेक्षे ।

(ख) आर्यपुत्र का सा ।

(ग) आर्यपुत्रः इदानीम् अस्ति तम् अम्महे उत्खातं मे इदानीं परि-
त्यागलज्जाशल्यम् आर्यपुत्रेण ।

(घ) धन्या सा या आर्यपुत्रेण वड्ड मन्यते या च आर्यपुत्रं विनोदयन्ती
आशानिवन्धनं जार्ता जीवलोकस्य ।

(१) वर्षवर्द्धनमङ्गलम् । १।२।४।

(४) सीतायाः प्रतिकृतिः । १।२।४।

वर्षग्रन्थिमङ्गलम् । ३।

सीताप्रतिकृतिः । ३।

(२) खगतम् । १। साक्षेपं खगतम् । २।

(५) सोच्छासम् । १।२।४।

सोत्कम्पम् । ३।४।

सोच्छासम् । ३।

(३) का । १।२।४। का सा । ३।

(६) दाणिं मे । १।२।४। मे दाणिं । ३।

तमसा । सस्मितस्नेहासं परिष्वज्य । अयि वत्से एवमात्मा
सूयते ।

सीता । सलज्जजधोमुखी स्वगतम् । परिहसिद म्हि भञ्ज-
वदीए (१) (क) ।

वासन्ती । महानयं व्यतिकरोऽस्माकं प्रसादः (२) गमनं
प्रति पुनर्यथा कार्यपरिहाणिर्न भवति (३) तथास्त्वाम् (४) (ख) ।

सीता । पङ्क्तिं दाणिं मे वासन्ती संवृत्ता (ग) ।

तमसा । एहि वत्से (५) गच्छावः ।

सीता । सकष्टम् (६) । एवं करेह (६) ।

तमसा । कथं वा गम्यते यस्यास्तव

प्रत्युप्तस्येव दयिते तृणादीर्घस्य चक्षुषः ।

मर्मच्छेदपरैर्यत्नैराकर्षो न समाप्यते (ङ) ॥

(क) परिहसिता अस्मि भगवत्या ।

(ख) महानयं व्यतिकरोऽस्माकं प्रसादः — अयं व्यतिकरः समागमः
अस्माकं महान् प्रसादः अनुग्रहः अनेन भवत्समागमलाभेन सविशेषम्
आत्मानमनुगृहीतं मन्ये अतो नाहं भवद्गमनमभिरोचये इत्यर्थः ।

(ग) प्रतिकूला इदानीं मे वासन्ती संवृत्ता ।

रामगमनाभ्यनुत्तानात् प्रतिकूलत्वम् ।

(घ) एवं कुर्वः ।

(ङ) वा अथवा कथं गम्यते त्वया इति शेषः यावत् रामो नयनविषयं
नात्येतीत्यर्थः यस्यास्तव दयिते प्रिये रामे प्रत्युप्तस्य निखानस्येव तृणाया उत्कट-

(१) भञ्जवदीए तमसाए । १।२।

कार्यपरिहाणिः । ३।४।

भञ्जवदीए । ३।४।

(४) तथास्त्वाम् । १।२।४। तथास्त्वाम् । ३।

(२) प्रसादः । १।२।४। प्रसादः । ३।

(५) वत्से एहि । १।२।४। एहि वत्से । ३।

(३) कार्यपरिहाणिः । १।२।

(६) सीता । सकष्टम् । १।२।४। सीता । ३।

सीता । णमो णमो अपुष्पपुष्पजणिददंसणाणं (१) अज्ज-
उत्तचरणकमलाणं (क) ।

इति मूर्च्छति ।

तमसा । वत्से समाश्वसिहि समाश्वसिहि ।

सीता । समाश्वस्य । कियञ्चिरं वा मेहनन्तरेण पुस्सिमा-
चन्द्रस्य दंसणं (ख) ।

तमसा । अहो संविधानकम् (ग)

एको रसः करुण एव निमित्तभेदा-

द्भिन्नः पृथक् पृथग्विवाश्रयते विवर्त्तान् ।

आवर्त्तबुद्बुदतरङ्गमयान् विकारा-

नम्भो यथा सलिलमेव तु तत्समग्रम् (घ) ॥

दर्शनेच्छया दीर्घस्य दीर्घभावमिव आपन्नस्य चक्षुषः मर्मस्फेदपरैः मर्मभेद-
कारिभिः यत्नैः व्यापारेः आकर्षः दयितात् प्रत्याह्वरणं न समाप्यते यावत् रामो
दृष्टिपथे वर्त्तते तावत्तस्मात् तव नयनप्रख्यानवनमशक्यमेव गमनानुरोधेन नयन-
प्रख्यानयनार्थं क्रियमाणां यत्नानां रामदर्शनव्याहन्तृत्वात् मर्मव्ययकत्वम् ।

(क) नमः नमः अपूर्वपुण्यजनितदर्शनानाम् आर्यपुत्तचरणकमलानाम् ।

अपूर्वपुण्यजनितदर्शनानाम् — अपूर्वपुण्यं उत्कटेन पुण्येन जनितं दर्शनं
येषां तानि तेषाम् मया किमप्युत्कटं पुण्यमर्जितमासीत् अथ तद्वत्तेनार्थपुत्त-
चरणदर्शनं वृत्तमिति भावः ।

(ख) कियञ्चिरं वा मेघान्तरेण पूर्णिमाचन्द्रस्य दर्शनम् ।

मेघान्तरेण चन्द्रमण्डलमादृशतां मेघानामपसरणास्त्वन्नेन अवकाशेन
कियञ्चिरं कियत्क्षणं वा पूर्णिमाचन्द्रस्य दर्शनं घटते ईदृश्यामवस्थायां चन्द्र-
दर्शनमिव आर्यपुत्तदर्शनं दुर्लभं क्षणिकञ्च वृत्तमिति भावः ।

(ग) संविधानकम् काव्यकारणभाववैचित्र्यम् ।

(घ) एकः करुणो रसः शोक एव निमित्तभेदात् कारणवैचित्र्यात् भिन्नः

रामः । विमानराज (१) इत इतः ।

इति सर्वे उत्तिष्ठन्ति (२) ।

तमसावासन्त्यौ । सोतारामौ प्रति ।

अवनिरमरसिन्धुः सार्द्धमस्त्रद्विधाभिः

स च कुलपतिराद्यञ्छन्दसां यः प्रयोक्ता ।

स च सुनिरनुयातारुन्धतीको वशिष्ठ-

स्त्वयि वितरतु भद्रं भूयसे मङ्गलाय (क) ॥

इति निष्क्रान्ताः सर्वे ।

छाया नाम

तृतीयोऽङ्कः ।

अनेकविधत्वेनावभासमानः सन् दृश्यक् दृश्यक् विभिन्नप्रकारानिव विवर्तान् विकारान् रूपभेदानिति यावत् आश्रयते अवलम्बते यथा अम्भः जलम् आवर्त्त-
बुद्बुदतरङ्गमयान् विकारान् रूपभेदान् आश्रयते त किन्तु तत् समयम् आव-
र्त्तादिकं सलिलं जलमेव यथा जलस्य आवर्त्तादयो रूपभेदाः न पदार्थान्तराणि
तथैव शोकस्य सोतायां लज्जिता हर्षविषादादयो रूपभेदा इत्यर्थः ।

(क) अविनिः दृष्ट्वी अमरसिन्धुः सुरनदी गङ्गा अस्त्रद्विधाभिः अस्त्रा-
दशभिः तमसावासन्तीप्रभृतिभिः नदीभिस्तापसीभिश्च सार्द्धं सह तमसा-
पश्ये अस्त्रादृश्यो नद्यः वामन्तीपक्षे अस्त्रादृश्यस्तापस्य इत्यर्थः छन्दसाम्
आम्नायादन्वेषाम् आद्यः प्रथमः प्रयोक्ता प्रवर्त्तकः सः कुलपतिः वाल्मीकिश्च
अनुयाता सहधर्मोच्चारिणीत्वेन अनुगामिनी अरुन्धती यस्य स वशिष्ठो मुनिश्च
भूयसे प्रभूताय मङ्गलाय इष्टलाभाय त्वयि भद्रम् आशिषं वितरतु प्रयुङ्क्ताम् ।

(१) अयि विमानराज । १ । २ । ४ । (२) इति सर्वे उत्तिष्ठन्ति । १ । २ । ४ ।

विमानराज । ३ ।

इत्युत्तिष्ठन्ति सर्वे । १ ।

चतुर्थोऽङ्कः ।

ततः प्रतिशतस्तापसौ ।

एकः । सौधातके दृश्यतामद्य भूयिष्ठसन्निधापितातिथि-
जनस्य समधिकारम्भरमणीयता भगवतो वाल्मीकेराश्रम-
पदस्य (क) । तथाहि

नीवारौदनमण्डसुष्णमधुरं सद्यःप्रसूताप्रिया-
पीतादभ्यधिकं तपोवनमृगः पर्याप्तमाचामति ।
गन्धेन स्फुरता मनागनुवृत्तो भक्तस्य (१) सर्पिणतः
कर्कन्धूलमिश्रशकपचनामोदः परिस्तीर्यते (ख) ॥

(क) भूयिष्ठसन्निधापितातिथिजनस्य— भूयिष्ठम् अतिवाङ्मत्येन सन्नि-
धापिताः उपस्थापिताः अतिथिजनाः यस्मिन् सः तस्य तस्मिन् दिने वाल्मीके-
राश्रमपदे बहूनामतिथीनां समागम आसीदित्यर्थः । समधिकारम्भरमणी-
यता— समधिकैः प्रभूतैः आरम्भैः अतिथिपरिचर्यानिबन्धनेः पाकाद्यनु-
ष्ठानैः रमणीयता मनोहरता ।

(ख) तपोवनमृगः आश्रममृगः सद्यःप्रसूतया अचिरप्रसूतया प्रियया
मृग्या पीतात् अभ्यधिकम् अतिरिक्तम् अवशिष्टमिति यावत् उष्णम् ईषदुत्तमं
मधुरं सुरसञ्च नीवारौदनस्य दृष्टान्धान्यभक्तस्य मण्डं पर्याप्तं प्रकामम् आचा-
मति पिवति अचिरप्रसूततया प्रियायाः पर्याप्तस्याहारस्यावश्यकत्वात् स्नेह-
वशेन तां प्रथमं पाययित्वा पश्चात् स्वयं पिवतीत्यर्थः । किञ्च सर्पिणतः
सृष्टस्य घृतेन सह पक्ष्सेत्यर्थः भक्तस्य ओदनस्य स्फुरता प्रसर्पता गन्धेन

सौधातकिः । आअदं अणञ्जाअकारणं सविसेसभूदं अज्ज
जिखकुच्चाणं (क) ।

प्रथमः । विहस्य । अपूर्वः कोऽपि (१) बद्धमानहेतुर्गुरुषु
सौधातके (ख) ।

सौधातकिः । भो भण्डाअण किण्णामधेओ एसो (२)
महन्तस्स द्विरसत्थस्स धुरन्धरो अज्ज चीरधारओ अदिधो (३)
आअदो (ग) ।

भाण्डायनः । धिक् प्रहसनं नन्वयस्यष्टङ्गाश्रमादन्वती-

मनाक् ईषत् अतुदत्तः अतुदत्तः तत्सहित इत्यर्थः कर्कन्वाः बदर्याः फलेः
मित्राणां मिलितानां शाकानां पचनस्य पाकस्य आमोदः सौरभार्तिशयः परि-
स्तीर्यते सर्वतः विस्तीर्यते वायुनेति शेषः ।

(क) आगतम् अनध्यायकारणं सविशेषभूतम् अद्य जीर्णकूर्चाणाम् ।

जीर्णं जरसा गुल्मीकृतं कूर्चं दाढिका येषां ते तेषां वृद्धानामस्मद्गुरुणा-
मित्यर्थः अद्य सविशेषभूतं केनापि कारणेनानतिक्रमणीयम् अनध्यायस्य
स्वाध्यायवर्जनस्य कारणं महाजनसमागमरूपम् आगतम् उपस्थितम् ।

(ख) सौधातके गुरुषु अपूर्वः असाधारणः कोऽपि बद्धमानहेतुः गौरव-
कारणम् अस्तीति शेषः गुरुषु ईदृशं किमप्यस्ति येन ते बद्धमानमर्हन्ति अतस्तव-
तातुद्दिश्य जीर्णकूर्चाणामित्येवंरूपः परिहासद्योतकशब्दप्रयोगो न युज्यत
एवेत्यर्थः ।

(ग) भोः भाण्डायन किण्णामधेयः एषः महतः स्थविरसार्थस्य धुरन्धरः
अद्य अतिथिः आगतः ।

स्थविरसार्थस्य द्विसप्तमवायस्य । धुरन्धरः प्रधानम् । चीरधारकः जीर्णं
क्षिप्तञ्च वासो वसानः ।

(१) कोऽपि । १ । १ । ४ । कोऽपि ते । २ । (३) अदिधो । १ । २ । ४ ।

(२) एसो दाथो । १ । ४ । एसो । २ । ३ । चीरधारओ अदिधो । १ ।

पुरस्कृतान् महाराजदशरथस्य दारानधिष्ठाय भगवान् वशिष्ठः
प्राप्तः तत् किंसेवं प्रलपसि (क) ।

सौधातकिः । ऊं वशिष्ठो (ख) ।

भाण्डायनः । अथकिम् ।

सौधातकिः । मए उण जाणिदं वग्घो वा विओ वा एसो
त्ति (ग) ।

भाण्डायनः । आः किमुक्तं भवति ।

सौधातकिः । तेन परावड्ढिदेण एव सा वराइआ कल्ला-
णिआ (१) मडमड्डाइदा (घ) ।

भाण्डायनः । समांसो मधुपर्क इत्याम्नायं वज्र मन्यमानाः
ओत्तियाभ्यागताय वत्सतरीं महोच्चं वा महाजं वा निर्वपन्ति
गृहमेधिन इति हि धर्मसूत्रकाराः समामनन्ति (२) (ङ) ।

(क) धिक् प्रहसनम्— प्रहसनं परिहासं धिक् परिहासो न युज्यते
इत्यर्थः सौधातकिशब्दे चोरधारक इत्यनेन विशेषण्येन परिहासस्य बोधित-
त्वात् तद्वारणार्थमिदमुक्तम् ।

..(ख) ऊं वशिष्ठः ।

(ग) मया पुनः ज्ञातं व्याघ्रः वा वृकः वा एषः इति ।

(घ) तेन परापत्तिरेव एव सा वराको कल्याणी मडमड्डायिता ।

परापत्तिरेव उपस्थितेन । वराको दीना । कल्याणी वत्सतरी । मड-
मड्डायिता मड मड इतिशब्दं जनयित्वा भक्षिता ।

(ङ) स्नातकादीनामर्हणार्थं पात्रे निहितं दधिसंयुक्तं मधु मधुपर्कः स च
समांसः मांससहितः कर्त्तव्यः इति इत्येवमादिशन्तम् आम्नायं वेदं वज्र मन्य-

(१) कल्लोडिआ । १ । ४ ।

१ । १ । २ । ४ ।

कल्लाणिआ । २ । २ ।

इति हि धर्मसूत्रकाराः संस्म-

(२) तं हि धर्मसूत्रकाराः समामनन्ति

रन्ति । २ ।

सौधातकिः । भो णिगिहीदो सि (क) ।

भाण्डायनः । कथमिव ।

सौधातकिः । ज्ञेण आअदेसु वसिठ्ठमिस्सेसु वच्छदरी
विससिदा अज्ज एव्व पञ्चाअदस्स राएसिणो जणअस्स भअवदा
वम्भीएण (१) दहिमज्झहिं एव्व णिव्वत्तिदो मज्झवक्को वच्छदरी
उण विसज्जिदा (ख) ।

भाण्डायनः । अनिट्तमांसानामेवं कल्पमृषयो मन्यन्ते
निवृत्तमांसस्य तत्रभवान् जनकः (ग) ।

मानाः आद्रियमाणाः सगौरवमनुवरन् इति यावत् गृहैः दारेः मेधने सङ्ग-
च्छन्ते इति गृहमेधिनः गृहाभ्रमिणः अभ्यागताय गृहागताय ओत्वियाय
वेदविदुषे ब्राह्मणाय वत्सतरीं प्रौढां गोवत्सां महोष्णं महान्तम् उद्याणं वृषभं
महाजं महान्तम् अजं छागं निर्वरन्ति ददति तत्परिचर्यायां नियोजयन्तीति
यावत् धर्मस्त्वकाराः धर्मशास्त्रप्रवर्तकाः इति एवं समामनन्ति संस्मरन्ति हि
अतएवाद्य वशिष्ठपरिचर्यायं वत्सतरीं विशसितेत्यर्थः ।

(क) भोः निवृत्तः असि ।

निवृत्तः पराभूतः स्वपक्षसमयेनविधुर इति यावत् यतो मधुपर्कानु-
रोधेन जीवहिंसा न शास्त्रार्थः तद्यत्ने सर्व्यैव तदनुष्ठानं स्यादिति भावः ।

(ख) येन आगतेषु वशिष्ठमित्रेषु वत्सतरीं विशसिता अद्य एव प्रत्यागतस्य
राजर्षेः जनकस्य भगवता वाङ्मोकिना दधिमधुभिः एव निर्वर्तितः मधुपर्कः
वत्सतरी पुनः विच्छेदा ।

(ग) अनिवृत्ता मांसात् अनिवृत्तमांसाः मांसभक्ष्यारताः तेषां तादृ-
शानामभ्यागतानाम् मृषयः धर्मशास्त्रप्रवर्तकां स्तनयः एवं समांसमधुपर्करूपं
कल्पं विधिं मन्यन्ते अनुजानन्ति भगवान् वशिष्ठः अनिवृत्तमांसः अतस्तदभ्या-

सौधातकिः । किं निमित्तं (क) ।

भाग्डायनः । स तदैव सीतादेव्याः (१) तादृशं दैवदुर्वि-
पाकमुपश्रुत्य वैखानसः संवृत्तः तथास्य कतिपये संवत्सराश्चन्द्र-
द्वीपतपोवने (२) तपस्तप्यमानस्य (ख) ।

सौधातकिः । तदो किंति आश्रदो (ग) ।

भाग्डायनः । चिरन्तनप्रियसुहृदं प्राचेतसं द्रष्टुम् ।

सौधातकिः । अवि अज्ज सम्बन्धिणीहिं समं संवुत्तं (३)
से दंसणं णव न्ति (घ) ।

भाग्डायनः । सम्प्रत्येव भगवता वशिष्ठेन देव्याः कौश-
ल्यायाः सकाशं भगवत्यरुन्धती प्रहिता यत् स्वयमुपेत्य वैदेहो
द्रष्टव्य इति (४) ।

सौधातकिः । जधा एदे सब्बे त्वविरा (५) परप्परं

गमे वत्सतरी विश्विता तत्त्वभवान् जनकस्तु निवृत्तमांसः निवृत्तो मांसात्
मांसभक्षणाविरत इत्यर्थः अतस्तदभ्यागमे वत्सतरी विवृष्टा ।

(क) किं निमित्तम् ।

किं निमित्तम् — केन हेतुना जनको मांसभक्षणाद्विरतः ।

(ख) वैखानसः वानप्रस्थः । कतिपये संवत्सराः अतीता इति शेषः ।

(ग) ततः किमिति आगतः ।

(घ) अदि अद्य सम्बन्धिनीभिः समं संवृत्तम् अस्य दर्शनं नवा इति ।

(१) देव्याः सीतायाः । १ । २ । ४ ।

सीतादेव्याः । ३ ।

(२) चन्द्रद्वीपे तपोवने । १ । ४ ।

चन्द्रद्वीपतपोवने । २ । १ ।

(३) संवृत्तं । १ । २ । ४ । जादं । ३ ।

(४) द्रष्टव्य इति वक्तुम् । १ । २ । ४ ।

द्रष्टव्य इति । ३ ।

(५) एदे सब्बे त्वविरा । १ ।

एदे त्वविरा । २ ।

एदे सब्बे जेडेरा । १ । ४ ।

मिलिदा (१) तथा अन्हे वि वडुएहिं समं मिलिअ अण्णमाअ-
मङ्गसवं खेलन्ता सम्भावेन्ह (क) ।

इति परिक्रामतः । •

भाग्डायनः । तदयं ब्रह्मवादी (ख) पुराणराजर्धिर्जनकः
प्राचेतसवशिष्ठावुपास्य (२) सम्प्रत्याश्रमवह्निर्वृक्षमूलमधितिष्ठति ।

य एषः

हृदि नित्यानुषक्तेन सीताशोकेन तप्यते ।

अन्तःप्रदीप्त (३) दहनो ज्वलन्निव वनस्पतिः (ग) ॥ •

इति निष्क्रान्तौ ।

विष्कम्भकः ।

(क) यथा एते सर्वे स्यविराः परस्परं मिलिताः तथा आवाम् अपि वटुभिः
समं मिलित्वा अनध्यायमहोत्सवं खेलन्तौ सम्भावयावः ।

सम्भावयावः प्रतिपालयावः ।

(ख) ब्रह्मवादी अधीतवेदवेदान्तः ब्रह्मचिन्तनरतो वा ।

(ग) नित्यानुषक्तेन सततसन्निविष्टेन । ज्वलन् दाहलेशमनुभवन् ।

(१) परस्परमिलिदा । १।२।

(२) उपास्य । १।२।४। उपगम्य । ३।

परस्परं मिलिदा । ३।४।

(३) प्रदीप्त । १।२। प्रदीप्त । ३। प्रदीप्त । ४।

ततः प्रविशति जनकः ।

जनकः ।

अपत्ये यत्तादृग्दुरितमभवत्तेन महता

विपक्तस्तीव्रेण व्रणितहृदयेन व्यथयता ।

पटुर्धारावाही नव इव चिरेणापि हि न मे

निकृन्तन् मर्म्माणि क्रकच इव मन्युर्विरमति (क) ॥

कष्टम् एवं नाम जरसा दुःखेन च दुरासदेन भूयः पराक-
सान्तपनप्रभृतिभिस्तपोभिरात्तरसधातुः अनुपयुज्यमानो (१)
नाद्यापि मे दग्धदेहः (२) पतति (ख) । अन्वतामिस्त्रा ह्यसूय्या

(क) अपत्ये तनयायां सीतायां तादृक् तथाविधम् अदृष्टचरमश्रुतपूर्वञ्चेति
यावत् यत् दुरितं निर्वासनरूपमनिष्टम् अभूत् अघटत महता तीव्रेण तीक्ष्णेण
अतिदुःसहेनेति यावत् व्रणितं क्षतं हृदयं येन तत् तथाविधेन अत एव
व्यथयता व्यथां जनयता तेन दुरितेन विषक्तः उत्पाटितः पटुः दृढः
व्यासङ्गान्तरैरपसारयितुमशक्य इति यावत् धारावाही अविच्छेदेन प्रवर्त-
मानः चिरेणापि दीर्घकालातिक्रमेऽपि नव इव अचिरपतन् इव प्रतीयमान-
क्रकचः करपत्रम् इव मर्म्माणि जीवितस्थानानि निकृन्तन् क्रिन्दन् मे मम
मन्युः शोकः न विरमति विश्राम्यति ।

(ख) दुरासदेन दुःसहेन । भूयः पराकसान्तपनप्रभृतिभिस्तपोभिरात्तरस-
धातुः— द्वादशाहोपवासेन पराकः परिकीर्तित इत्युक्तलक्षणाः पराकः
गोमूत्रं गोमयं क्षीरं दधि सर्पिः कुशोदकम् । एकैकं प्रत्यहं पीत्वा अहोरात्र-
मभोजनम् । कच्छः सान्तपनो नाम सर्वपापप्रणाशन इत्याद्युक्तलक्षणाः सान्त-
पनः तत्प्रभृतिभिः तपोभिः व्रतेः भूयः बाहुल्येन आत्ताः गृहीताः रसधातवः

(१) अनुपयुज्यमानः । १ । २ । ४ ।

(२) दग्धदेहः । १ । २ । ४ ।

अनुपहभ्यमानः । २ ।

देहो दग्धः । १ ।

नाम ते लोकास्तेभ्यः प्रतिविधीयन्ते ये आत्मघातिन इत्येव-
मृषयो मन्यन्ते (क) । अनेकसंवत्सरातिक्रमेऽपि च प्रतिक्षणपरि-
भावनयास्पष्टनिर्भासः (१) प्रत्यय इव दारुणो न मे दुःखसंवेगः
प्रशम्यति (ख) । अयि मातर्देवयजनसम्भवे देवि सीते ईदृशस्ते
निर्झाणभागः परिणतो येन लज्जया स्वच्छन्दमाक्रन्दितुमपि
न शक्यते । हाहा पुत्ति

अनियतरुदितस्मितं विराजत्-

कतिप्रयकोमलदन्तकुट्टलाग्रम् ।

वदनकमलकं शिरोः स्मरामि . . .

स्खलदसमञ्जसमुग्ध (२) जल्पितं ते (ग) ॥

यस्य सः आन्तरमधातुः शोषित इत्यर्थः रसः शरीरवर्त्ती द्रवपदार्थविशेषः
धातवः मांसगणितप्रभृतयः । अनुपयुज्यमानः अन्नरसादिना पुष्टिमनाशुवन् ।

(क) अभ्यतामिस्त्राः— अभ्येन अभ्यङ्करणेन अतिगाढेनेति यावत् तमि-
स्त्रेण अभ्यकारेण निरन्तरमावृताः अभ्यतामिस्त्राः । अस्त्रय्याः स्त्रयोदय-
रक्षिताः । तेभ्य प्रतिविधीयन्ते तदर्थं निर्दिश्यन्ते पापक्षयं यावत् ते तत्र
वसन्तीत्यर्थः तेषु वासश्च निरतिशयलोककरः अन्यथा दुःसहदुःखपरिहाराय
आत्मघाती भवेयमिति भावः । अत्र वाजसनेयसंहितोपनिषत्

अस्त्रय्या नाम ते लोका अभ्येन तमसावृताः ।

तांस्ते प्रेत्याभिगच्छन्ति ये के चात्महृतो जनाः ॥ ३ ॥

(ख) प्रतिक्षणपरिभावनयास्पष्टनिर्भासः प्रत्यय इव दारुणः . . . प्रति-
क्षणम् अतिरतं परिभावनया परिचिन्तनेन स्पष्टः स्फुटः निर्भासः स्फुरणं यस्य
सः तथोक्तः अतिरतपरिचिन्तनेन सदा मनसि जागृक इत्यर्थः अत एव
प्रत्ययः नूतनः इव दारुणः दुःसहः ।

(ग) अनियते नियमरहिते अहेतुके इति यावत् रुदितस्मिते रोदन-

(१) प्रतिक्षणपरिभावनास्पष्टनिर्भासः प्रतिक्षणपरिभावनया स्पष्टनिर्भासः । १।

भगवति वसुन्धरे सत्यमतिदृढासि (क)

त्वं वह्निर्मूनयो वशिष्ठगृहिणी गङ्गा च (१) यस्या विदु-
र्माहात्म्यं यदिवा रघोः कुलगुरुदैवः स्वयं भास्करः ।

विद्यां वागिव यामसूत भवती तद्वत्तु या दैवतं (२)

तस्यास्त्वं दुहितुस्तथा विशसनं किं दारुणेऽमृष्यथाः (ख) ॥

नेपथ्ये

इत इतो भगवतीमहादेव्यौ ।

जनकः । दृष्ट्वा (३) । अये गृष्टिनोपदिश्यमानमार्गा
भगवत्यरुन्धती (४) । उत्थाय । कां (५) पुनर्महादेवीत्याह ।

हसिते यस्मिन् तत् तथोक्तम् विराजन्ति शोभमानानि कतिपयानि अल्प-
संख्यकानि कोमलदनरूपाणि कुङ्कुमाभ्याणि सुकुलशिरोभागाः यस्मिन् तत्
तथोक्तम् स्वलत् विशीर्यत् असम्यग्गृह्णदिति यावत् असमञ्जसम् असमग्रम्
सुगन्धं मनोहरं जल्पितं भाषितं यस्मिन् तत् तथोक्तम् शिशोः शैशवे स्थितायाः
ते तव वदनकमलकं मुखपङ्कजं स्मरामि ।

(क) अतिदृढा अतिकठिना ।

(ख) यदिवा अथवा । विद्यां वागिव — वाक् सरस्वती देवी विद्याम् इव
अथवा वाक् उपनिषद्वा विद्यां तत्त्वज्ञानमिव । तद्वत्तु या दैवतम् — तद्वत्
वह्निगङ्गाभास्करादिवत् या सोता दैवतं देवतारूपेण माननीया । तस्या-
स्त्वमित्यादि — हे दारुणे कठिने तस्याः तादृश्याः दुहितुः तनयायाः तथा तेन
प्रकारेण विशसनं पूज्यगर्भावस्थायामरण्ये परित्यागरूपं निहननं कथं केन
प्रकारेण अमृष्यथाः सोढवती एतत्सहनमाश्चर्यममिव मे प्रतिभातीति भावः ।

(ग) गृष्टिना तदाख्येन कञ्चुकिना ।

(१) गङ्गा हि । १।४। गङ्गा च । २।१। (२) जनकः । १।३। ४।

(३) तद्वत्तु या दैवतम् । १।३। ४। जनकः । दृष्ट्वा । २।

शुद्धिं गतायाः पुरः । २।

(४) इमाम् । १।३। ४। काम् । २।

निरूप्य । हा कथं महाराजदशरथस्य धर्मदाराः (१) प्रिय-
सखी मे कौशल्या क एतत् (२) प्रत्येति सैवेयमिति ।

आसीद्विं दशरथस्य गृहे यथा श्रीः

श्रीरेव वा किमुपमानपदेन सैषा ।

कष्टं वतान्यदिव दैववशेन जाता

दुःखात्मकं किमपि भूतमहो विपाकः (क) ॥

अयमपरः पापो (३) दशाविपर्य्यासः (ख)

य एव मे जनः पूर्वमासीन्नूर्तो महोत्सवः ।

जते चारमिवासह्यं जातं तस्यैव दर्शनम् ॥

ततः प्रतिशत्यरुन्वती कौशल्या कञ्चुकी च ।

अरुन्वती । ननु ब्रवीमि (४) द्रष्टव्यः स्वयमुपेत्य वैदेह

(क) इयं मे प्रियसखी कौशल्या दशरथस्य गृहे तस्मिन् जीवतीत्यर्थः
यथा श्रीः श्रीः लक्ष्मीः इव आसीत् वा अथवा श्रीः एव साक्षात् लक्ष्मीरासीत्
उपमानपदेन उपमावाचकेन यथाशब्देन किम् उपमानपदप्रयोगो निरर्थक
एवेत्यर्थः कष्टं वत अतोऽधिकं किं कष्टमस्ति सा तदानीं साक्षात् श्रीरूपा एषा
दैववशेन विधिविपर्य्ययेण दुःखात्मकं दुःखमयं दुःखरूपेणोपादानेन निर्मित-
मिति यावत् अन्यदिव अन्यादृशं किमपि परिज्ञातुमशक्यं भूतं प्राणि जाता
परिणता अहो विपाकः दशाविपर्य्यासः ।

(ख) पापः पापहेतुकः क्लेशकरो वा ।

(१) धर्मपत्नी । १ । २ । ४ ।

(३) अयमपरः प्रायः । १ ।

धर्मदाराः । ३ ।

अयमपरप्रायः । २ ।

(२) क एव । १ ।

अयमपरः पापः । ३ । ४ ।

क एवम् । २ । ४ ।

(४) ननु ब्रवीमि । १ । २ । ४

क एतत् । ३ ।

ननु भवतीमिः । ३ ।

इत्येषः वः कुलगुरोरादेशः (१) अतएवाहं प्रेषिता तत् कोऽयं
पदे पदे महाननध्यवसायः (२) (क) ।

कञ्चुकी । देवि "संस्तम्भयात्मानम् अनुबध्यस्व भगवतो
वशिष्ठस्यादेशमिति विज्ञापयामि (ख) ।

कौशल्या । एरिसे काले मिथिलाधिदेवो (३) दृष्टव्यो न्ति
समं एव्य सव्यदुक्त्वाद् (४) समुन्भवन्ति ण सक्कणोमि उग्घट्ट-
माण (५) मूलवन्धनं हिअअं अवत्याविदुं (ग) ।

अरुन्धती । अतः कः सन्देहः

सन्तानवाहीन्यपि मानुषाणां दुःखानि सङ्गन्धुवियोगजानि ।
दृष्टे जने प्रेयसि दुःसहानि स्रोतःसहसैरिव संलवन्ते (घ) ॥

(क) अनध्यवसायः अनुत्साहः वेदेहदर्शने प्रवृत्तिविरह इति यावत् ।

(ख) संस्तम्भय शोकं नियम्य स्थिरीकर । अनुबध्यस्व प्रतिपालय ।

(ग) ईदृशे काले मिथिलाधिदेवः दृश्यः इति रुसम् एव सर्वदुःखानि समु-
द्भवन्ति न शक्नोमि उद्घट्टमानमूनवन्धनं हृदयम् अवस्थापयितुम् ।

उद्घट्टमानमूलवन्धनम् - उद्घट्टमानानि श्लथोभवन्ति मूलवन्धनानि यस्य तत्
दुःसहदुःखावेगवशेन मम हृदयवन्धनानि आमूलाद्विशीर्णानि भवन्तीत्यर्थः ।

(घ) सन्तानवाहीनि - सन्तानेन अविच्छेदेन बहन्ति प्रवर्तन्ते यानि तानि
पारावाहीणीत्यर्थः । सङ्गन्धुवियोगजानि - स्रोतःसन्निहितस्य स्नेहास्पद-
स्वेति यावत् बन्धोः, सुहृदः वियोगात् विरहान् जायन्ते यानि तानि प्रियजन-
विरहनिबन्धनानीत्यर्थः । संलवन्ते उच्छलन्ति अतिप्रव्रलानि भवन्तीत्यर्थः ।

(१) वेदेह इत्येष वः कुलगुरोरादेशः । मिथिलाधिदेवो । २ ।

१ । २ । ४ ।

एष वेदेह इति वः कुलगुरोराज्ञा । ३ । (४) सव्याद् दुक्त्वाद् । १ । २ ।

(२) महाननध्यवसायः । १ । २ । ४ ।

महाननध्यवसायः । ३ ।

सव्यदुक्त्वाद् । २ । ४ ।

(५) उव्वत्तमाण । १ । २ । ४ ।

(३) मिथिलाधिदेवो । १ । २ । ४ ।

उग्घट्टमाण । ३ ।

कौशल्या । कहं वच्चाए वङ्गए एवं गदे तस्स राएसिणो
सुहं दंसेह (१) (क) ।

अरुन्धती ।

एष वः स्नायसम्बन्धी जनकानां कुलोद्बन्धः ।

यान्नवलक्यो मुनिर्यस्मै ब्रह्मपारायणं मज्जौ (ख) ॥

कौशल्या । एसो सो महाराअस्स हिअआणन्दो वच्चाए
वङ्गए पिदा राएसी । हद्दी हद्दी सम्भाविदं हि अणुवत्तिद- (२)
महसवे दिअहे । हा देव्व सव्वं एव्व तं णत्थि (ग) ।

जनकः । उपसृत्य । भगवत्यरुन्धति वैदेह्यः सीरंध्वजो-
ऽभिवादयते ।

(क) कथं वत्सायाः बन्धा एव गते तस्य राजर्षिः सुखं दर्शयामः ।

एवं गते - एवम् इत्य गते प्रवृत्ते सति ईदृश्यां दारुणायां दशायासप-
स्थितायामित्यर्थः ।

(ख) जनकानां कुलोद्बन्धः— जनकानां जनकवंशीयानां नृपाणां कुलस्य
श्रेष्ठ उद्बन्धः धुरन्धरः । ब्रह्मपारायणं जगौ— ब्रह्मणो वेदस्य पारायणं
पातंगमनम् आदित आरभ्य अन्तं यावदध्ययनमिति यावत् जगौ उपदिदेश
समयं वेदमध्यापयामासेत्यर्थः ।

(ग) एषः सः महाराजस्य हृदयानन्दः वत्सायाः बन्धाः पिता राजर्षिः ।
हा धिक् हा धिक् सम्भाविता अस्मि अनुपस्थितमहोत्सवे दिवसे । हा देव
सर्वम् एव तन् नास्ति ।

महाराजस्य दशरथस्य । सम्भाविता समागता । अनुपस्थितमहोत्सवे
दिवसे - अनुपस्थितः सीताविवादान्तात् विनयं गतः महोत्सवो अस्मिन्
तादृशे दिवसे काले ।

यया पूतस्मन्यो निधिरपि पवितस्य महसः

पतिस्ते पूर्वेषामपि खलु गुरूणां गुरुतमः ।

त्रिलोकीमङ्गल्यामवनितललोलेन शिरसा

जगद्वन्द्यां देवीमुपसमिव वन्दे भगवतीम् (क) ॥

अरुन्धती । परं ज्योतिस्ते प्रकाशताम् अयं त्वां पुनातु

देवः परोरजाः य एष तपति (ख) ।

जनकः । आर्य्य (१) गृष्टे अपि कुशलमस्याः प्रजापाल-
मातुः (२) (ग) ।

कञ्चुकी । स्वगतम् (३) । निरवशेषम् (४) अतिनिष्ठुरमुपा-

(क) ते तव पतिः वशिष्ठः पवितस्य महसः तेजसः निधिः आस्यदमपि पूर्वेषां पुरातनानां गुरूणां गुरुतमः प्रधानगुरुत्वेनाभिमतोऽपि यया भवत्या पूतस्मन्यः आत्मानं पूतं मन्यते त्रिलोकीमङ्गल्यां त्रिभुवनमङ्गलकारिणीं जगद्वन्द्यां सर्वलोकपूज्यां तां भगवतीम् उपसं प्रातःसन्ध्यां देवीमिव अवनितललोलेन भूतलनमितेन शिरसा मूर्ध्ना वन्दे प्रणमामि ।

(ख) परं ज्योतिस्ते प्रकाशताम्— परं परमं ज्योतिः परब्रह्मरूपं तेजः ते तव प्रकाशताम् आविर्भवतु तव परमात्मज्ञानं सिद्धत्वित्त्वर्थः । परोरजाः— रजसः परः रजःपारे प्रतिष्ठितः रजोगुणोनासंस्पृष्ट इत्यर्थः ।

(ग) प्रजापालमातुः— प्रजाः पालयतीति प्रजापालो राजा रामः तस्य मातुः कैशल्यायाः राज्ञा रामेण प्रजारङ्गनानुरोधात् निरपराधमपि जानकीं परित्यजता अतिवृत्तं समाचरितमिति द्योतयितुं प्रजापालमातुः रित्याक्षेपोक्तिः ।

(१) अयि । १ । १ । ४ ।

आर्य्य । २ ।

(२) प्रजापालस्य मातुः । १ । २ । ४ ।

प्रजापालमातुः । ३ ।

(३) कञ्चुकी । १ । २ । ४ ।

कञ्चुकी । स्वगतम् । ३ ।

(४) निर्विशेषम् । १ । २ ।

निरवशेषम् । ३ । ४ ।

लब्धाः स्नाः । प्रकाशम् । राजर्षे (१) अनेनैव मन्युना चिर (२)
परित्यक्तरामभद्रमुखचन्द्रदर्शनां नार्हसि त्वं दुःखयितुमति-
दुःखितां देवीम् । रामभद्रेणापि (३) समन्तात् (४) प्रवर्त्तित (५)
बीभत्सकिंवदन्तीकाः पौरजानपदा नाग्निशुद्धिमल्पकाः (६)
प्रतियन्ति (७) इत्यतो दारुणममुष्ठितम् (क) ।

जनकः । आः कोऽयमग्निर्नाम अस्मात्प्रसूतिपरिशोधने ।
कष्टम् एवंवादिना जनेन रामपरिभूता अपि वयं पुनः
परिभूयामहे ।

अरुन्धती । निश्चस्य (८) । एवमेतत् अग्निरिति वत्सां प्रति
परिलघून्यचराणि सीतेत्येव पर्याप्तम् (ख) । हा वत्से

(क) निरवशेषं निःशेषं निरतिशयमिति यावत् । प्रवर्त्तितबीभत्सकिंवद-
न्तीकाः— प्रवर्त्तिता प्रचारिता बीभत्सा कुत्सिता किंवदन्ती लोकापवादे
यैः ते तथोक्ताः । प्रवृत्तेति सार्वलौकिकः पाठः स च न समीचीन इति पाठान्तरं
परिकल्पितम् । अल्पकाः क्षुद्राग्रयाः । प्रतिबन्ति विवृण्वति ।

(ख) वत्सां सीतां प्रति अग्निरिति परिलघूनि अकिञ्चित्कराणि अक्ष-
राणि शुद्धिविषये सीतया तुलनायाम् अग्निर्नितरां परिहृयते अतस्तस्य
सीतापरिशोधने शक्तिर्न सम्भवति । सीतेत्येव सीतेति शब्दमात्रं पर्याप्तं
यथेष्टम् सीतेतिशब्दमात्रनिर्देशे शुद्धेः परिचयः पर्याप्तः स्यात् सीता हि
मूर्त्तिमती शुद्धिः तथाविधावास्तव्याः अग्न्यादिभिः पावनान्तरैः परिशोधन-
प्रयासो निःसंशयसम्बाद एवेत्यर्थः ।

(१) राजर्षे । १ । २ । ४ ।

प्रकाशम् । राजर्षे । १ ।

(२) अचिर । १ । २ । चिर । ३ । ४ ।

(३) रामभद्रस्यापि दैवदुर्नियोगः

‘कोऽपि यत् किल । १ । २ । ४ ।

रामभद्रेणापि । ३ ।

(४) समन्तात् । १ । २ । ४ । समन्ततः । ३ ।

(५) प्रवृत्त । १ । २ । ३ । ४ ।

(६) अग्निपरिशुद्धिम् । १ । २ । ४ ।

अग्निशुद्धिम् । ३ ।

(७) प्रतिपद्यन्ते । १ । २ । ४ । प्रतिबन्ति । ३ ।

(८) अरुन्धती । १ । २ । ४ ।

अरुन्धती । निश्चस्य । ३ ।

शिशुर्वा शिष्या वा यदसि मम, तन्निष्ठतु तथा

विशुद्धे रत्नकर्षस्त्वयि तु मम भक्तिं जनयति ।

शिशुत्वं स्त्रीणं वा भवतु ननु वन्द्यासि जगतां (१)

गुणाः पूजास्थानं गुणिषु नच लिङ्गं नच वयः (क)

कौशल्या । अम्भो उन्मीलन्ति वेअणाओ (ख) ।

इति मूर्च्छति ।

जनकः । हा कष्टम् (२) किमेतत् ।

अरुन्धती । राजर्षे किमन्यत्

स राजा तत् सौख्यं स च शिशुजनस्तौ च दिवसाः

स्मृतावाविर्भूतं त्वयि सुहृदि दृष्टे तदखिलम् ।

विपाके घोरेऽस्मिन् ननु (३) खलु विमूढा तव सखी

पुरन्धीणां चेतः (४) कुसुमसुकुमारं हि भवति (ग) ॥

जनकः । हन्त हन्त सर्वथा नृशंसोऽस्मि संवृत्तः (५)

(क) उत्कर्षः अतिशयः । स्त्रीणं स्त्रीत्वम् । गुणाः पूजास्थानम्—
गुणाः पूजायाः आदरस्य स्थानम् आसदम् गुणाः पूजाप्रवर्तका इत्यर्थः ।
लिङ्गं स्त्रीत्वपुंस्वादिकम् ।

(ख) अम्भो उन्मीलन्ति वेदनाः ।

उन्मीलन्ति प्रादुर्भवन्ति प्रबलीभवन्ति वा ।

(ग) शिशुजनः रामादिः सीतादिश्च । विपाके दग्धाविपर्ययासे । घोरे
दाहणे दुःसहे इति यावत् । विमूढा विगतचेतना ।

(१) जगतः । १।२।४। जगताम् । २। (५) कष्टं कष्टम् सर्वथा नृशंसोऽस्मि ।

(२) हा कष्टम् । १।२।३। हा । ४। १।२।४।

(३) अथ । १।२।४। ननु । २। हन्त हन्त सर्वथा नृशंसोऽस्मि

(४) चेतः । १।२।४। चित्तम् । २। संवृत्तः । १।

यश्चिरस्य दृष्टान् प्रियसुहृदः प्रियान् दारान् (१) न स्निग्धं
पश्यामि (क) ।

स सम्बन्धी स्नायः प्रियसुहृदसौ तच्च हृदयं
सचानन्दः साक्षादपिच निखिलं जीवितफलम् (२) ।
शरीरं जीवो वा यदधिकमतो वा प्रियतमो (३)
महाराजः श्रीमान् किमिव मम नासीद्दशरथः (ख) ॥

कष्टम् इयमेव सा कौशल्या ।

यदस्याः पत्युर्वा रहसि परमं दूषितमभू-
द्भवं दम्पत्योः प्रथमहसुपालम्भविषयः ।
प्रसादे कोपे वा तदनु मदधीनो विधिरम्
दलं वा तत् स्मृत्वा दहति यदवस्कन्द्य हृदयम् (ग) ॥

(क) प्रियसुहृदः प्रियान् दारान् — प्रियसुहृदः प्रियबन्धोर्दशरथस्य
प्रियान् दारान् प्रियां पत्नीं कौशल्याम् । स्निग्धम् सखे हम् ।

(ख) स दशरथः स्नायः सुहृदीयः सम्बन्धी आसीत् असौ दशरथः प्रिय-
सुहृत् प्रियः सखा आसीत् तत् दशरथरूपं हृदयम् दशरथो मम हृदयमासी-
दित्यर्थः स दशरथः मम साक्षात् मूर्त्तिमान् आनन्द आसीत् अपिच किञ्च
स दशरथः मम निखिलं समग्रं जीवितस्य जीवनधारणस्य फलम् आसीत्
शरीरं देहः जीवः प्राणाः वा अथवा अतः आभ्यां शरीरजीवाभ्यां यत्
किमपि अधिकं दशरथः मम तत् सर्वमासीदित्यर्थः अतः प्रियतम प्रियश्रेष्ठः
श्रीमान् महाराजः दशरथः मम किमिव नासीत् ।

(ग) अस्याः कौशल्यायाः वा अथवा पत्युः दशरथस्य रहसि विजने परमं
निरतिशयं यत् दूषितं दोषः प्रणयापराध इति यावत् अभूत् तत्र अहं दम्पत्योः

(१) प्रियदारान् । १।२।४ ।

जीवितपदम् । २ ।

प्रियान् दारान् । ३ ।

(२) प्रियतमः । १।४ । प्रियतरम् । २ ।

(३) जीवितफलम् । १।२।४ ।

प्रियतमः । ३ ।

अरुन्धती । हा कष्टम् चिर(१) निरुद्धनिश्वासनिष्ठुरं
हृदयमस्याः (क) ।

जनकः । हा प्रियसखि ।

इति कमण्डलुजलेन (२) सिञ्चति ।

कञ्चुकी ।

सुहृदिव प्रकटय्य सुखप्रदः (३)

प्रथममेकरसामनुकूलताम् ।

पुनरकाण्डविवर्त्तनदार्ढ्यो

विधिरहो विशिनष्टि मनोरुजम् (४) (ख) ॥

जायापत्न्योः कौशल्यायाः दशरथस्य वा इत्यर्थः पृथक् उपालम्भस्य भर्त्सनस्य
तव प्रियसुहृदेवमाचरितवान् वा तव प्रियसखी एवमाचरितवती नाहमेतत्
सहिष्ये यथा पुनरप्येवं नाचरति तथा त्वया कर्त्तव्यमित्येवंरूपस्य विषयः
आस्यदम् अभूवम् ममैवासावपराध इति मत्वा अहमेव तेन तथा वा भर्त्सितो-
ऽभूवमित्यर्थः तदनु तत्पश्चात् प्रसादे कोपे वा विधिः व्यापारः मदधीनः अभूत्
तौ प्रसादयितुं कोपयितुं वा अहमेव समर्थोऽभूवमित्यर्थः वा अथवा तत् पूर्व-
वृत्तं कृता अलम् यत् यतः तत् पूर्ववृत्तं हृदयम् अवस्कन्द्य आक्रम्य दहति
अत्यर्थं सन्नापयति ।

(क) चिरनिरुद्धनिश्वासनिष्ठुरम्— चिरं दीर्घकालं निरुद्धेन स्तम्भितेन
निश्वासेन निश्वासनिरोधेनेत्यर्थः निष्ठुरं निचलम् ।

(ख) विधिः दैवं प्रथमं पूर्वम् सुखप्रदः सुखदायी सुहृदिव एकरसां रसा-
न्तरेणासंख्यताम् अनुकूलताम् प्रकटय्य दर्शयित्वा अहो आश्चर्यं पुनः अनन्तरम्
अकाण्डेन अतर्कितेन विवर्त्तनेन रूपान्तरपरिपक्षेण दार्ढ्यः ऋशंसः सन्
मनोरुजं मानसीं अथां विशिनष्टि विशेषेण वर्णयति दैवस्य गतिर्दुस्तेति भावः ।

(१) अतिचिर । १।२।४। चिर । ३।

सुखप्रदम् । २।

(२) कमण्डलूत्केन । १।२।४।

(४) प्रविशिनष्टि विधिर्मनसोरुजम् ।

कमण्डलुजलेन । ३।

१।२।४।

(३) सुखप्रदः । १।२।४।

विधिरहो विशिनष्टि मनोरुजम् । १।

कौशल्या । संज्ञां लब्ध्वा । हा वच्छे जाणइ कहिं, सि सुम-
रामि दे विवाहलक्ष्मीपरिग्रहेकमण्डपं (१) पप्फुरन्तसुद्धविह-
सिदं सुद्धसुहपुण्डरीकं (२) आप्फुरन्तचन्दचन्दिआसुन्दरेहिं (३)
अक्केहिं पुणो वि मे जादे उज्जोएहि उच्छङ्गं (४) सव्वदा महा-
राओ भणादि एसा रज्जुलमहत्तराणं वल्ल अण्हाणं उण (५)
जणअसम्बन्धेण दुहिदिआ एव (क) ।

(क) हा वत्से जानकि कुल अस्ति स्वरामि ते विवाहलक्ष्मीपरिग्रहेक-
मण्डपं प्रस्फुरच्छुद्धविहसितं सुद्धसुहपुण्डरीकम् आस्फुरच्चन्द्रचन्द्रिकासुन्दरैः
अक्केः पुनः अपि मे जाते उद्द्योतय उच्छङ्गम् सव्वदा महाराजः भणति एसा
रघुकुलमहत्तराणां बधूः अस्माकं पुनः जनकसम्बन्धेन दुहिता एव ।

विवाहलक्ष्मीपरिग्रहेकमण्डपम्— विवाहलक्ष्म्याः अभिनवविवाह-
जनितायाः शोभायाः परिग्रहः धारणम् एकं मुख्य मण्डपं भूषणं यस्य
तत् तथोक्तम् । प्रस्फुरच्छुद्धविहसितम्— प्रस्फुरत् विलसत् शुद्धं निर्मलं
विहसितं हास्यं यस्मिन् तत् तथोक्तम् । आस्फुरच्चन्द्रचन्द्रिकासुन्दरैः—
आस्फुरतः सविशेषं विकासमानस्य चन्द्रस्य चन्द्रिका ज्योत्स्ना तद्वत् सुन्दरैः
शोभमानैः । रघुकुलमहत्तराणां बधूः— रघुकुलस्य रघुवंशस्य महत्तरा-
णाम् अतिमहतां पूर्वेषां रघुवंश्यानां बधूः ते एनां बधून् मन्यन्तामित्यर्थः ।

(१) मङ्गलं । १ । ४ । मण्डपं । २ । ३ ।

सुन्दरेहिं । १ । २ । ४ ।

(२) पप्फुरन्तसुद्धविहसिदसुद्धसुह-
पुण्डरीकं । १ । ४ ।

आप्फुरन्तचन्दचन्दिआसुन्दरेहिं । ३

पप्फुरन्तसुद्धविहसिदसुद्धसुहपुण्ड-
रीकं । २ ।

(४) अक्केहिं उज्जोएहि जादे पुणोवि
उज्जोएहि उच्छङ्गं । १ । २ । ४ ।

* पप्फुरन्तसुद्धविहसिदं सुद्धसुह-
पुण्डरीकं । ३ ।

अक्केहिं पुणोवि मे जादे उज्जो-
एहि उच्छङ्गं । ३ ।

(५) अण्हाणं उण । १ ।

(३) आप्फुरन्तकौसदीचन्दचन्दिआ-

अण्हाणं उण । २ । ३ ।

कच्चकी । यथाह (१) देवी ।

पञ्चप्रसूतेरपि राज्ञ आसीत्

प्रियो विशेषेण सुबाहुशतुः ।

बधूचतुष्केऽपि यथाहि (२) शान्ता

प्रिया तनूजास्य तथैव सीता (क) ॥

जनकः । हा प्रियसख महारज दशरथ एवमसि सर्व-
प्रकारहृदयङ्गमः कथं विस्मर्यसे ।

कन्यायाः किल पूजयन्ति पितरो जामातुराभं जनं

सम्बन्धे विपरीतमेव तदभूदाराधनं ते मयि ।

त्वं कालेन तथाविधोऽस्यपहृतः (३) सम्बन्धवीजञ्च (४) तद्

घोरेऽस्मिन् मम जीवलोकनरके पापस्य धिग्जीवितम् (ख) ॥

जनकसम्बन्धेन दुहिता— प्रणयातिरेकेण जनकस्य सोदराविशेषात् तत्-
कन्याया दुहित्वमेव युज्यते ।

(क) पञ्चप्रसूतेः— पञ्च प्रसूतयः अपत्यानि यस्य सः तस्य एका कन्या
शान्ता चत्वारः पुत्रा रामादय इति दशरथस्य पञ्चापत्यानि । सुबाहुशतुः—
सुबाहुर्नाम वारणानुचरो राजसविशेषः तस्य शत्रुनिधनकारी रामः ।

(ख) आप्तम् आत्मीयम् । आराधनम् पूजनं सत्कार इति यावत् ।
सम्बन्धवीजञ्च तत्— तत् सीतारूपं सम्बन्धवीजं रघुकुलनिमित्तकयोर्वैवाहिक-
सम्बन्धस्य बीजं निदानम् अपहृतमिति शेषः । जीवलोकनरके— जीवानां
प्राणिनां लोकः जीवलोकः संसारः तद्रूपे नरके यातनाभोगस्थाने ।

(१) यथाह । १ । २ । यथाह । २ ।

तथाविधोऽसि । ३ ।

(२) यथैव । १ । २ । यथाहि । ३ ।

(४) सम्बन्धवीजञ्च । १ । २ ।

(३) तथाविधोऽपि । १ । २ ।

सम्बन्धवीजञ्च । ३ ।

कौशल्या । जादे जाणइ किं करेमि दढवज्जलेवघटिअ-
वन्धणिञ्चलं (१) हृदजीविदं मं मन्दभाइणिं ण परिञ्चअइ (क) ।

अरुन्धती । आश्वसिहि (२) राजपुत्ति, वाष्पविश्रामो-
ऽप्यन्तरे (३) कर्त्तव्य एव । अन्यञ्च किं न स्मरसि यदवोचदृष्य-
शृङ्गाश्रमे युष्माकं कुलगुरुः तदुपजातमेव (४) किन्तु कल्याणो-
दकं भविष्यति (ख) ।

कौशल्या । भअवदि अदिक्कन्तो मणोरहो (ग) ।

अरुन्धती । तत् किं मन्यसे राजपुत्ति मघोद्यं तदिति (घ) ^५
नहीदं सुचत्तियेऽन्यथा मन्तव्यम् भवितव्यमेव तेन ।

अविभूतज्योतिषां ब्राह्मणानां
ये व्याहारास्तेषु मा संशयो भूत् ।

(क) जाते जानकि किं करोमि दढवज्जलेपघटितबन्धनिञ्चलं हृदजीवितं
मां मन्दभागिनीं न परित्यजति ।

दढवज्जलेपघटितबन्धनिञ्चलम्— दढेन दुर्भेद्येन वज्जलेपेन वज्जबन्धनेन
घटितः योजितः सम्पादित इति यावत् बन्धो बन्धनं यस्य तत् तथोक्तम् अत
एव निञ्चलं स्थिरम् ।

(ख) कुलगुरुः कुलगुरोद्दितः वशिष्ठः । कल्याणोदकम्— कल्याणः
शुभः उदकः भावि फलं यस्य तत् शुभपरिणाममित्यर्थः ।

(ग) भगवति अतिक्रान्तः मनोरथः ।

मनोरथसिद्धिसम्प्राप्तिवना नास्तीत्यर्थः ।

(घ) मघोद्यम् मिथ्याकथनं निष्फलं वाक्यमिति यावत् ।

(१) शिञ्चलं ज्जेव । १ । २ ।

वणञ्चलं । २ ।

(२) आश्वसिहि । १ । २ ।

समाश्वसिहि समाश्वसिहि । २ ।

(३) अन्तराले । १ । २ । अन्तरे । १ ।

(४) तद्येत्थपजातमेव । १ ।

तदुपजातमेव । २ ।

तत्तद्येत्थपजातमेव । २ ।

भद्रा ह्येषां वाचि लक्ष्मीर्निषक्ता (१)

नैते वाचं विभ्रुतां व्याहरन्ति (क) ॥

नेपथ्ये

कलकलः ।

सर्वे आकर्षयन्ति ।

जनकः । अद्य शिष्टानध्याय इति (२) उद्धतं खेलतां (३)
वटूनां कलकलः (ख) ।

.. कौशल्या । सुलहसोक्खं दाव (४) बालत्तणं होदि ।
निरुप्य । अम्माहे, एदाणं मज्जे को एसो रामभद्रलक्ष्मीपरि-
सोहिदेहिं (५) सावटम्भमुड्डललिदेहिं अज्जेहिं अम्हाणं लोअ-
णाइं (६) सीदलावेदि (ग) ।

(क) आविर्भूतं बुद्धिदत्तौ स्फुरितं ज्योतिः ब्रह्मतत्त्वरूपं येषां साक्षात्कृत-
परमब्रह्मरूपज्योतिःपदार्थानामित्यर्थः ब्राह्मणानाम् ऋषीणां ये व्याहाराः
उक्तयः तेषु संशयो मा भूत् तेषां निष्कलत्वं मा शङ्किताः एषां ब्राह्मणानां हि
वाचि उक्तौ भद्रा शुभा अव्याहता इति यावत् लक्ष्मीः सिद्धिः निषक्ता
नित्यानुगता एते ब्राह्मणाः विभ्रुतां व्याहृतार्थां विफलामिति यावत् वाचं न
व्याहरन्ति उक्तायन्ति ।

(ख) शिष्टानध्यायः— शिष्टानां सदाचारानुवर्तिनाम् अनध्यायः वेदा-
ध्ययनवर्जनम् । उद्धतम् अनियन्तितम् उच्छृङ्खलमिति यावत् ।

(ग) सुलहसौख्यं तावत् बालत्वं भवति । अम्माहे, एतेषां मध्ये कः एषः
रामभद्रलक्ष्मीपरिशोभितेः सावटम्भमुड्डललितैः अज्जेः अस्माकं लोचनानि
शीतलयति ।

(१) निषक्ता । १ । ३ । निषक्ता । २ ।

(४) दायी । १ । दाव । २ । ३ ।

(२) शिष्टानध्याय इति । १ । २ ।

(५) परिसेहिं । १ । २ । परिसोहिदेहिं । ३ ।

शिष्टानध्ययनमिति । १ ।

(६) अम्हाणं वि लोअणाइं । १ । २ ।

(३) खेलताम् । १ । २ । उद्धतं खेलताम् । ३ ।

अम्हाणं मयो । ३ ।

अरुन्वती । अपवार्यं सहर्षवाप्यम् (१) । इदं नाम तत्
भागीरथीनिवेदितरहस्यं कर्णामृतम् नत्वेवं विद्मः कतरोऽय-
मायुष्मतोः कुशलवयीरिति (क) ।

जनकः ।

कुवलयदलस्निग्धश्यामः (२) शिखण्डकमण्डनो
वटुपरिषदं पुण्यश्रीकः श्रियेव (३) सभाजयन् ।
पुनरिव शिशुर्भूतो (४) वत्सः स मे रघुनन्दनो
भटिति कुरुते दृष्टः कोऽयं दृशोरमृताञ्जनम् (ख) ॥

सुखसौख्यम्— सुखम् अनायासलभं सौख्यं सुखसन्तानो यस्मिन्
तत् तथोक्तम् बाह्ये हि चिन्तोद्देशादिकारणविरहात् शिथिलः सदा सुखेन
कालमतिवाहयन्तीत्यर्थः । रामभद्रलक्ष्मीपरिशोभितैः— रामभद्रस्य लक्ष्म्या
त्रिया परिशोभितैः अलङ्कृतैः रामभद्रस्य शरीरकान्तिरस्मिन् संक्रमितेव लक्ष्यते
इत्यर्थः । सावदम्भसुगन्धलितैः— अवदम्भः सौष्ठवं तत्सहितैः सौष्ठवपूर्णैः
सुघटितैरिति यावत् सुगन्धैः मनोहारिभिः ललितैः मार्दवपूर्णैः ।

(क) भागीरथीनिवेदितरहस्यं कर्णामृतम्— भागीरथा निवेदितं
कीर्तितं रहस्यं गुह्यं यस्य तत् तथोक्तं कर्णामृतं कर्णयोर्निरतिशयसुखसाधनं
कुशलवयोजन्मदन्तान् श्रुत्वा अरुन्वत्याः कर्णौ चरितार्थावभूतामित्यर्थः । तथा
सीतातनयदन्तान् पूर्वं भागीरथीसुखादुपश्रुत आसीत् तत एव खवं दृष्ट्वा
सीतातनययोरन्यतरोऽयमिति परिज्ञातम् ।

(ख) कुवलयदलवत् नीलोत्पलपत्रवत् स्निग्धः कोमलः श्यामश्च शिखण्डक-
मण्डनः काकपत्रभूषणः पुण्यश्रीकः निर्मलकान्तिः त्रिया देहशोभया वटूनां
परिषदं सभाजं सभाजयन्, अलङ्कृतं पुनः शिशुर्भूतः शैशवमापन्नः स

(१) अपवार्यं सहर्षवाप्यम् । १ । १ ।

स्निग्धश्यामः । २ ।

सहर्षोत्कण्ठं स्वगतम् । २ ।

(३) श्रियेव । १ । २ । श्रियेव । २ ।

(२) श्यामस्निग्धः । १ । १ ।

(४) शिशुर्भूत्वा । १ । २ । २ ।

कक्षकी । चत्त्रियब्रह्मचारी (१) दारकोऽयमिति मन्वे ।

जनकः । एवमेतत् (२) तथाहि

चूडाचुम्बितकङ्कपत्रमभितस्तूणीद्वयं दृष्टतो

भस्मस्तोम (३) पवित्रलाञ्छनमुरो धत्ते त्वचं रौरवीम् ।

मौर्व्या मेखलया नियन्त्रितमधोवासश्च माञ्जिष्ठिकं

पाणौ कार्मुकमक्षतवलयं दण्डं तथा पैप्पलम् (४) (क) ॥

भगवत्यरुन्धति किमुत्प्रेक्षसे कुतस्थोऽयमिति (ख) ।

भे वत्सः रघुनन्दन इव अयं कः इष्टः सन् भटिति दर्शनमात्रेणैव दृष्टोः

नयनयोः अमृताञ्जनम् अमृतमयमञ्जनं तादृशाञ्जनकार्यमिति यावत् कुरुते ।

शिशुर्भूत इत्यत्र शिशुर्भूतेति पाठो लिपिकरप्रमादमूलक इति प्रतिभाति ।

(क) अयं दृष्टतः दृष्टदेशे अभितः उभयतः दृष्टस्योभययोः पार्श्वयोरित्यर्थः
चूडाभिः शिखाभिः चुम्बितानि संस्पृष्टानि कङ्कस्य पञ्चविशेषस्य पत्राणि
वाणपुङ्खवर्तिनः पत्राः यस्य तत् तादृशं तूणीद्वयम् रूपधियुगलम् भस्मनां
स्तोमः समूहः पवित्रं लाञ्छनं चिह्नं यस्य तत् भस्मलिप्तिमित्यर्थः तादृशम्
उरः वक्षः कूर्मगुणविशेषः तदीयां त्वचम् मूर्ध्नी लताविशेषः तत्तन्त-
निर्मितया मेखलया कटिस्तलेण नियन्त्रितं सयमितं माञ्जिष्ठिकं मञ्जिष्ठा-
रागरञ्जितम् अधोवासः परिधानञ्च पाणौ हस्ते कार्मुकं शरासनम् अक्ष-
स्तवलयं वलयकारम् अक्षस्तवं जपमालाम् तथा पिप्पलोऽश्वत्थः तच्चाखा-
निर्मितं दण्डं धत्ते धारयति एतानि चत्त्रियब्रह्मचारिणश्चणानीत्यर्थः ।

(ख) अयं दारकः कुतस्थः कुत आगतः कक्षायमङ्गात् प्रसृतः इति यावत्
इति अस्मिन् विषये किम् उत्प्रेक्षसे तर्कयसि ।

(१) नूनं चत्त्रियब्रह्मचारी । १ । २ ।

(२) श्लोक । १ । २ । स्तोम । ३ ।

चत्त्रियब्रह्मचारी । ३ ।

(४) दण्डोपरः पैप्पलः । १ । २ ।

(२) एवमेव । १ । २ । एवमेतत् । ३ ।

दण्डं तथा पैप्पलम् । १ ।

अरुन्धती । अद्यैवागता वयम् (१) (क) ।

जनकः । आर्य्यं (२) गृष्टे अतीव मे कौतुकं वर्त्तते तद्भग-
वन्तं वात्मीकिमेव गत्वा पृच्छ इमञ्च दारकं (३) ब्रूहि केऽप्येते
प्रवयसस्त्वां दिदृक्षव इति । . . .

कञ्चुकी । यथाज्ञापयसि (४) । .

इति निष्क्रान्तः ।

कौशल्या । किं भणध एवं भणितो आगमिष्यति (ख) ।

अरुन्धती । भिद्येत वा (५) सदृत्तमोदशस्य निर्माणस्य (ग) ।

कौशल्या । निरूप्य (६) । कथं सविण्णं (७) णिषामिदं
गिट्ठिवञ्णो विसज्जिदइसिदारओ इदोऽहिमुहं पसरिदो (८)
एव ओ वच्छो (घ) ।

जनकः । चिरं निर्वर्ण्य । भोः किमप्येतत्

(क) अद्यैवागता वयम्— वयम् अद्य एव आगताः वात्मीकेराश्रमपदे
इति शेषः नवागतत्वादत्यल्लहसानानभिज्ञतया कस्यायं दारक इति तर्कयितुं
भवानिव वयमप्यसमर्था एवेत्यर्थः ।

(ख) किं भणध एवं भणितः आगमिष्यति इति ।

(ग) ईदृशस्य लोकातिगुरुपसम्पन्नस्य निर्माणस्य विधातुर्निर्णीतस्या-
कारस्य तादृशकारसम्पन्नस्येत्यर्थः सत् साधु हन्तं चरितं भिद्येत वा अन्यथा
भवेत् किम् न कदापीत्यर्थः ।

(घ) कष्टं सविन्यै निशामितगट्ठिवचनः विष्टुर्भिदारकः इतोऽभिमुखं
प्रवृत्तः एव सः बलः ।

(१) अद्यैव वयमप्यागताः । १।२। . यथाज्ञापयसि । ३।

अद्यैवागता वयम् । २।

(५) वा । १।२। किम् । २।

(२) आर्य्यं । १।२। अयि । २।

(६) विविन्नी । १। निरूप्य । २।३।

(३) बालकम् । १।३। दारकम् । २।

(७) सविण्णं । १।२। सविण्णम् । २।

(४) यदाज्ञापयसि । १।२।

(८) पसरिदो । १।३। पराअदो । ३।

महिम्नामेतस्मिन् विनयशिष्टतामौग्धप्रमहणो

विदग्धैर्निर्ग्राह्यो (१) न पुनरविदग्धैरतिशयः ।

मनो मे सम्मोदः स्थिरमपि (२) हरत्येव (३) बलवा-

नयोधातुं यद्वत् परिलघुरयस्कान्तशकलः (क) ॥

प्रविश्य (४)

लवः (५) । अज्ञातनामक्रमाभिजनान् (६) पूज्यानपि नः
स्वतः कथमभिवादयिष्ये । विचिन्त्य । अयं पुनरविरुद्धः प्रकार
इति दृष्टेभ्यः श्रूयते । सविनयमुपसृत्य । एष वो लवस्य मूर्ध्ना
प्रणामपर्यायः (७) (ख) ।

अबन्धतीजनकौ । कल्याणिन्नायुष्मान् भूयाः ।

(क) एतस्मिन् दारके विनयेन नम्रतया शिष्टतया शैशवेन मौग्धेन
आर्जवेन महणः कोमलः महिम्नां तेजसाम् अतिशयः उत्कर्षः विदग्धैः
सूक्ष्मपहणकोविदैः निर्ग्राह्यः अवबोधुं शक्यः न पुनः अविदग्धैः सूक्ष्म-
पहणाशमर्यैः । बलवान् प्रबलः सम्मोदः एतद्दर्शनजनित आनन्दातिशयः
स्थिरम् निश्चलं विषयेरनाल्लभमिति यावत् मे मनः परिलघुः स्वल्पप्रमाणः
अवस्कान्तस्य मणिविशेषस्य शकलः खण्डः अयोधातुं यद्वत् लौहधातुमिव
हरति आकर्षत्येव । सम्मोह इति पाठस्तु लिपिकरप्रमादमूलक इति प्रतिभाति ।

(ख) अज्ञातनामक्रमाभिजनान्— अज्ञाताः अविदिताः नामक्रमाभिजनाः
येषां ते तान् क्रमः अभ्यर्चितत्वनिवन्धनमभिवादनपौर्वापर्यम् अभिजनः कुलम् ।
स्वतः स्वयं संबुद्धिमात्रित्येति यावत् । प्रणामपर्यायः प्रणामपरम्परा ।

(१) निर्ग्राह्यः । १।२। दुर्ग्राह्यः । २।

(५) लवः । स्वगतम् । १।२। लवः । ३।

(२) सम्मोहः स्थिरमपि । १।२।

(६) अज्ञातनामक्रमाभिजनान् । १।२।

सम्मोहस्थिरमपि । ३।

अज्ञातनामक्रमाभिजात्यान् । ३।

(३) हरत्येव । १।२। हरत्येषः । ३।

(७) एष वो लवस्य शिरसा प्रणाम-
पर्यायः । १।

(४) प्रविश्य । १।२।

एष वो लवस्य प्रणामपर्यायः । २।

ततः प्रविशति लवः । ३।

एष वो लवस्य मूर्ध्ना प्रणामपर्यायः । ३।

कौशल्या । जाद चिरं जीव (१) (क) ।

अरुन्धती । एहि वत्स (२) । लवमुत्सङ्गे कृत्वा अपवार्य्य (३) ।
दिष्ट्या न केवलमुत्सङ्गश्चिरान्मनोरथोऽपि (४) मे सम्पूर्णः ।

कौशल्या । जाद इदो वि दाव एहि । क्रोडे (५) कृत्वा ।
अस्महे ण केअलं दरविअसन्तणोलुप्पलदामसामलुज्जलेण (६)
देहवन्धेण कवलितारविन्दकेसरकसाअकण्ठकलहंसणिणाद-
दीहरदीहरेण (७) सरेण अ (८) रामभट्टस्य (९) अणुहरदि ।
णं कठोर (१०) कमलगर्भकमल्लो (११) शरीरस्सो वि तारिस्सो
एव वच्छस्य । जीव जाद (१२) पेक्खमिं दाव दे सुह-
चन्द (१३) । चिवुकमुन्नमय्य निरूप्य च सवाष्माकृतम् । राएसि
किं ण पेक्खसि णिउणं णिरुविज्जमाणं से सुहं वच्छाए वद्धए
सुहचन्देण संवददि एव (ख) ।

(क) जात चिरं जीव ।

(ख) जात इतः अपि तावत् एहि । अस्महे न केवलं दरविकसन्तीषोत्पल-
दामश्यामलोष्पलेन देहबन्धेन कवलितारविन्दकेसरकषायकण्ठकलहंसनिनाद-
दीर्घदीर्घेण स्वरेण च रामभट्टम् अनुहरते । ननु कठोरकमलगर्भकमलः
शरीरस्पर्शः अपि तादृशः एव वत्सस्य । जीव जात प्रेक्षे तावत् ते सुहचन्द्रम् ।

(१) ताद चिरं मे जीव । १ ।

ताद मे चिरं जीव । २ ।

जाद चिर जीव । ३ ।

(२) एहि वत्स । १ । एहि मे वत्स । २ ।

(३) अपवार्य्य । १ । २ । स्वगतम् । २ ।

(४) मनोरथः । १ । २ । मनोरथोऽपि । ३ ।

(५) उत्सङ्गे । १ । २ । क्रोडे । ३ ।

(६) सामलुज्जलेण । १ । २ ।

सामलुज्जलेण । ३ ।

(७) कलहंसणिगोसघघरणिणाद । १ । २ ।

कलहंसणिणाद । ३ ।

(८) सरेण अ । १ । २ ।

शरीरस्योऽयं अ । ३ ।

(९) रामभट्टं । १ । २ । रामभट्टस्य । ३ ।

(१०) कठिण । १ । २ । कठोर । ३ ।

(११) पद्मलो । १ । २ । पद्मलो । ३ ।

(१२) जाद । १ । २ । जीव जाद । ३ ।

(१३) सुहं । १ । २ । सुहचन्द्रं । ३ ।

जनकः । पश्यामि सखि (१) ।

कौशल्या । अम्भो उन्मत्तीभूदं विन्न मे हिअअं किं वि
चिन्तअन्तो वड्ड विप्पलवदि (२) (क) ।

जनकः (३) ।

वत्सायाश्च रघूद्वहस्य च शिशावस्मिन्नभिव्यज्यते
सम्पूर्णप्रतिविम्बतेव (४) निखिला सैवाकृतिः सा द्युतिः ।
सा वाणी विनयः स एव सहजः पुण्यानुभावोऽप्यसौ
हा हा दैव किमुत्पथैर्मम मनः पारिस्त्रवं धावति (ख) ॥

राजर्षे किं न प्रेक्षसे निपुणं निरूप्यमाणम् अस्य सुखं वत्सायाः बध्वाः सुख-
चन्द्रेण संवदति एव ।

कषायकण्ठः रक्तकण्ठः मधुरकण्ठ इति यावत् । दीर्घदीर्घेण अतिदीर्घेण ।
अनुहरते अनुकरोति । कठोरकमलगर्भकोमलः— कठोरं पूर्णं प्रस्फुटित-
मिति यावत् यत् कमलं तस्य गर्भः अभ्यन्तरभागः तद्वत् कोमलः । संवदति
सौसादृश्यं व्यनक्ति ।

(क) अम्भो उन्मत्तीभूतम् इव मे हृदयम् किम् अपि चिन्तयत् वड्ड
विप्रलपति ।

अस्य दर्शनेन उन्मत्तीभूतं सत् मम हृदयं किमपि चिन्तयत् विभावयत्
वड्ड अनेकधा विप्रलपति असम्बद्धं प्रलपति सीतायास्तनयोऽयमित्यादिकं मां
प्रत्याययितुं यतते इत्यर्थः ।

(ख) आस्मेन् शिशौ वत्सायाः सीतायाः रघूद्वहस्य रघुकुलधुरन्धरस्य
रामस्य च सम्पूर्णः प्रतिविम्बः दर्पणाटाविव क्वायापातः यस्मिन् सः तस्य
भावः सम्पूर्णप्रतिविम्बता सा इव अभिव्यज्यते लक्ष्यते शिशावस्मिन् वत्सयो-

(१) पश्यामि सखि पश्यामि । १ । २ । किंपि चिन्तअन्तो वड्ड विप्पलवदि । १ ।

पश्यामि सखि । १ । (३) जनकः । निरूप्य । १ । २ । जनकः । ३ ।

(२) किं पि एतोसुहं विप्पलवदि । १ । (४) सम्पूर्णं प्रतिविम्बितेव । १ । २ ।

किंपि एदस्स सुहं विप्पलवदि । २ । सम्पूर्णप्रतिविम्बतेव । ३ ।

कौशल्या । जाद अत्थि दे मादा (१) सुमरसि वा तादं (क) ।

लवः । नहि (२) ।

कौशल्या । तदो कस्य तुमं (ख) ।

लवः । भगवतो वाल्मीकेः ।

कौशल्या । अह जाद कधिद्वं कधेहि (३) (ग) ।

लवः । एतदेव जानामि ।

नेपथ्ये

भोः भोः सैनिकाः एष खलु कुमारचन्द्रकेतुराज्ञापयति
न केनचिदाश्रमाभ्युपगम्य भूमिराक्रमितव्येति ।

अरुन्धतीजनकौ । अये मेध्याश्वरजाप्रसङ्गादुपागतौ (४) ।
वत्सश्चन्द्रकेतुरद्य द्रष्टव्यः अहो सुदिवसः (५) ।

रेतादृश्यं सौसादृश्यं यदयं तयोः प्रतिविम्ब इव प्रतिभाति सौसादृश्यमेव दर्श-
यति निखिला समया सैव आकृतिः सा द्युतिः कान्तिः सा वाणी वाक्
स एव विनयः सहजः स्वाभाविकः असौ पुण्यः पवित्रः अनुभावः प्रभावोऽपि
एतत् सर्वं प्रतिविम्बाटन्यत् न सम्भवतीति भावः अथवा दुराशया विप्रलब्धो-
ऽहमेवं तर्कयामीत्याह हा हा दैव मम मनः पारिलब्धं चञ्चलं सत् उत्पन्नैः
विपरीतपक्षैः किं कथं धावति ।

(क) जात अस्ति ते माता स्मरसि वा तातम् ।

(ख) ततः कस्य त्वम् ।

(ग) अयि जात कथयितव्यं कथय ।

(१) अत्थि दे मादा । १ । २ ।

जाद अत्थि दे मादा । ३ ।

(२) नहि नहि । १ । २ । नहि । ३ ।

(३) अह जाद कधिद्वं कधेहि । १ । २ ।

जाद कधिद्वं ता कधेहि । ३ ।

(४) रजाप्रसङ्गादुपागतः । १ । २ ।

रजापदेशाद्वागतः । ३ ।

(५) इत्यहो सुदिवसः । १ । २ ।

अहो सुदिवसः । ३ ।

कौशल्या । वच्छलक्षणस्य पुत्रो आणवेदि न्ति अभिअ-
विन्दुसुन्दराइं अकखराइं सुणीअन्ति (क) ।

लवः । आर्थ क एषं चन्द्रकेतुर्नाम ।

जनकः । जानासि रामलक्ष्मणौ दाशरथौ ।

लवः । तावेव (१) रामायणकथापुरुषौ ।

जनकः । तत् कथं न जानासि तस्य लक्ष्मणस्यायमात्मज-
चन्द्रकेतुः (२) ।

लवः । ऊर्म्मिलापुत्रस्सर्हि मैथिलस्य राजर्षेर्दोहितः ।

अरुन्धती । अिहस्य । आविष्कृतं कथाप्रावीण्यं कुमा-
रेण (३) (ख) ।

जनकः (४) । यदि त्वमीदृशः कथायामभिज्ञः तद् ब्रूहि
तावत् पृच्छामः तेषां दशरथात्मजानां किन्नामधेयान्यपत्यानि
केषु (५) दारेषु प्रसूतानि ।

लवः । नायं कथाप्रविभागोऽस्माभिरन्येन वा श्रुतपूर्वः ।

जनकः । किं न प्रणीतः (६) कविना ।

(क) वत्सलक्षणस्य पुत्रकः आज्ञापयति इति अष्टविन्दुसुन्दराणि अच-
राणि श्रूयन्ते ।

(ख) कथाप्रावीण्यम्— कथायाम् आख्याने प्रावीण्यम् अभिज्ञत्वम् ।

(१) एतावेव । १।२ । तावेव । ३ । लक्ष्मणस्यायमात्मजचन्द्रकेतुः । ३ ।

(२) जनकः । अथ किम् । (३) वत्सेन । १।२ । कुमारेण । ३ ।

लवः । तौ कथं न जानामि । (४) जनकः । विचिन्त्य । १।२ ।

जनकः । तस्य लक्ष्मणस्यायमात्मज- जनकः । ३ ।

चन्द्रकेतुः । १।२ । (५) केषु । १।२ । केषु केषु । २ ।

जनकः । तत् कथं न जानासि तस्य (६) प्रणीत एव । १।२ । प्रणीतः । ३ ।

लवः । प्रणीतो न (१) प्रकाशितः । तस्यैव (२) कोऽप्येक-
देशः सन्दर्भान्तरेण रसवानभिनेयार्थः कृतः तच्च स्वहस्तलिखितं
मुनिर्भगवान् व्यसजङ्गरतस्य मुनेस्तौर्यतिकस्तृत्वकारस्य (क) ।

जनकः । किमर्थम् ।

लवः । स किल भगवान् (३) तमप्सरोग्भिः प्रयोजयि-
ष्यतीति (४) ।

जनकः । सर्वमिदमस्माकमाकूतकरम् (५) (ख) ।

लवः । महती पुत्रस्तस्मिन् (६) भगवतो वाग्मीकेरास्या ।
केषाञ्चिदन्तेवासिनां (७) हस्तेन तत् पुङ्गवं भरताश्रमं (८)
प्रेषितम् तेषामानुयातिकश्चापपाणिः प्रमादापनोदनार्थम् (९)
अस्माङ्गाता प्रेषितः (ग) ।

(क) सन्दर्भान्तरेण अन्येन प्रबन्धेन दृश्यकाव्यरूपेण । अभिनेयार्थः—
अभिनेयः अभिनयेन प्रयोज्यः अर्थः इतिवृत्तरूपं वस्तु यस्य सः तथोक्तः ।
तौर्यतिकस्तृत्वकारस्य— तौर्यतिकं नृत्तगीतवाद्यात्मकं नाचशास्त्रं तत्तृत्व-
कारस्य तत्प्रथमप्रवर्तकस्य ।

(ख) आकूतकरम् कौतूहलोद्बोधकम् ।

(ग) आनुयातिकः अनुचरः । प्रमादापनोदनार्थम् सम्भाव्यमानविघ्न-
निराकरणार्थम् ।

(१) नह । १।२। न । ३। सर्वमिदमस्माकमाकूतकरम् । १।

(२) तस्यैव स्वस्य । १।२। तस्यैव । ३। (६) तस्मिन् । १।२। तत् । ३।

(३) भगवान् भरतः । १।२। भगवान् । ३। (७) तदमीषामन्तेवासिनाम् । १।

(४) प्रयोजयिष्यतीति । १।२। केषाञ्चिदन्तेवासिनाम् । २। ३।

प्रयोज्यतीति । ३। (८) भरताश्रमम् । १। ३।

(५) तत् सर्वमस्माकमिदमाकूतकरम् भरताश्रमं प्रति । २।

१।१।२। (९) अप्रमादार्थम् । १।२।

कौशल्या । भादा वि दे अत्थि (१) (क) ।

लवः । अस्त्यार्थः कुशो नाम ।

कौशल्या । जेठो त्ति भण्णिदं होदि (ख) ।

लवः । एवमेतत् । प्रसवक्रमेण स किल ज्यायान् (२) ।

जनकः । यमजावायुष्मन्तौ (३) ।

लवः । अथकिम् ।

जनकः । कथय कथाप्रबन्धस्य कीदृशः पर्यन्तः ।

लवः । अलीकपौरप्रवादोद्विग्नेन, राज्ञा निर्वासितां देवयजनसम्भवां, श्रीतादेवीमासन्नप्रसववेदनाम् एकाकिनी-मरण्ये परित्यज्य लक्षणः प्रतिनिवृत्त इति ।

कौशल्या । हा वच्चे सुद्धचन्दसुहि को दाणीं दे सरीर-कुसुमस्य (४) देवदुर्विलासपरिणामो एअलिआए णिव-डिदो (ग) ।

(क) भ्राता अपि ते अस्ति ।

(ख) जेठः इति भणितं भवति ।

(ग) हा वत्से सुधधन्द्रसुखि कः इदानीं ते शरीरकुसुमस्य देवदुर्विलास-परिणामः एकलायाः निपतितः ।

कः कीदृशः । देवदुर्विलासपरिणामः— देवस्य विधेः दुर्विलासे नियते परिणामः पर्यवसानम् । एकलायाः एकाकिन्याः । निपतितः उपस्थितः ।

प्रमादापनोदनार्थम् । ३ ।

(२) किं यमजावायुष्मन्तौ । १ । २ ।

(१) जाद भादा वि दे अत्थि । १ । २ ।

यमजावायुष्मन्तौ । २ ।

भादा वि दे अत्थि । ३ ।

(४) कुसुमभूदस्य सरीरस्य । १ । २ ।

(२) ज्यायानिति । १ । २ । ज्यायान् । ३ ।

सरीरकुसुमस्य । ३ ।

जनकः । हा वत्से

नूनं त्वया परिभवश्च नवश्च घोरं

ताश्च व्यथां प्रसवकालकृताम्वाप्य ।

क्रव्याद्गणेषु परितः परिवारयत्सु

सन्वस्तया शरणमित्यसकृत् स्मृतोऽस्मि (१) (क) ।

लवः । अरुन्धतीं प्रति (२) । आर्य्ये कावेतौ ।

अरुन्धती । इयं कौशल्या अयं जनकः ।

लवः । सबलमात्रखेदकौतुकं पश्यति ।

जनकः । अहो दुर्मर्यादाता पौराणाम् (३) अहो रामस्य
राज्ञः क्षिप्रकारिता (ख) ।

एतद्वैशसघोरवज्रपतनं शश्वन्ममोत्पश्यतः

क्रोधस्य ज्वलितुं धगित्यवसरश्चापेन शापेन वा (ग) ।

(क) नूनं निश्चितम् नवम् अभूतपूर्वं घोरं दारुणञ्च परिभवं परित्यागरूपं विमाननां च तां ताडयतीं उत्कटामिति यावत् प्रसवकालकृतां प्रसवव्यथजनितान् व्यथां वेदनाञ्च अवाप्य अगुभ्यः क्रव्याद्गणेषु हिंस्तृजन्तुवर्गेषु परितः समन्तात् परिवारयत्सु वेदमानेषु सन्वस्तया भवाम्भवा त्वया शरणमिति तात मां रक्ष इति असकृत् वारं वारं स्मृतोऽस्मि आहृतोऽस्मि ।

(ख) दुर्मर्यादाता मर्यादातिक्रमः । क्षिप्रकारिता अविच्छिन्नकारिता ।

(ग) एतत् वैशङ्गं सीताविवासनरूपोऽनिष्टापातः तद्रूपं घोरं दारुणं वज्र-पतनम् शश्वत् अविश्रान्तम्, उत्पश्यतः चिन्तयतः सम क्रोधस्य कोपानलस्य चापेन शापेन वा धक् इति ज्वलितुम् अवसरः, समयः चापेन शापेन वा अपराधिना निपात्य कोपानलसुपशमयेयमित्यर्थः ।

(१) स्मृतोऽस्मि । १।१। स्मृतोऽस्मि । १। (२) दुर्मर्यादाता पौराणाम् । १।२।

(३) लवः । १। लवः । अरुन्धतीं प्रति । १। पौराणाम् । १।

कौशल्या । भगवदि परित्ताहि परित्ताहि पसादेहि
रुसिदं (१) राएसिं (क) ।

अरुन्वती ।

एतद्वि परिभूतानां प्रायश्चित्तं मनस्विनाम् (ख) ।

राजन्नप्रत्यं रामस्ते पाल्याश्च कृपणाः प्रजाः ॥

जनकः ।

शान्तं वा रघुनन्दने तदुभयं तत् पुत्रभाण्डं हि मे
भूयिष्ठद्विजबालवृद्धविकलस्त्रैणश्च पौरो जनः (ग) ॥

प्रविश्य

सम्भ्रान्ता वटवः । कुमार अश्वः अश्वः इति (२) कोऽपि
भूतविशेषो जनपदेषु श्रूयते सोऽयमधुनास्माभिः प्रत्यक्षीकृतः (३) ।

(क) भगवति परित्तायस्व परित्तायस्व प्रसादय रुसितं राजर्षिम् ।

(ख) परिभूतानां विमानितानां मनस्विनाम् मानिनां चित्तं हृदयं प्रायः
शतत् एतादृशं भवतीति शेषः ।

(ग) वा अथवा रघुनन्दने रामे तदुभयं चापः शपथं शान्तं निवृत्तं हि
यतः तत् मे मम पुत्रभाण्डं पुत्रस्थानीयम् पुत्रस्थानीयतया रामो ममावध्य एव
पौरो जनश्च भूयिष्ठः भूरिपरिमाणाः द्विजाः ब्राह्मणाः बालाः शिशवः वृद्धाः
प्रवयसः विकलाः खड्गकुजादयो विकलाङ्गाः अश्वधिराट्ठयो विकलेन्द्रियाश्च
स्त्रैणं स्त्रीसमूहश्च यस्मिन् सः तादृशः बालवृद्धादीनामवध्यत्वात् पौरजनस्य च
तद्वृत्तत्वात् सोऽयमध्य एव अतस्त्राप्यहणात् शपथयोगाच्च विरतोऽस्मीत्यर्थः ।

(१) रुहिदं । १। रुविदं । २। रुसिदं । ३। (२) सोऽयमस्माभिरधुना स्वयं प्रत्य-

(२) अश्वोऽश्व इति पशुसमान्ताये ॥ १२ ।

क्षीभूतः । १ । २ ।

अश्वोऽश्व इति । २ ।

सोऽयमधुनास्माभिः प्रत्यक्षीभूतः । ३ ।

लवः । अश्व इति (१) पशुसमान्नाये सांग्रामिके च
पश्यते । तद्भूत कीदृशः (क) ।

वटवः । श्रूयताम्

पश्चात् पुच्छं वहति विपुलं तच्च धूनोत्यजस्रं
दीर्घग्रीवः स भवति खुरास्तस्य चत्वार एव ।

शष्पाण्यन्ति प्रकिरति शकृत्पिण्डकानाम्ब्रमात्रान्
किं वाख्यातैर्व्रजति स पुनर्दूरमेच्छेहि यामः (ख) ॥

इत्युपसृत्य अजिने हस्तयोश्चाभकर्षन्ति ।

लवः । सकौतुकोपरोधविनयम् । आख्याः पश्यत पश्यत
एभिर्नीतोऽस्मि ।

इति त्वरितं परिक्रामति ।

अरुन्धतीजनकौ । पूरयतु कौतुकं (२) वत्सः ।

कौशल्या । भगवदि जाणामि एदं अणालोअअन्ती ण
जीआमि विअ अदो अणदो भविअ पेक्खन्ह दाव गच्छमाणं
दीहाउं (ग) ।

अरुन्धती । दूरमतिक्रान्तः (३) स चपलः कथं दृश्यते ।

(क) पशुसमान्नाये पशुशास्त्रे । सांग्रामिके युद्धशास्त्रे ।

(ख) विकिरति शकृत्पिण्डकानाम्ब्रमात्रान् — आम्ब्रमात्रान् आम्ब्र-
फलप्रमाणान् शकृत्पिण्डकान् पुरीषपिण्डान् विकिरति विवृजति । किं
वाख्यातैः — वा अथवा आख्यातैः तदाकारादिवर्णनाभिः किम् ।

(ग) भगवति जानामि एतम् अनालोकयामी न जीवामि इह अतः अन्यतः
भूत्वा प्रेक्षामहे तावत् गच्छन् दीर्घायुषम् ।

(१) अश्वोऽश्व इति ॥ १२॥ १॥

(२) अतिजनेन दूरमतिक्रान्तः ॥ १२॥

(३) कुतूहलम् ॥ १२॥ कौतुकम् ॥ १॥

दूरमतिक्रान्तः । ३ ।

प्रविश्य

कञ्चुकी । भगवान् वातमीकिराह ज्ञातव्यमेतदवसरे भवङ्गि-
रिति ।

जनकः । अतिगम्भीरमेतत् किमपि भविष्यति । भगवत्य-
रुन्धति सखि कौशल्ये आर्यं गृष्टे स्वयमेव गत्वा भगवन्तं प्राचे-
तसं पश्यामः ।

इति निष्क्रान्तो वृद्धवर्गः ।

वटवः । पश्यतु (१) कुमारसदाश्वर्थम् ।

लवः । दृष्टमन्यतश्च नूनमाश्वमेधिकोऽयमश्वः (२) ।

वटवः । कथं ज्ञायते ।

लवः । ननु मूर्खाः पठितमेव शुष्माभिस्तत्काण्डे किं न
पश्यथ प्रत्येकं शतसंख्याः कवचिनो दण्डिनो निषङ्गिणश्च
रक्षितारः तत्प्रायमेव बलमिदं (३) दृश्यते यदीह न प्रत्ययः
तद्गत्वा पृच्छत (क) ।

वटवः । भो भोः किमप्रयोजनोऽयमश्वः परिवृतः पर्यटति ।

लवः । सस्युहमात्मगतम् । अये अश्वमेध इति विश्वविज-
यिनां क्षत्रियाणाम् ऊर्जस्वलः सर्वक्षत्रियपरिभावी महा-
शुत्कर्षनिष्कर्षः (४) (ख) ।

(क) तत्काण्डे अश्वमेधप्रकरणे । कवचिनः वर्मधारिणः । दण्डिनः
दण्डहस्ताः । निषङ्गिणः तूष्णीरवन्तः ।

(ख) ऊर्जस्वलः अत्यूर्जितः । उत्कर्षनिष्कर्षः— प्राधान्यप्रस्थापनम् ।

(१) पश्यतु हि ।।।२। पश्यतु ।।१।

(२) अश्व इति ।।१।२।३।

(३) तत्प्रायमेवेदमपि ।।१।२।

तत्प्रायमेव बलमिदम् । ३ ।

(४) उत्कर्षनिष्कर्षः ।।१।

उत्कर्षनिकषः ।।२।३।

नपथ्ये

अयमश्वः पताकेयमथवा वीरघोषणा । — ?

सप्तलोकैकवीरस्य दशकण्ठकुलद्विषः (क) ॥

लवः । सव्यथमिव । अहो सन्दीपनान्यजराणि (ख) ।

वटवः । किमुच्यते प्राज्ञः खलु कुमारः (ग) ।

लवः । भो भोः तत् किमक्षत्तिया पृथ्वी यदेवमुदीर्यते (१) ।

नेपथ्ये

अरे (२) महाराजं प्रति कुतः क्षत्तियाः ।

लवः । धिग्जातमानं (घ) ।

यदि ते सन्ति सन्त्वेव केयमन्या विभीषिका ।

किमुक्तैः सन्निपत्यैव (३) पताकां वो हगम्यहम् (४) (ङ) ॥

(क) सप्तसु लोकेषु एकस्य अद्वितीयस्य वीरस्य दशकण्ठकुलद्विषः रावण-
वंशनिधनकारिणः रामस्य अयम् अश्वमेधोयोऽश्वः इयं पताका जयवैजयन्ती
अथवा वीरघोषणा वीरत्वप्रख्यापनम् अश्वपताके वीरत्वप्रख्यापनप्रयोजनिके
इत्यर्थः । भो भोः किम्वयोजनोऽयमश्व इत्यादिकस्य वटूनां प्रश्नस्रोत्तरमिदम् ।

(ख) सन्दीपनानि क्रोधोद्दीपकानि ।

(ग) किमुच्यते - किम् उच्यते कथ्यते एभिरिति शेषः । प्राज्ञः खलु
कुमारः— कुमारः लवः प्राज्ञः अभिज्ञः खलु अश्वमेधिकोऽयमश्व इति कुमारेण
यदुक्तम् अश्वानुयातिकेरपि तदेवोच्यते अतोऽनेन सर्वं बुध्यते इत्यर्थः ।

(घ) जालान् नीचान् असमीक्ष्यकारिणो वा ।

(ङ) यदि ते भवप्रभवो रामादयो वीराः सन्ति सन्तु तिष्ठन्तु एव इयं
तस्मिन्देशरूपा अन्या अपरा का विभीषिका भयप्रदर्शना तन्नामनिर्द्देशमात्रेण

(१) यदेवमुदीर्यते । १ ।

(२) शरसम्बाधाम् । १ । २ ।

• यदेवमुदीर्यते । २ ।

सन्निपत्यैव । २ ।

यदेवमुदीर्यते । ३ ।

(४) पताकां तां हरामि वः । १ । २ ।

(२) अरे । १ । २ । अरे रे । २ ।

पताकां वो हराम्यहम् । २ ।

भो वटवः लोटैर्भ्रन्तः परावर्त्तयतैनमश्वम् (१) एष रोहितानां
मध्ये वराकश्चरतु (क) ।

प्रविश्य

सक्रोधदर्पः पुरुषः । धिक् चापलं किमुक्तवानसि तीक्ष्ण-
नीरसा ह्यायुधीयश्रेणयः शिशोरपि दृष्टां वार्चं न सहन्ते (२)
राजपुत्तश्चन्द्रकेतुररिविमर्द्दनः (३) सौम्यपूर्ष्पारण्य (४) दर्शन-
कुतूहलाच्चिप्रहृदयो न यावदायाति तावत्त्वरितमनेन तरुगह-
नेनापसर्पत (५) (ख) ।

न वयं भयमनुभवामः अतो नेयं विभीषिका इत्यर्थः । अथवा उक्तैः वृथा-
वाग्विस्तरैः किं सन्निपत्य युष्माभिः सङ्गत्य एव अहं वः युष्माकं पताकां
वेजयन्तीं हरामि बलात् गृह्णामि ।

(क) परावर्त्तयत गमनात् निवर्त्तयत । रोहितानां षट्गविशेषाणाम् ।
वराकः क्षुद्रः ।

(ख) तीक्ष्णनीरसाः— तीक्ष्णाः स्वल्पेनापि कारणेन नृशंसव्यवहारिणः
नीरसाः शुष्कहृदयाः अतिनिष्ठुरा इति यावत् । आयुधीयश्रेणयः—
आयुधेन अस्त्रेण जीवन्तीति आयुधीयाः सैनिकाः तेषां श्रेणयः । दृष्टां
गन्विताम् । सौम्यपूर्ष्पारण्यदर्शनकुतूहलाच्चिप्रहृदयः— सौम्यस्य मनो-
हारिणः पूर्ष्पारण्यस्य पूर्वदिग्विभागवर्त्तिनो वनस्य दर्शनकुतूहलेन अवलोकन-
कौतुकेन आचिप्रम् आकष्टं हृदयं यस्य सः तथोक्तः । तरुगहनेन वृक्ष-
काननेन वृक्षबहुतेन स्थानेनेति यावत् । अपसर्पत पलायध्वम् ।

(१) भो भो वटवः परितुल्य लोटैरभि-

अरिविमर्द्दन । ३ ।

भ्रन्तो नयतैनमश्वम् । १ । २ ।

(४) सौम्यपूर्ष्पारण्य । १ । २ ।

भो वटवः लोटैर्भ्रन्तः परावर्त्तय-

सोऽप्यपूर्ष्पारण्य । २ ।

तेनमश्वम् । ३ ।

(५) न परापतत्यद्यापि तत्त्वरितनप-

(२) न दृष्टां वार्चमनुसहन्ते । १ । २ ।

सर्पतानेन तरुगहनेन । १ । २ ।

दृष्टां वार्चं न सहन्ते । ३ ।

न यावदायाति तावत्त्वरितमनेन

(३) आकष्टगरासनः । १ । २ ।

तरुगहनेनापसर्पत । ३ ।

वटवः । कुमारं कृतमनेनाश्वेन तर्जयन्ति विस्फुरितशस्त्राः
कुमारमायुधीयश्रेणयः दूरे चाश्रमपदमितः तदेहि हरिण-
प्रतैः पलायामहे (क) ।

लवः । विहस्य (१) । किं नाम विस्फुरन्ति शस्त्राणि । धनु-
रारोपयन् ।

ज्याजिह्वया वलयितोत्कटकोटिदंष्ट्र

मुद्गारिघोरघनघर्घरघोषमेतत् ।

ग्रासप्रसक्तहसदन्तकवक्त्रयन्त्रः ।

जृम्भाविडम्बिविकटोदरमस्तु चाग्रम् (ख) ॥

इति यथोचितं परिक्रम्य निष्क्रान्ताः सर्वे ।

कौशल्याजनकयोगो नाम

चतुर्थोऽङ्कः ।

(क) विस्फुरितशस्त्राः - विस्फुरितानि दीप्यमानानि शस्त्राणि येषां ते
तथोक्ताः ।

(ख) ज्याजिह्वया जिह्वाकारया ज्याया शिङ्गिन्या वलयिते आश्लिष्टे उत्कटे
उहनी कोटिदंष्ट्रे दंष्ट्राकूपे कोटी अटन्यौ यस्य तत् उद्गारी उद्गच्छन् घोरः
भयङ्करः घनस्य मेघस्येव घर्घरः विकटः घोषः निनादः यस्मात् तत् चाग्रं धनुः
ग्रासप्रसक्तस्य जगदुयासायोद्यतस्य हसतः हास्यं कुर्वतः अन्तर्गतं कृतान्तस्य
यत् वक्त्रयन्त्रं यन्त्राकारं वक्त्रं तस्य या जृम्भा व्यादानं तद्विडम्बि तदनुकारि
विकटं विशालम् उदरम् अभ्यन्तरं यस्य तत् ताडनम् अस्तु भवतु ।

(१) लवः । १ । २ ।

लवः । विहस्य । ३ ।

पञ्चमोऽङ्कः ।

नेपथ्ये

भोः भोः सैनिकाः जातं जातमवलम्बनमस्माकम्

तन्वेष त्वरितसुमन्त्रबुद्धमानः

व्यावल्याप्रजवनवाजिना रथेन ।

उद्धातप्रचलितकोविदारकेतु (१)

श्रुत्वा वः (२) प्रधनमुपैति चन्द्रकेतुः (क) ॥

ततः प्रविशति सुमन्त्रसारथिना रथेन धनुष्याणिः साङ्गत-

हर्षसम्भ्रमचन्द्रकेतुः (३) ।

चन्द्रकेतुः । आर्य्य सुमन्त्र पश्य पश्य (४)

(क) त्वरितं द्रुतं सुमन्त्रेण तदाख्येन सारथिना बुद्धमानाः प्रेर्यमाणाः
अत एव व्यावल्यान्तः सत्वरं धावन्तः प्रजवनाः वेगगामिनः वाजिनः यस्य सः
वाहयेन रथेन तादृशं रथमारुह्येत्यर्थः उद्धातेन भूमेर्वन्तुरत्वात् रथस्य गति-
प्रतिघातेन प्रचलितः प्रचलन् कोविदारकेतुः कोविदारतश्चावनिर्झितो ध्वजो
यस्मिन् तद्यथा तथा एषः चन्द्रकेतुः ननु वः शुष्माकं प्रधनं बुद्धं श्रुत्वा उपैति
आगच्छति ।

(१) केतुः । १ । २ । ३ ।

साङ्गतः सहर्षः । ३ ।

(२) वः । १ । ३ । नः । २ ।

(४) पश्य । १ । २ ।

(३) साङ्गतहर्षसम्भ्रमः । १ । २ ।

पश्य पश्य । १ ।

किरति कलितकिञ्चित्कोपरज्यन्मुखश्री-

रनवरतनिगुञ्जत् (१) कोटिना कार्मुकेण ॥

समरशिरसि चञ्चलचञ्चलमूना- (२)

मुपरि शरतुषारं कोऽप्ययं वीरपोतः (क) ॥

आश्चर्यम् (३)

मुनिजनशिशुरेकः सर्वतः सैन्यकाये

नव इव रघुवंशस्याप्रसिद्धः प्ररोहः ।

दलितकरिकपोलग्रन्थिटङ्कारघोरं

ज्वलितशरसहस्रः (४) कौतुकं मे करोति (ख) ॥

(क) कलितेन उद्भूतेन किञ्चित्कोपेन ईषत्क्रोधेन रज्यन्ती लोहिताय-
माना मुखश्रीः वदनकान्तिः यस्य सः तथोक्तः चञ्चल्यः रणव्यापारवशात्
सर्वाङ्गचलनेन चञ्चलाः पञ्च भूङाः शिखाः यस्य सः एकशिखस्त्रिशिखः
पञ्चशिखो वेति बौधायनस्मरणेन कुलधर्मानुसारेण शिखासंख्यानियम-
नात् कतभूङाकरणसंस्काराणां रघुवंशीयानां पञ्चशिखाधारणं कुलधर्म
आसीदिति प्रतिभाति कोऽपि अज्ञातनामान्वयः वीरपोतः वीरशिशुः समर-
शिरसि रणमूर्ध्नि रणक्षेत्रे इति यावत् अनवरतम् अविश्रान्तं निगुञ्जन्त्यौ
शङ्कावमाने कोटी अटन्यौ यस्य तत् तादृशेन कार्मुकेण धनुषा चमूनां
मैत्रिकानाम् उपरि शरतुषारं वाणतुहिनं किरति, वर्षति अतिबाहुल्यात्
तदीयशरपातस्तुषारवर्ष इव प्रतीयते इत्यर्थः ।

(ख) दलितेषु विभिन्नेषु करिकपोलग्रन्थिषु गजगण्डसंस्थेषु उद्भूतैः
टङ्कारैः टम् टम् इत्याकारजैः शब्दैः घोरं भयङ्करं यथा तथा सर्वतः
समन्ततः सैन्यकाये अस्त्रादीये नैन्यव्यूहे ज्वलितानि दीप्यमानानि शर-

(१) अविरतगुणगुञ्जत् । १ । २ ।

अनवरतनिगुञ्जत् । २ ।

(३) आश्चर्यमाश्चर्यम् । १ । २ ।

आश्चर्यम् । ३ ।

(२) चञ्चलचञ्चलम् । १ ।

चञ्चलचञ्चलम् । २ । ३ ।

(४) ज्वलितशरसहस्रः । १ ।

ज्वलितशरसहस्रः । २ । ३ ।

सुमन्तः । आयुष्मन्

अतिशयितसुरासुरप्रभावं शिशुमवलोक्य तवैव तुल्यरूपम् ।

कुशिकसुतमखद्विषां प्रमाथे धृतधनुषं रघुनन्दनं स्मरामि (क) ॥

चन्द्रकेतुः । इममेकमुद्दिश्य भूयसामारम्भ इति (१) हृदय-
मपतपते ।

अयं हि शिशुरेककः समरभार- (२) भूरिस्फुरत्-
करालकरकन्दलोकलित- (३) शस्त्रजालैर्बलैः ।

कणत्कनककिङ्किणीभनभनायितस्यन्दनै-
रमन्दमददुर्द्दिनद्विरदवारिदैरावृतः (ख) ॥

सहस्राणि असंख्याः शराः यस्य सः तथोक्तः रघूणां वंशोऽन्वय एव वंशः वेषुः
तस्य अप्रसिद्धः अप्रकृतः अनुपवितावयव इति यावत् नवः अचिरप्रकृतः
प्ररोहः करीरः इव अन्यत्र तादृशवीर्यातिशयस्यासम्भवात् रघुकुलकुमार-
त्वेन प्रतीयमान इत्यर्थः एकः एकलः असहाय इति यावत् सुनिजनशिगुः
कृषिकुमारः मे मम कौतुकं चमत्कारं करोति जनयति ।

(क) तवैव तुल्यरूपं सर्वथा त्वत्पदग्रहम् अतिशयितः अतिक्रान्तः सुराणां
मसुराणाञ्च प्रभावः वीर्यं येन तं तथोक्तं शिशुम् अवलोक्य कुशिकसुतस्य
विश्रामितस्य मखद्विषां यज्ञविधातिनां राक्षसानां प्रमाथे संहारे तदर्थमित्यर्थः
धृतं धनुर्वेन तं तादृशं रघुनन्दनं राममदं स्मरामि ।

(ख) समरभारे रणव्यापारे भूरि प्रभूतं स्फुरन्ति दीप्यमानानि करालानि
विधालानि करकन्दलोकलितानि करतलघृतानि शस्त्रजालानि आयुधसमूहाः
येषां तैः कणालोभिः शब्दायमानाभिः कम्पककिङ्किणीभिः सौवर्णचुड-
घण्टिकाभिः भनभननायिताः भनभनेत्याकारकशब्दबहुलाः स्यन्दनाः रथाः
येषु तैः अमन्दः अनल्पः मदः मदस्त्रावः दुर्द्दिनमिव येषां तादृशाः द्विरदाः

(१) आरम्भ इति । १ । २ ।

(२) रेणु । १ । २ । भार । १ ।

अवष्टम्भ इति । ३ ।

(३) कलित । १ । २ । जडिल । ३ ।

सुमन्तः । वत्स एभिः समस्तैरपि किमस्य किंपुनर्व्यस्तोः ।
चन्द्रकेतुः । आर्यं त्वर्यतां त्वर्यताम् (१) अनेन हि महा-
नाशितजनप्रमाथोऽस्माकमारब्धः । तथाहि

आगुञ्जद्विरिकुञ्जकुञ्जरघटाविस्तीर्णकर्णज्वरं

ज्यानिर्घोषममन्ददुन्दुभिरवैराधमातमुज्जृम्भयन् ।

वेसुङ्गैरवरुण्डमुण्ड (२) निकरैर्वीरो विधत्ते भवः ।

सृप्यत्कालकरालवक्त्रविघसव्याकीर्यमाणा इव (क) ॥

सुमन्तः । स्वगतम् । कथमीदृशेन सह वत्सस्य चन्द्रकेतो (३)
द्वन्द्वमप्रहारमनुजानीयाम् । विचिन्त्य । अथवा इच्छाकुण्डहृद्व्याः
खलु वयम् प्रत्युपस्थिते च का गतिः (ख) ।

गजाः वारिदाः भेदा इव येषु तैः तथोक्तैः बलैः अस्मदीयेः सैनिकैः एककः
एकलः अयं शिशुः आहतः परिरुतः हि ।

(क) अयं वीरः आगुञ्जन्तीभ्यः गर्जन्तीभ्यः गिरिकुञ्जकुञ्जरघटाभ्यः गिरि-
कुञ्जवर्तिनां कुञ्जराणां गजानां घटाभ्यः श्रेणिभ्यः विस्तीर्णः दत्तः कर्णज्वरः
कर्णव्यथा येन तम् अमन्दैः अनल्पैः दुन्दुभिरवैः अस्मदीयदुन्दुभिर्धनिभिः
आध्मातं प्रबलीकृतम् ज्यानिर्घोषं शिञ्जिनीनिनादम् उज्जृम्भयन् आवि-
र्ज्यन् वेसुङ्गां चलतां भैरवानां भयङ्कराणां रुण्डानां कवच्यानां सुण्डनिकरैः
कवचैः पृथक्कृतैर्भूतलपतितैः गिरःसमूहैः भुवः रणभूमीः तप्ततः तप्तिसा-
पन्नस्य कालस्य कृतान्तस्य करालवक्त्रविघसैः विकटमुखनिष्पन्नैः विघसैः भक्त-
श्रेणैः व्याकीर्यमाणाः व्याप्यमानाः इव विधत्ते करोति ।

(ख) ईदृशेन अभितविक्रमशालिना । द्वन्द्वमप्रहारं इच्छुङ्क्षुम् । इच्छाकु-
ण्डहृद्व्याः खलु वयम् प्रत्युपस्थिते च का गतिः वयम् इच्छाकृष्णां गृहेषु

(१) त्वर्यताम् । १ । २ ।

रुण्डमुण्ड । २ ।

त्वर्यतां त्वर्यताम् । ३ ।

(२) वक्ष्ये चन्द्रकेतोः । १ । २ ।

(३) भूरिरुण्ड । १ । २ ।

वत्सस्य चन्द्रकेतोः । ३ ।

चन्द्रकेतुः । सविस्त्रयलज्जासम्भ्रमम् । धिक् प्रतिनिवृत्तानि
सर्वतः सैन्यानि मम (क) ।

सुमन्त्रः । रथवेगमभिनीय । आयुष्मान् एष वाग्विषयीभूतः
स वीरः (१) (ख) ।

चन्द्रकेतुः । विस्मृतिमभिनीय । आर्य्य किमस्य (२) नाम-
धेयमाख्यातमाख्यायकैः (ग) ।

सुमन्त्रः । लव इति (३) ।

चन्द्रकेतुः ।

भो भो लव महाबाहो किमेभिस्तव सैनिकैः ।

एषोऽहमेहि मामेव तेजस्तेजसि शाय्यतु ।

सुमन्त्रः । कुमार पश्य पश्य

दृष्ट्वाः दृष्टिं गताः आ श्रेयवात् तत् स्थिता इति यावत् अतस्तेषां केनापि
कारणेन संप्रामादनिवर्त्तित्वरूपं कुलव्रतं जानामीत्यर्थः प्रत्युपस्थिते आपतिते
अस्मिन् विषये का गतिः क उपायः अवश्यमेतेन सह चन्द्रकेतुना समरे
प्रवर्त्तितव्यमिति भावः ।

(क) प्रतिनिवृत्तानि पराङ्मुखीभूतानि ।

(ख) वाग्विषयीभूतः— वाचाम् अस्त्रादीयानां संलापानां विषयीभूतः
गोचरीभूतः इत्यञ्जिरमावां यत्स्वस्त्रिणीं कथां कथयामासित्वेत्यर्थः ।

(ग) आख्यायकैः रणभूमौ उभयपक्षप्रधानपुरुषाणां नामकीर्त्तननियुक्तैः
पुरुषैः ।

(१) स एष वाग्विषयीकृतस्ते प्रवीरः (२) किन्तु । १ । २ । किमस्य । ३ ।

। १ । २ ।

(३) वत्स लव इति । १ । २ ।

एष वाग्विषयीभूतः स वीरः । ३ ।

लव इति । ३ ।

व्यपवर्त्तते एष बालवीरः पृतनानिर्मथनात् त्वयोपहृतः ।
स्तनयितुरवादिभावलीनामवमर्द्दादिव दृप्तसिंहशायः (क) ॥

ततः प्रविशति त्वरितोद्धतक्रमो (१) लवः (ख) ।

लवः । साधु राजपुत्र साधु सत्यमैश्वराकः खल्वसि तदयं
परागत एवास्मि ।

नेपथ्ये

महान् कलकलः ।

लवः । सावेगं परिहृत्य (२) । आः कथमिदानीं (३) भग्ना
अपि प्रतिनिवृत्य (४) युद्धाभिसारिणः पर्यवष्टेभ्य निघ्नन्ति मां
चमूपतयः । धिग्जातमान् (ग) ।

अयं शैलाघातक्षुभितवड्वावक्त्रोद्धतभुक्-
प्रचण्डक्रोधार्चिर्निचयकवलत्वं व्रजतु मे ।

(क) एषः बालवीरः शिशुवीरः त्वया उपहृतः संध्यामार्थमाहृतः सन्
दृप्तः दर्पपूर्णः सिंहशायः सिंहशिशुः स्तनयितुरवात् मेघगर्जनसमन्वित
भावलीनां गजश्रेणीनाम् अवमर्द्दात् संहारात् इव पृतनानाम् अस्मात्-
सैन्यानां निर्मथनात् विनाशात् व्यपवर्त्तते निवर्त्तते ।

(ख) त्वरितोद्धतक्रमः— त्वरितः वेगवान् उद्धतः गर्वितः क्रमः पद-
क्षेपः यस्य सः तथोक्तः ।

(ग) युद्धाभिसारिणः— युद्धम् अभिसरन्ति ये ते युद्धाभिसारिणः युद्धा-
काङ्क्षिण इत्यर्थः । पर्यवष्टेभ्य साहसमवलम्बेति यावत् ।

(१) त्वरितोद्धतपराक्रमः । १ । २ ।

(३) कथमिदानीम् । १ । २ ।

त्वरितोद्धतक्रमः । १ ।

आः कथमिदानीम् । १ ।

(२) पराहृत्य । १ । २ । परिहृत्य । १ ।

(४) प्रतिनिवृत्य । १ । २ । पराहृत्य । १ ।

समन्तादुत्सर्पन् घनतुमुलसेना (१) कलकलः

पयोराशेरोधः प्रलयपवनास्फालित इव (क) ॥

इति परिक्रामति ।

चन्द्रकेतुः । भो भोः कुमार

अत्यङ्गतादसि (२) गुणातिशयात्प्रियो मे (३)

तस्मात् सखा त्वमसि यन्मम तत्तवेव ।

तत् किं निजे परिजने कर्दने करोषि

नन्वेष दर्पनिकषस्तव चन्द्रकेतुः ॥

लवः । सहर्षसम्भ्रमम् परावृत्य । अहो महानुभावस्य प्रसन्नकर्कशा वीरवचनप्रयुक्तिर्विकर्त्तनकुलकुमारस्य तत् किं मेभिः एनमेव तावत् सम्भावयामि (ख) ।

(क) प्रलयपवनेन प्रलयकालोदितेन संहारवायुना आस्फालितः परि-
चालितः पयोराशेः समुद्रस्य ओधः प्रवाहः इव समन्तात् सर्वतः उत्सर्पन्
उज्ज्वलन् अयं घनः सान्द्रः तुमुलः सङ्कुलः सेनाकलकलः सैन्यकोलाहलः
शैलानाम् अणवगर्भवर्त्तिनाम् पर्वतानाम् आघातेन क्षुभितः विकृतिं प्राप्नो-
यः वडवावक्लृप्तभुक् वडवासुखः, वल्लिः वडवानलः इत्यर्थः तद्वत् प्रचण्डः
अतिभीषणः यः मे मम क्रोधाच्चिन्तितः क्रोधानलशिखाराशिः तस्य कवलत्वं
यासत्वं अजितं प्राप्नोतु मदीयः क्रोधोऽचिरेणैव सेनाकोलाहलमिमं शमयि-
ष्यतीत्यर्थः ।

(ख) प्रसन्नकर्कशा — प्रसन्ना सौजन्यपूर्णत्वात् मधुरा कर्कशा वीररस-
पूर्णत्वात् तीक्ष्णा च । सम्भावयामि रणकर्म्मणा सम्भ्रानयामि ।

(१) हेला । १ । सेना । २ । १ ।

(३) प्रियोऽसि । १ । २ ।

(२) अपि । १ । २ । १ ।

प्रियो मे । ३ ।

पुनर्नेपथ्ये

कलकलः ।

लवः । सक्रोधनिर्वेदम् । आः कदर्थितोऽहमेभिर्वीरसंवाद-
विघ्नकारिभिः पापैः (१) (क) ।

इति तदभिमुखं परिक्रामति ।

चन्द्रकेतुः । आर्य्यं दृश्यतां द्रष्टव्यमेतत् (२)

दर्पेण कौतुकवता मयि बद्धलक्ष्यः

पश्चाद्बलैरनुसृतोऽयमुदीर्णधन्वा ।

द्वेधासमुद्भूतमरुत्तरलस्य धत्ते

मेघस्य माघवतचापधरस्य लक्ष्मीम् (ख) ॥

सुमन्त्रः । कुमार एवैनं द्रष्टुमपि जानाति वयन्तु केवलं
परवन्तो (३) विस्मयेन ।

चन्द्रकेतुः । भो भो राजानः

(क) निर्वेदः विरक्तिः । कदर्थितः क्लेशितः । वीरसंवादविघ्नकारिभिः—
वीरेण सह संवादः समागमः रणव्यापारे प्रवृत्तिरिति यावत् तस्य विघ्न-
कारिभिः विघ्नजनकैः ।

(ख) कौतुकवता विस्मयकरेण दर्पेण गर्वेण मयि बद्धं लक्ष्यं येन सः तथोक्तः—
पश्चात् बलैः आस्त्रादीयैः सैन्यैः अनुसृतः अनुसृतः उदीर्णधन्वा उद्यतशरासनः
अयं वीरः द्वेधा द्वाभ्यां प्रकाराभ्यां समुद्भूतेन उद्भूतलितेन मरुता वायुना
तरलस्य विचलितस्य माघवतचापधरस्य मघोनः चन्द्रस्य इदं माघवतं तादृशस्य
चापस्य धनुषः धरः वोढा तस्य शक्रधनुर्लोम्बितस्येत्यर्थः मेघस्य लक्ष्मीं
सादृश्यं धत्ते वहति ।

(३) वारंवारं विघ्नकारिभिर्घोषैः । १ । द्रष्टव्यमेतत् । २ ।

वारंवारं वीरसंवादविघ्नकारिभिः । २ । (३) केवलन्तु परवन्तो वयम् । १ ।

वीरसंवादविघ्नकारिभिः पापैः । १ । वयन्तु केवलं परवन्तः । २ ।

(३) एतद् द्रष्टव्यम् । १ । २ । केवलं परवन्तो वयम् । २ ।

संख्यातीतैर्द्विरदतु रगस्यन्दनस्यैः पदाता-

वतैकस्मिन् कवचनिचितैर्मध्यचर्मोत्तरीये ।

कालज्येष्ठैरभिनव (१) वयः काम्यकाये भवद्भि-

र्योऽयं बद्धो युधि परिकरस्तेन वो धिक् धिगस्मान् (क) ॥

लवः । सोन्माथम् (२) । कथमनुकम्पते नाम । विचिन्त्य ।

भवतु कालहरणप्रतिषेधाय जृम्भकास्त्रेण तावत् सैन्यानि
संस्तम्भयामि (ख) ।

इति ध्यानं नाटयति ।

सुमन्त्रः । तत् किमस्मादस्त्रास्त्रैर्न्यघोषः प्रशस्यति (३) (ग) ।

लवः । पश्याम्येनमधुना सप्रगल्भम् (घ) ।

(क) सङ्ख्यां गणनाम् अतीतैः अतिक्रान्तैः अगणनैरित्यर्थः द्विरदेषु हस्तिषु
तरणेषु अश्वेषु स्यन्दनेषु रथेषु च तिष्ठन्ति इति तैः द्विरदारूढैः तरणारूढैः
स्यन्दनारूढैरेत्यर्थः कवचे, वर्मभिः निचितैः आवृतैः कवचरक्षितकायेरित्यर्थः
कालेन वयसा ज्येष्ठैः प्रौढवयोभिरित्यर्थः भवद्भिः युष्माभिः पदातौ पादचारिणि
एकस्मिन् एकाकिनि मेध्यं पवितं चर्म उत्तरीयम् उत्तरासङ्गं यस्य तस्मिन्
कवचेनासंरक्षितकाये इत्यर्थः अभिनवेन नूतनेन वयसा बरल्येनेत्यर्थः काम्यकाये
कोमलकलेवरे अत्र अस्मिन् शिशौ युधि युद्धे यः अयं परिकरः कटिः बद्धः
रणकर्म्म प्रारब्धमित्यर्थः तेन हेतुना वः युष्मान् धिक् तथा अस्मान् धिक्
युष्माकमेवंविधेन रणकर्म्मणा नितरां ज्रीडितोऽस्मीत्यर्थः ।

(ख) सोन्माथम् — उन्माथः व्यथा तेन सह यथा तथा चन्द्रकोर्तोर्वचन-
अवशेन व्यथामनुभूयेत्यर्थः ।

(ग) अस्त्रास्त्रैर्न्यघोषः — अस्त्राकं सैन्यानां घोषः कलफलः ।

(घ) सप्रगल्भम् — प्रगल्भो गर्वः तेन सह तं गर्वितमित्यर्थः

(१) अचरम् । १ । २ ।

अभिनव । १ ।

(२) सोन्माथम् । १ । २ । सचोभम् । २ ।

(३) अस्त्राकं बले सैन्यघोषाः प्रशा-

स्यन्ति । १ । २ ।

अस्त्रास्त्रैर्न्यघोषः प्रशस्यति । २ ।

सुमन्तः । वत्स मन्ये कुमारकेषानेन जृम्भकास्त्रमामन्त्रितम् (१) (क) ।

चन्द्रकेतुः । न्यत्र कः सन्देहः .

व्यतिकर इव (२) भीमस्तामसो वैद्युतश्च

प्रणिहितमपि चक्षुर्ग्रस्तमुक्तं हिनस्ति ।

अथ लिखितमिवैतत् सैन्यमस्पन्दमास्ते

नियतमजित (३) वीर्यं जृम्भते जृम्भकास्त्रम् (ख) ॥

आश्चर्य्यमाश्चर्य्यम्

पातालोदरकुञ्जपुञ्जिततमः श्यामैर्नभो जृम्भकै-

रुक्तप्रस्फुरदारकूटकपिलज्योतिर्ज्वलद्दीप्तिभिः ।

कल्पाक्षेपकठोरभैरवमरुद्वस्त्रैरवस्तीर्य्यते (४)

मीलन्नेषतडित्कडारकुहरैर्विन्ध्याद्रिकूटेरिव (ग) ॥

(क) आमन्त्रितम् आहूतं प्रयुक्तमिति यावत् ।

(ख) भीमः भयङ्करः तमसामयं तामसः विद्युतामयं वैद्युतः तादृश इव व्यतिकरः तमोराशिविद्युत्पुञ्जयोरिव सञ्चिपातः प्रथमं स्पन्दं निमीलितं पश्चात् सक्तम् उन्मीलितं चक्षुः प्रणिहितं विषयग्रहाय प्रयुक्तम् अपि हिनस्ति निनरां व्यथयति अथ किञ्च एतत् सैन्यम् अस्मदीयं बलं लिखितं चित्रार्पितम् इव निष्पन्दं निश्चलं सत् आस्ते अवतिष्ठते नियतं निश्चितम् अजितवीर्य्यम् अप्रतिहतबलं जृम्भकास्त्रं जृम्भते स्फुरति एतत् सर्वं जृम्भकास्त्रप्रयोगं विना न सम्भवतीत्यर्थः ।

(ग) पातालोदरकुञ्जेषु पातालाभ्यन्तरवर्त्तिषु कुञ्जेषु लताप्रतानाढतेषु स्थानेषु पुञ्जितानि उपचितानि यानि तमांसि अञ्जकाराणि तद्वत् श्यामैः कृष्णवर्णैः

(१) जृम्भकास्त्रमामन्त्रितम् । १।२।

(२) अमित । १।२। अजित । २।

भवत्येवं मन्त्रेण स्तम्भितम् । २।

(४) अवाकीर्य्यते । १।२।

(२) इव । १।२। इह । २।

अवस्तीर्य्यते । २।

सुमन्त्रः । कुतः पुनरस्य जृम्भकाणामागमः स्यात् (१) ।

चन्द्रकेतुः । भगवतः प्राचेतसादिति मन्यामहे ।

सुमन्त्रः । वत्स नाम्ना (२) व्यवहारोऽरत्रेषु विशेषतो जृम्भ-
केषु (३) ।

यतः

लशाश्वतनया ह्येते लशाश्वत् कौशिकं गताः ।

अथ तत्सम्प्रदायेन रामभद्रे व्यवस्थिताः (४) (क) ॥

चन्द्रकेतुः । अपरेऽपि परमोपचीयमानसत्त्वप्रकाशाः स्वयं
हि मन्त्रदृशः पश्यन्ति (ख) ।

तथा उत्तमस्य अग्निसन्नापेन द्रुतस्य अतएव स्फुरतः प्रदीप्यमानस्य आरकूटस्य
पित्तलस्य कपिलं पिङ्गलं यत् ज्योतिः तद्वत् ज्वलन्ती देदीप्यमाना दीप्तिः
ज्योतिः येषां तैः तथोक्ताः जृम्भकैः लवप्रयुक्तैस्तदाख्यैरस्त्रैः कल्पस्य ब्रह्माण्डस्य
आक्षेपः अवसानम् प्रलयकालः तस्मिन् उदिताः कठोराः दुर्निवाराः भैरवाः
भयङ्कराः ये मरुतः वायवः तैः व्यस्तैः विक्षिप्तैः मीलनः संसृजन्तः भेषाः येषु
ते मीलनोष्ठाः तड्डिभिः विद्युद्भिः कङ्काराणि पिङ्गलानि कुहूराणि विवराणि
येषां ते तड्डिकङ्कङ्कारकुहूराः मीलनोष्ठाश्च ते तड्डिकङ्कङ्कारकुहूराश्च तैः तादृशैः
विन्ध्याद्रिङ्गुटैः विन्ध्यागिरिदिशिखरैः इव नभः आकाशम् अवस्तीर्यते व्याप्यते ।

(क) लशाश्वतनयाः लशाश्वेन लृप्ताः । तत्सम्प्रदायेन तस्य कौशिकस्य
सम्प्रदायेन शिष्यत्वाभ्युगमेन ।

(ख) परमं सातिशयं उपचीयमानः परिवर्द्धमानः सत्त्वस्य बलस्य चार्षस्य
तेजस इति यावत् प्रकाशः उदयः येषां ते तथोक्ताः अपरे लशान्तादन्ये अपि
मन्त्रदृशः मन्त्रस्वरः स्वयं हि अन्योपदेशं विनैव पश्यन्ति दिव्यास्त्राणि
लभन्ते ।

(१) जृम्भकाणामागमः स्यात् ॥१२॥

जृम्भकास्त्राधिगमः । १ ।

(२) नैषः ॥१२॥ नाम्ना । २ ।

(३) जृम्भकेषु ॥१२॥ जृम्भकास्त्रेषु । १ ।

(४) स्थिता इति ॥१२॥

व्यवस्थिताः । ३ ।

सुमन्तः । वत्स सावधानो भव परागतः प्रवीरः ।

कुमारौ । अन्योन्यम् (१) । अहो प्रियदर्शतः कुमारः ।
सखे हानुरागं निर्वर्त्य ।

यदृच्छासंवादः किमु किमु गुणानामतिशयः

पुराणो वा जन्मान्तरनिविडबन्धः परिचयः । (२)

निजो वा सम्बन्धः किमु विधिवशात् कोऽप्यविदितो

ममैतस्मिन् दृष्टे हृदयमवधानं रचयति (क) ॥

सुमन्तः । भूयसा जीविधर्म्म एष यद्रसमयी कस्यचित्
क्वचित्प्रीतिः यत् लौकिकानां व्याहारः (२) तारामैतकं (३)
चक्षुरागः इति तमप्रतिसंख्येयमनिबन्धनं प्रेमाणमामनन्ति (ख) ।

(क) यदृच्छया विना हेतुम् अकस्मादित्यर्थः संवादः किमु समागतः किं गुणानाम् एतस्मिन् लक्ष्यमाणानां शौर्यगाम्भीर्यसौजव्यादीनाम् अतिशयः किमु उत्कर्षः किं जन्मान्तरे अन्यस्मिन् जन्मनि निविडः दृष्टः बन्धः स्नेहबन्धनं यस्य तादृशः पुराणः पूर्वतनः परिचयः वा बन्धुत्वादिरूपः सम्बन्धः किं विधिवशात् देवदुर्विलासात् अविदितः अपरिज्ञातः कोऽपि निजः आत्मीयः भ्रातृत्वादिरूप इति यावत् सम्बन्धः वा किमु किं दृष्टे दृष्टिविषये एतस्मिन् मम हृदयं चित्तम् अवधानम् ऐकाग्र्यं प्रीतिप्रवणतामिति यावत् रचयति गर्भयति ।

(ख) भूयसा प्रायशः एषः जीविनां प्राणिनां धर्म्मः स्वभावः यत् कस्यचित् जनस्य क्वचित् कस्मिंश्चित् जने रसमयी प्रणयात्मिका प्रीतिः प्रवृत्तिः यत् यस्मिन् लौकिकानां मानववर्गाणां तारामैतकमिति चक्षुराग इति च व्याहारः निदृशः तम् अप्रतिसंख्येयम् अनिर्वचनीयस्वरूपम् अनिबन्धनम् अहेतुकं प्रेमाणम् आमनन्ति कथयन्ति । ताराणाम् आदिकानोनिकानां मैतकं मित्वत्वं तारामैतकम् चक्षुषां नयनानां रागः अनुरागः चक्षुरागः । अकस्मिन्

(१) अन्योन्यं प्रति । १११ । अन्योन्यम् । १ । (२) तारामैतकं वा । १ । २ ।

(३) उपचारः । १ । २ । व्याहारः । १ । तारामैतकम् । १ ।

अहेतुः पक्षपातो यस्य नास्ति प्रतिक्रिया ।
 स हि स्नेहात्मकस्तनुरन्तर्मर्म्माणि सीव्यति (क) ॥
 कुमारौ । अन्योन्यम् (१) ।

एतस्मिन् मरुणितराजपट्टकान्ते
 मोक्तव्याः कथमिव शायकाः शरीरे ।
 यत्प्राप्तौ मम परिरम्भणाभिलाषा-
 दुन्मीलित्पुलककदम्ब (२) मङ्गमास्ते (ख) ॥

किन्वाक्रान्तकठोरं तेजसि गतिः का नाम शस्त्रं विना
 शस्त्रेणापि हि तेन किं न विषयो जायेत यस्येदृशः ।

हि प्रेम न किमपि निमित्तमपेक्षते परस्परमवलोकनमात्रेणैव द्वयोर्हृदये
 तादृशस्य प्रेम्नः सञ्चारो भवति अतएव तत् तारामैत्रकसंज्ञया चञ्चूरागसंज्ञया
 च निर्दिश्यते इत्यर्थः ।

(क) नास्ति हेतुनिमित्तं यस्य सः अहेतुः विना हेतुसृजजात इत्यर्थः यः पक्ष-
 पातः प्रणयः तस्य प्रतिक्रिया निवारणम् उच्छेद इति यावत् नास्ति न भवति
 स्नेहात्मकः स्नेहमयः सः तन्तुः प्रणयस्त्वसन्नानः अन्तर्मर्म्माणि अन्तःकरण-
 द्वयोः सीव्यति इदं बध्नाति प्रणयिणोरन्तःकरणतत्त्वमेकीकरोतीत्यर्थः ।

(ख) मरुणितः संस्कारेण चिकणितः यः राजपट्टः मणिविशेषः तद्वत्
 कान्ते कमनीये, एतस्मिन् शरीरे कथमिव कथं वा शायकाः शराः मोक्तव्याः
 प्रयोक्तव्याः परिरम्भणाभिलाषात् आलिङ्गनसमृद्ध्या याप्राप्तौ यस्य शरीरस्य
 समागमलाभार्थं मम अङ्गं शरीरम् उन्मीलित् आविर्भवत् पुलककदम्बं रोमाञ्च-
 चयो यस्मिन् तादृशं सत् आस्ते तिष्ठति ।

(१) अन्योन्यं प्रति । १ । २ ।
 अन्योन्यम् । १ ।

(२) उन्मीलित्पुलककदम्बम् । १ । २ ।
 आवद्मोत्पुलकमसङ्गम् । २ ।

किं वक्ष्यत्ययमेव युद्धविमुखं (१) मामुद्यतेऽप्यायुधे
वीराणां समयो हि दारुणरसः स्नेहक्रमं बाधते (क) ॥

सुमन्त्रः । लवं निर्वर्ण्य सास्त्रमात्यगतम् । हृदय किमन्यथा
परिकल्पसे (ख)

मनोरथस्य यद्बीजं तद्देवेनादितो हृतम् । .

लतायां पूर्ब्बं नूनायां प्रसूनस्यागमः कुतः (ग) ॥

चन्द्रकेतुः । अवतराम्यार्थं (२) सुमन्त्र स्यन्दनात् ।

सुमन्त्रः । तत् कुस्य हेतोः ।

चन्द्रकेतुः । यतस्तौवदयं वीरपुरुषः पूजितो भवति (३)

(क) किन्तु आक्रान्तम् अङ्गीकृतम् अवलम्बितमिति यावत् कठोरं तीक्ष्णं
तेजः युद्धाभिनिवेशरूपं येन तस्मिन् तादृशे अस्मिन् वीरे शस्त्रं विना का
गतिः क उपायः अस्मिन् रणोन्मुखे मयाप्यवश्यं शस्त्रं ग्रहणीयमित्यर्थः यस्य
शस्त्रस्य ईदृशः अप्रमितविक्रमशाली वीरपुरुषः विषयः गोचरः न जायेत
न भवेत् तेन शस्त्रेण अपि हि किं तादृशं शस्त्रं सर्वथा निष्फलमिति भावः
आयुधे शस्त्रे उद्यते अपि रणकर्मणि प्रवृत्तेऽपीत्यर्थः युद्धविमुखं स्नेहयशात्
ममरपराङ्मुखं माम् अयमेव किं वक्ष्यति कथयिष्यति दारुणः निधुरः रसः
यस्य स तादृशः वीराणां समयः आचारः स्नेहक्रमं स्नेहप्रसरं बाधते प्रति-
बध्नाति ।

(ख) किमन्यथा परिकल्पसे— किं कथम् अन्यथा प्रकाशान्तरेण पत्रि-
कल्पसे तर्कयसि असौ रामतनयत्वासम्भवात् आकारसादृश्यविमोहितः कथ-
मिमं रामतनयं सम्भावयसीत्यर्थः ।

(ग) बीजं सीतारूपम् । आदितः अङ्गदौ पूर्ब्बमेवेत्यर्थः ।

(१) अयमेवमदाविमुखम् । १ । २ ।

अवतराम्यार्थं । १ ।

अयमेव युद्धविमुखम् । २ ।

(२) वीरपुरुषः पूजितः । १ । २ ।

(३) अवतराम्यहमार्थं । १ । २ ।

वीरपुरुषोऽस्मात्पूजितः । २ ।

अपि खलु आर्यं क्षात्रधर्मास्मानुगृहीतो भवति (१) न रथिनः
पादचारमायोधयन्ति इति शास्त्रविदः (२) परिभाषन्ते (क) ।

सुमन्त्रः । स्वगतम् । ॥ कष्टं वतानुप्रपन्नोऽस्मि (ख) ।

कथं न्याय्यमनुष्ठानं सादृशः प्रतिषेधतु ।

कथं वाभ्यनुजानातु (३) साहसैकरसां क्रियाम् (ग) ॥

चन्द्रकेतुः । यदा तातमिश्रा अपि पितुः प्रियं सखायं (४)
धर्म्मसंशयेष्वार्यमेव पृच्छन्ति तत् किमाख्यौ विवृणोति ।

सुमन्त्रः । आयुष्मान् एवं यथाधर्म्ममभिमन्यसे

(क) पूजितः आदृतः अयं वीरपुरुषो भूतले तिष्ठति अहं रथादवतरेयं
चेदस्यादरः कतो भवतीत्यर्थः । अनुगृहीतः अनुसृतः । रथिनः रथस्थाः ।
पादचारं पदातिं भूतलस्थमिति यावत् ।

(ख) वत खेदे कष्टं विपदम् अनुप्रपन्नः प्राप्नोति अस्मि । विपदं दर्शयत्युत्तर-
श्लोकेन ।

(ग) न्याय्यमनुष्ठानम्— न्यायं न्यायादनपेतम् अनुष्ठानम् आचरणम्
प्रतिवृत्तिनः पादचारित्वात् रथादवतीर्थं तेन सह योधनरूपम् । साहसैक-
रसां क्रियाम्— साहसम् एव एकः केवलः रसः प्रवृत्तिहेतुः यस्यां तादृशीं
क्रियाम् ईदृशेन वीरपुरुषेण सह पादचारेण योधनरूपाम् अयं हि साहस-
मात्रित्वैव पादचारेण योद्धुमुत्सहते तथा सति चास्य विपदवधारितेति
भावः ।

(१) अपिच खल्वार्यं क्षात्रधर्म्मः (२) शास्त्रदेवताः । १ । २ ।

समनुगतः । १ ।

शास्त्रविदः । २ ।

अपिच खल्वार्यं क्षात्रधर्म्मः परि- (३) वाभ्यनुजानातु । १ । २ ।

पालितः । २ ।

वाभ्यनुजानातु । ३ ।

अपि खल्वार्यं क्षात्रधर्म्मस्तु- (४) प्रियं सखायम् । १ । २ ।

गृहीतः । ३ ।

प्रियसखम् । २ ।

एष सांग्रामिको न्याय एष धर्मः सनातनः ।

इयं हि रघुसिंहानां वीरचारितपद्धतिः (क) ॥

चन्द्रकेतुः । प्रतिरूपं वचनमार्थस्य ।

इतिहासं पुराणञ्च धर्मप्रवचनानि च ।

भवन्त एव जानन्ति रघूणाञ्च कुलस्थितिम् (ख) ॥

सुमन्त्रः । सखेहासं परिष्वज्य ।

जातस्य ते पितुरपीन्द्रजितो विजेतुः (१)

वत्सस्य वत्स कति नाम दिनान्यमूनि ॥

तस्याप्यपत्यमनुगच्छति वीरवृत्तं . .

दिष्ट्या गतं दशरथस्य कुलं प्रतिष्ठाम् (ग) ॥

चन्द्रकेतुः । सकष्टम् ।

अप्रतिष्ठे रघुज्येष्ठे का प्रतिष्ठा कुलस्य नः ।

इति दुःखेन तप्यन्ते त्रयो नः पितरोऽपरे (घ) ॥

सुमन्त्रः । अहह हृदयमर्म्हदारणान्येतानि (२) चन्द्रकेतो-
र्वचनानि ।

लवः । हन्त मिश्रीकृतो रसो (३) वर्त्तते

(क) वीरचारितपद्धतिः वीरचर्यानियमः ।

(ख) इतिहासं पुराणञ्च । पुराणं पूर्वतनीं कथाम् । धर्मप्रवचनानि—
धर्मस्य प्रवचनं मिश्रणः येषु तानि धर्मशास्त्राणोक्तयः । कुलस्थितिं कुल-
मर्यादां कुलाचारमिति यावत् ।

(ग) प्रतिष्ठां स्थितिं अविच्छेदमिति यावद् ।

(घ) अप्रतिष्ठे— प्रतिष्ठा वंशस्थितिः पुत्रविरहात् तद्रहिते ।

(१) निहन्तः । १।२। विजेतुः । ३।

(२) ऋषिक्रमः । १।२।

(३) दाहणानि । १।२। दारणानि । ३।

रसः । ३।

यथेन्द्रावानन्दं व्रजति ससुपोढे कुसुदिनी
तथैवास्मिन् दृष्टिर्मम कलहकामः पुनरयम् ।

भनत्कारक्रूरकणितगुणगुञ्जद्रुधसु-

धृतप्रेमा बाहुर्विकचविकरालोत्पणरसः (१) (क) ॥

चन्द्रकेतुः । अवतरन् (२) । आर्यं सावितश्चन्द्रकेतुरभि-
वादयते ।

सुमन्त्रः ।

। अजितं पुण्यमूर्जस्त्रि (३) ककुत्स्थस्येव ते महः ।

। अयेसे शाश्वतो देवो वराहः परिकल्पताम् (ख) ॥

अपिच ।

देवस्त्वां सविता धिनोतु समरे गोत्रस्य यस्ते पिता

त्वां मैत्रावरुणोऽभिनन्दतु (४) गुरुर्यस्ते गुरुणामपि ।

(क) इन्द्रो चन्द्रे ससुपोढे ससुदिते कुसुदिनी यथा आनन्दं प्रीतिं व्रजति
प्राप्नोति मम दृष्टिः नयनम् अस्मिन् वीरे तथैव तद्देव प्रीतिमनुभवतीत्यर्थः
भनत्कारकुरम् अतिकर्कश कणितं ध्वनिर्यस्य स तादृशः गुणः शिञ्जिनी
यस्य तत् तथोक्तम् अतएव गुञ्जत् शब्दायमानं यत् गुरु उक्तं धनुः तस्मिन्
धृतं बद्धं प्रेम अतुरागः येन सः विकचः सुव्यक्तः विकरालः अतिविशालः
उत्पणरसः उद्बभरसः वीररस इति यावत् यस्य सः तादृशः अयं बाहुः पुनः
कलहकामः कलहोद्यतः ।

(ख) शाश्वतः नित्यः वराहो देवः अ-से शुभाय विजयलाभाद्यर्थः ककुत्-
स्थस्य इत्याहुवंशोद्भवस्य सुप्रसिद्धस्य राज्ञः इव ते तव अजितम् अप्रतिहतं
पुण्यं पवित्रम् उर्जस्त्रि अत्यूर्जितं महः तेजः परिकल्पतां विधत्ताम् ।

(१) विकचविकरालोत्पणरसः । १ । २ । अवतरन् । ३ ।

विकटविकरालव्रणसुखः । ३ । (३) उर्जस्त्रि । १ । २ । अजस्त्रि । २ ।

(२) अवतरणं रूपयन् । १ । २ । (४) अभिनन्दतु । १ । १ । अपि नन्दतु । २ ।

ऐन्द्रं वैष्णवमाग्निमाकृतमथो सौपर्णमोजोऽस्तु ते
देयादेव च रामलक्ष्मणधनुर्ज्याघोषमन्त्रो जयम् (क) ॥

लवः । कुमार अति हि नाम शोभसे रथस्य एव कृतं
कृतमत्यादरेण ।

चन्द्रकेतुः । तर्हि महाभागोऽप्यन्यं रथमलङ्करोतु ।

लवः । आर्यं प्रत्यारोपय रथोपरि राजपुत्रम् ।

सुमन्त्रः । त्वमथनुरुध्यस्व चन्द्रकेतोर्वचनम् ।

लवः । को विचारः स्वेष्टपकरणेषु किन्तु अरण्यसदो वय-
मनभ्यस्तरथचर्याः (ख) ।

सुमन्त्रः । जानामि वत्स दर्पसौजन्ययोर्यथोचितमाचरि-
तम् (१) । यदि पुनस्त्वामीदृशमैच्छाको राजा रामभद्रः
पश्येत् (२) तदास्य स्नेहेन हृदयमभिस्यन्देत् (ग) ।

(क) धिनोतु प्रीणातु । पिता आदिपुरुषः । मेवावरुणं वशिष्ठः । अभि-
नन्दतु मित्रयमाशंसताम् । गुरुणां पितृपितामहादीनाम् । अग्निमकृतो-
रिदम् आग्निमाकृतम् । सुपर्णो गरुडः तस्येदं सौपर्णम् । रामलक्ष्मणधनु-
र्ज्याघोषमन्त्रः रामस्य लक्ष्मणस्य च धनुषोः ज्याघोषः शिञ्जिनीध्वनिः
तदुपः मन्त्रः ।

(ख) स्वेष्टु स्वप्रयोजनकेषु उपकरणेषु रथगजतरगादिरूपेषु समरोप-
योगिषु वस्तुषु को विचारः विवेकः भवदीयरथारोहणे न कोऽपि दोषोऽस्ती-
त्यर्थः किन्तु अरण्यसदः वनवासिनः वयम् अनभ्यस्ता अशिक्षिता रथचर्या
रथव्यवहारो ये ज्ञादृशाः ।

(ग) यथोचितम् अनुरूपम् ।

(१) यथाचरितम् । १ ।

यथोचितभीरयितम् । २ ।

यथोचितमार्चरितम् । ३ ।

(२) यदि पुनरोदृशं त्वामैच्छाको राम-

भद्रः पश्येत् । १ । २ ।

यदि पुनस्त्वामीदृशमैच्छाको राजा

रामभद्रः पश्येत् । ३ ।

लवः । आर्य्य(१) सृजनः स राजर्षिः श्रूयते । सलज्जमिव ।

वयमपि न खल्वेवंप्रायाः क्रतुप्रतिघातिनः (२)

क इह च (३) गुणस्तं राजानं न वा बद्ध मन्यते ।

तदपि खलु मे स व्याहारसुरङ्गमरक्षिणां

विक्रतिमखिलक्षत्ताक्षेपप्रचण्डतयाकरोत् (क) ॥

चन्द्रकेतुः । सस्मितम् । किन्तु (४) भवतस्तातप्रतापोत्कर्षेऽप्य-
मर्षः (ख) ।

लवः । अस्त्रिहामर्षो (५) मा भूद्वा एतत्तु पृच्छामि दान्तं
हि राजानं राघवं (६) शृणुमः स किल नात्मना दृष्यति नाप्यस्य
प्रजासु हृत्तत्वं जायते (७) तत् किं मनुष्यास्तस्य राक्षसीं वाच-
सुदीरयन्ति (८) (ग) ।

(क) वयमपि वयं हि न खलु एवंप्रायाः ईदृशाः क्रतुप्रतिघातिनः यज्ञ-
विघ्नकारिणः आश्वमेधिकस्याश्वस्य निरोधनात् भयानस्मान् मखद्विषो मन्यते
वस्तुतस्तु न वयं तथाविधाः इह अस्मिन् जगति च कः वा गुणैः शौर्यसौजन्य-
गाम्भीर्योदिभिः तं राजानं रामं न बद्ध मन्यते आद्रियते न वयं क्रतुद्वेषिणः
नापि रामद्वेषिण इत्यर्थः तदपि तथापि खलु सुरङ्गमरक्षिणाम् अश्वरक्ष-
काणां स व्याहारः अयमश्वः पताकेयमित्याद्युक्तिः अखिलानां सर्वेषां क्षत्ताणां
क्षत्रियाणाम् आक्षेपेण न्यकारेण हेतुना प्रचण्डतया दुःसहृतया मे मम
विक्रतिं क्षोभम् अकरोत् जनयामास अयमेवाश्वनिरोधहेतुरित्यर्थः ।

• (ख) अमर्षः अमहिष्यता ।

(ग) दान्तं निरुहङ्कारम् । आत्मना स्वयम् । मनुष्याः जर्जाः भृत्या इति यावत्

(१) मन्ये । १ । मान्य । २ । आर्य्य । ३ । (६) राघव राजानम् । १ । २ ।

(२) क्रतुष्वपि मत्सराः । १ । २ । राजानं राघवम् । ३ ।

क्रतुप्रतिघातिनः । ३ ।

(७) नास्य प्रजा ईदृश्यो जायन्ते । १ ।

(३) क इह च । १ । २ । क इव च । ३ ।

नाप्यस्य प्रजा ईदृश्यो जायन्ते । २ ।

(४) किञ्च । १ । किन्तु । २ । ३ ।

नास्य प्रजासु हृत्तत्वं जायते । ३ ।

(५) अस्त्रिहामर्षः । १ । २ ।

८) वाचं सुदीरयन्ति । १ । २ ।

अस्त्रिहामर्षः । ३ ।

वाचसुदीरयन्ति । ३ ।

ऋषयो राक्षसीमाङ्गवाचमुन्मत्तदृष्टयोः ।

सा योनिः सर्ववैराणां सा हि लोकस्य निर्ऋतिः (क) ॥

इतिह स्म तां निन्दन्ति । अथेतरामभिष्टुवन्ति

कामान् दुग्धे विप्रकर्षत्यलक्ष्मीं

कीर्त्तिं सूते दुष्कृतं या हिनस्ति ।

ताच्चाप्येतां मातरं मङ्गलानां

धेनुं धीराः सूदृतां वाचमाङ्गः (ख) ॥

सुमन्त्रः । परिपूत (१) स्वभावोऽयं कुमारः प्राचेतसान्धे-
वासी वदत्ययमभिसम्पन्नमर्षेण संस्तारेण (२) (ग) ।

लवः । यत् पुनश्चन्द्रकेतो वदसि किन्नु भवतस्तातप्रतापो-
त्कर्षेऽप्यमर्ष इति तत् पृच्छामि किं व्यवस्थितविषयाः चत्तधर्मा
इति (घ) ।

(क) निर्ऋतिः अलक्ष्मीः ।

(ख) विप्रकर्षति निराकरोति । मातरं मङ्गलानाम् — मङ्गलानां
कन्याणानां मातरं प्रसवित्रीम् सर्वमङ्गलनिदानभूतामित्यर्थः । धेनुं काम-
धेनुरूपम् ।

(ग) वदत्ययमभिसम्पन्नमर्षेण संस्तारेण — ऋषीणामयम् आर्षः तादृशेन
संस्तारेण ज्ञानालोकेन अभिसम्पन्नम् अनुगतं यथा तथा वदति ।

(घ) किंव्यवस्थितविषयाः चत्तधर्माः -- चत्त्राणां चत्त्रियाणां धर्माः
शौच्योदयः व्यवस्थितः नियमितः विषयः दृष्टिर्येषां ते तादृशाः किम् नहि
चत्तधर्माः व्यक्तिविशेषनिष्ठत्वेन नियमिताः न केवलं राम एव चत्तधर्माणा-
मेकाधारः अन्यत्रापि ते सम्भवन्तीत्यर्थः ।

(१) परिपूत । १ । २ । अपरिपूत । ३ । (२) वदति । १ । २ । वदत्ययम् । १ ।

चन्द्रकेतुः । नैव खलु जानासि देवमैच्छाकम् (१) तद्विरम
विरमातिप्रसङ्गात् (२) ।

सैनिकानां प्रमाथेन (३) सत्यमोजायितं त्वया ।

जामदग्न्यस्य दमने नातिनिर्वक्तुमर्हसि (४) (क) ॥

लवः । सहासम् । आर्यं जामदग्न्यस्य (५) दमनः स
राजेति कोऽयमुच्चेर्वादः (ख)

सिद्धं ह्येतद्वाचि वीर्यं द्विजानां

बाह्वोर्वीर्यं यत्तु तत् क्षत्रियाणाम् ।

शस्त्रग्राही ब्राह्मणो जामदग्न्य-

स्तस्मिन् दान्ते का स्तुतिस्तस्य राज्ञः (ग) ॥

चन्द्रकेतुः । सोन्माथमिव । आर्यं आर्यं हतमुत्तरो-
त्तरेण (घ)

(क) ओजायितम् ओजस्विना भूतम् ओजस्विता प्रदर्शितेत्यर्थः । दमने
विजेतरि । अतिनिर्वक्तुम् औद्धत्येन कथयितुम् ।

(ख) उच्चेर्वादः महती कथा ।

(ग) सिद्धं सर्वजनप्रसिद्धम् । दान्ते विजिते ।

(घ) हतमुत्तरोत्तरेण— उत्तरोत्तरेण उत्तरोत्तरवाक्प्रपञ्चेन हतम्
अलम् । राभीधिषीर्षं श्रुत्वा किमपि विवक्षुः सुमन्त्रं प्रत्युक्तिरियम् ।

(१) तं देवमैच्छाकं यदेवं वदसि । १ । २ ।

देवमैच्छाकम् । ३ ।

(२) तद्विरम्यताम् । १ । २ ।

तद्विरम विरम । ३ ।

(३) सैनिकानां प्रमाथेन । १ । २ ।

रामेऽप्यग्न्यर्माथेन । ३ ।

(४) नैवं निर्वक्तुम् । १ । २ ।

नातिनिर्वक्तुम् । ३ ।

(५) जामदग्न्यस्यापि । १ । २ ।

जामदग्न्यस्य । ३ ।

कोऽप्येष सम्प्रति नवः पुरुषावतारः

स्नाय्यो (१) न यस्य भगवान् भृगुनन्दनोऽपि ।

पर्याप्तसप्तभुवनाभयदक्षिणानि

पुण्यानि तातचरितानि च (२) यो न वेद (क) ॥

लवः । को हि रघुपतेचरितं महिमानञ्च न जानाति
यदि नाम किञ्चिद्वक्तव्यमस्ति अथवा शान्तम् (ख)

दृष्ट्वास्ते न विचारणीयचरितास्तिष्ठन्तु किं वर्ण्यते (३)

सुन्दस्त्रीदमनेऽप्यखण्डयशसो लोके महान्तो हि ते ।

यानि तीक्ष्णपराङ्मुखाण्यपि (४) पदान्यासन् खंरायोधने

यद्वा कौशलमिन्द्रसूनुनिधने (५) तत्ताप्यभिन्नो जनः (ग) ॥

(क) पर्याप्तसप्तभुवनाभयदक्षिणानि— पर्याप्ता सम्पन्ना सप्तानां भुवनानां लोकानाम् अभयदक्षिणा अभयदानं येभ्यः तानि ।

(ख) यदि नाम यदि तु किञ्चित् किमपि वक्तव्यम् अस्ति भवति । अथवा शान्तम् न किञ्चिद्वक्तुञ्चितमित्यर्थः ।

(ग) दृष्ट्वाः प्रवयसः ते रामादयः विचारणीयं सदसद्देति विवेच्य चरितं येषां ते तादृशाः न भवन्ति दृष्टानां चरितं सदसद्वा भवतु नास्मादृशां विचारयोग्यमित्यर्थः तिष्ठन्तु ते वर्त्तन्ताम् किं वर्ण्यते तेषां चरिते वर्णनार्हं न किमप्यस्तीत्यर्थः हि यतः ते सुन्दस्य रजोविशेषस्य स्त्रियाः ताडकायाः दमने निधने अपि स्त्रावधेऽपीत्यर्थः लोके अखण्डं समग्रं यशः येषां ते तथाविधाः महान्तः जानाति शेषः खंरायोधने खरेण तदाख्येन रावणालुचरेण सह मंथामे यानि

(१) वीरः । १।२। स्नाय्यः । ३ ।

किं वर्ण्यते । ३ ।

(२) पुण्यानि तातचरितानि च । १।२।

(४) अकृतोभयानि । १ । २ ।

तातस्य किञ्च चरितान्यपि । ३ ।

अपराङ्मुखाणि । ३ ।

(५) कं वर्त्तते । १।२।

(५) निधने । १ । दमने । २ । २ ।

चन्द्रकेतुः । आस्तातापवादभिन्नमर्थ्याद अति हि(१) नाम
प्रगल्भसे (क) ।

लवः । आः कथं (२) मय्येव मुकुटीधरः संवृत्तः ।

सुमन्तः । स्फुरितमनयोः क्रोधेन (ख) तथाहि

चूडामण्डलबन्धनं तरलयत्याकृतजो वेपथुः ।

किञ्चित् कोकनदच्छदस्य सहशे नेत्रे स्वयं रज्यतः ।

धत्ते कान्तिमकाण्डताण्डवितयोर्भङ्गेन वक्त्रं मुबो-

स्यन्द्रस्योत्कटलाञ्छनस्य कमलस्योद्भ्रान्तभङ्गस्य च (ग) ॥

लोणि अपराङ्मुखाणि अविचलितानि पदानि आसन् खरेणाभिद्रुतो रामः
पृष्ठतस्त्रीणि पदान्यपससार यथा रामायणम्

विकलः स हतो वाणैः खरो रामेण संयुगे ।

मत्तो रुधिरगन्धेन तमेवाभ्यद्रवद्रुतम् ॥ ३ । २० । २२ ॥

तमापतन्तं संक्रुद्धं हतास्त्रो रुधिरालुतम् ।

अपासर्पद्द्वित्विपदं किञ्चित्स्वरितविक्रमः ॥ ३ । २० । २२ ॥

अपराङ्मुखाणीति सोपहासोक्तिः वा अथवा इन्द्रसूतोः बालिनः निधने बधे
यत् कौशल सुप्रोवेण सह युध्यमानस्य तस्य वक्षसि प्रच्छन्नशरक्षेपरूपम्
जनः लोकः तत्रापि तेष्वपि अभिन्नः एतत् सर्वं सर्वेजनप्रसिद्धमिति न तद्वर्ण-
नायां प्रयोजनमस्तीति भावः ।

(क) तातापवादभिन्नमर्थ्याद— तातस्य रामस्य अपवादेन अधिकेषेण
भिन्ना लङ्घिता मर्थ्यादा सदाचारक्रमः येन सः तत्त्वबोधनम् ।

(ख) स्फुरितम् उद्दीप्तम् ।

(ग) आकृतं विपक्षदमनाभिप्रायः तन्निबन्धनः कोपावेश इति यावत् तज्ज-
नितः वेपथुः कम्पः चूडामण्डलस्य शिखासमूहस्य बन्धनं बद्धं शिखामण्डलमित्यर्थः ।
तरलयति चालयति स्वयं स्वभावतः कोकनदच्छदस्य रक्तोत्पलदलस्य किञ्चित्

पञ्चमोऽङ्कः ।

१८३

कुमारौ । तदितो विमर्द्दमां भूमिमवतरावः (क) ।
इति निष्क्रान्ताः सर्वे । X

कुमारविक्रमो नाम

पञ्चमोऽङ्कः ।

सदृशे प्रकृतौ चालोहिते इत्यर्थः मेले रज्यतः क्रोधोदयात् सम्यक् लोहिते
भवतः वक्ता सुखम् अकाशे, अकस्मात् ताण्डवितयोः परिपलितयोः क्रुवोः
भङ्गेन चलनेन उत्कटं व्यक्तं लक्ष्यमाणं लाञ्छनं कलङ्कः यस्य ताडयस्य चन्द्रस्य
उत् उपरि भ्रान्तः भ्राम्यन् भङ्गः भ्रमरः यस्य ताडयस्य कमलस्य पद्मस्य च
कान्तिं त्रियं सादृश्यमिति यावत् धत्ते धारयति तद्वदवभासते इत्यर्थः ।

(क) विमर्द्दमां रणक्रियायोग्याम् ।

षष्ठोऽङ्कः ।

ततः प्रविशति विमानेनोच्चलेन (१) विद्याधरमिथुनम् ।

विद्याधरः । अहो खलु (२) अनयोर्विकर्त्तनकुलकुमारयोः
अक्राण्डप्रचण्डकलहयोः (३) उद्गोतितक्षान्तलक्ष्मीकयोः (४)
अद्भुतोद्भ्रान्त (५) देवासुराणि विक्रान्तचरितानि (क) ।
तथाहि प्रिये पश्य पश्य

भगवन्निर्गतकङ्कणकणितकिङ्किणीकं धनु-
र्ध्वनद्गुरु गुणाटनीकतकरालकोलाहलम् ।

(क) अक्राण्डप्रचण्डकलहयोः— अक्राण्डः आकस्मिकः प्रचण्डः भीषणः
कलहः विरोधः ययोः सहसैव भयावहे रणव्यापारे प्रवृत्तयोरित्यर्थः । उद्गो-
तितक्षान्तलक्ष्मीकयोः— उद्गोतिता उद्दीपिता क्षान्तलक्ष्मीः क्षान्ततेजः
ययोः तादृशयोः । अद्भुतोद्भ्रान्तदेवासुराणि— अद्भुतेन विस्मयेन उद्भ्रान्ताः
विमूढाः देवा अमराश्च येभ्यः तानि बान्यवनोक्तवन्तो देवा असुराश्च विस्मय-
न्तिमिता अभ्वन्नित्यर्थः । विक्रान्तचरितानि— विक्रान्तानि विक्रमपरि-
चायकानि चरितानि कार्याणि ।

(१) विमानोच्चलम् । १ । २ ।

विमानेनोच्चलेन । ३ ।

(२) अहो खलु भोः । १ ।

अहो खलु । २ । २ ।

(३) अक्राण्डकलहकरणप्रचण्डयोः । ॥

अक्राण्डकलहप्रचण्डयोः । २ ।

अक्राण्डप्रचण्डकलहयोः । ३ ।

(४) उद्गोतितक्षान्तलक्ष्मीकाणि । १ । २ ।

उद्गोतितक्षान्तलक्ष्मीकयोः । ३ ।

(५) अद्भुत । १ । २ । अत्यद्भुत । ३ ।

वितत्य किरतोः शरानविरतस्फुरच्चूडयो-

र्विचित्रमभिवर्द्धते भुवनभीममायोधनम् (१) (क) ॥

विजृम्भितश्च दिव्यस्य (२) मङ्गलाय द्वयोरपि ।

स्तनयित्वोरिवामन्द्रं दुन्दुभेर्दुन्दुमायितम् (ख) ॥

तत् प्रवर्त्तताम् (३) अनयोः प्रवीरयोरनवरतम् अविरल-
ललित (४) विकचकनककमलकमनीयसन्ततिः (५) अमरतरु-
तरुणमणिसुकुल (६) निकरमकरन्दसुन्दरः पुष्पनिपातः (ग) ।

(क) भनञ्जनितानि भनञ्जनेतिशब्दवञ्जलानि यानि कृद्वासानि करभूष-
णानि तद्वत् कथिताः शब्दायमानाः किङ्किण्यः क्षुद्रपङ्क्तिः वस्त्रिन् तत् गुरु
उक्तं यथा तथा ध्वनत् शब्दायमानम् गुणाटनीभ्यां मौर्वीधनुष्कोटिभ्यां कृतः
करालः विशालः कोलाहलः कलकलः यस्य तत् तादृशं धनुः वितत्य आततज्जं
कृत्वा शरान् वाणान् किरतोः निक्षिपतोः अविरतं आविभ्रान्तं स्फुरन्त्यः
प्रचलन्त्यः चूडाः शिखाः ययोः तादृशयोः अनयोः भुवनभीमं सर्वलोकभयावहं
विचित्रम् अद्भुतम् आयोधनं युद्धम् अभिवर्द्धते उत्तरोत्तरं प्रवलीभवति ।

(ख) द्वयोरपि अनयोः मङ्गलाय हृिताय समररागपरिवर्द्धनायेति यावत्
स्तनयित्वोः मेघस्य इव आमन्द्रम् अतिगम्भीरं दिव्यस्य देवलोकीयस्य दुन्दुभेः
भेरीः दुन्दुमायितं दुन्दुमेतिशब्दायितं विजृम्भितम् आविर्भूतञ्च ।

(ग) अविरलेत्यादि - अविरलैः घणसन्निविष्टैः ललितैः सुन्दरैः विकचैः
स्फुटितैः कनककमलैः काञ्चनपद्मैः कमनीया नयनसुभगा सन्ततिः परम्परा यस्य
सः तादृशः । अमरतर्वित्यादि - अमरतरुणां, मन्दारपार्श्वजातादिदेव-
तरुणां तरुणस्य अचिरप्रकटस्य मणिसुकुलनिकरस्य मणिमयस्य कुड्मलसमूहस्य
मकरन्देन रसेन सुन्दरः प्राणतर्पणः ।

(१) भुवनभीमम् । ११ । भुवनचितम् । ११ । (४) ललित । १ । २ । ३ ।

(२) दिव्यालम् । १ । दिव्यस्य । २ । (५) कनकमयकमलकमनीयसन्ततिः । १ । २ ।

दिव्यालम् । ३ ।

कनककमलकमनीयसन्ततिः । ३ ।

(३) प्रवर्त्तताम् । १ । प्रवर्त्तताम् । २ । १ । (६) सुकुल । १ । २ । मणिसुकुल । १ ।

विद्याधरी । ता किंन्ति उष अकाण्डविस्फुरिद (१) तडि-
च्छडाकडारं विच (२) अम्बरं भक्ति संवुत्तं (क) ।

विद्याधरः । तत् किन्नु खल्लद्य

त्वाङ्गयन्मभिमिभ्रान्तमार्त्तण्डज्योतिरुज्ज्वलः ।

पुटभेदो ललाटस्थनीललोहितचक्षुषः (ख) ॥

विचिन्त्य । आं ज्ञातं वत्सेन चन्द्रकेतुना प्रयुक्तमस्त्रमाग्नेयं
तस्यायमग्निच्छटासम्पातः (३) (ग) । सम्प्रति हि

अवदग्धकव्युरितकेतुचामरै-

रपद्यातमेव हि विमानमण्डलैः ।

(क) तत् किमिति अकाण्डविस्फुरिततडिच्छटाकडारम् इव अम्बरं
भटिति संवुत्तम् ।

अकाण्डविस्फुरिततडिच्छटाकडारम्— अकाण्डे सहसा विस्फुरितया
प्रादुर्भूतया तडिच्छटया विद्युत्तरम्परया कडारं पिङ्गलवर्णम् ।

(ख) तद्युः विश्वकर्माणः इदं त्वाङ्गं त्वाङ्गस्य यन्त्रस्य शान्तादिरूपस्य
भूमिभिः भ्रान्तस्य सञ्जातभ्रमणस्य तद्वा यन्त्रोन्मिषितस्येत्यर्थः मार्त्तण्डस्य
स्वर्यस्य ज्योतिः इव उज्ज्वलः उद्दीप्तः ललाटस्थस्य नीललोहितचक्षुषः तृतीयस्य
हृत्नेत्रस्य पुटयोः आवरणयोः भेदः, विघटनं नयनस्योन्मीलनमित्यर्थः सोऽद्य
आपतितः किन्नु संहारमूर्त्तिमान्नित्यं हरेण किं जगद्वाहाय तृतीयं नेत्र-
स्योन्मीलितमित्यर्थः ।

(ग) अग्निच्छटासम्पातः— अग्निच्छटायाः आग्नेयास्त्रवर्त्तितस्य अग्नि-
राशेः सम्पातः सर्वतः प्रसरणम् ।

(१) अकाण्डतण्डुविदुहण्डतरलित ।

१।२।

अकाण्डविस्फुरिद । १ ।

(२) तडिच्छडाकडारं । १।२।

तडिच्छडाकडारं विच । १ ।

(३) यस्यायमग्निच्छटासम्पातः । १।२।

तस्यायमग्निच्छटासम्पातः । १ ।

दधति ध्वजाङ्गुश (१) पटाञ्चलेष्विमाः

अणकुङ्कुमच्छुरणविभ्रमं शिखाः (क) । .

आश्चर्यम् प्रवृत्त (२) एवायम् उच्चण्डमञ्जखण्डावस्फोटपटुतर-
स्फुलिङ्गविक्रतिः (३) उन्नालतुमुललेलिहानज्वालासम्भारभैरवो
भगवान् उपवर्धुः (ख) प्रचण्डश्चास्य सर्वतः सन्तापः तत्
प्रियामङ्गेनाच्छाद्य दूरमपसरामि ।

इति तथा करोति । .

विद्याधरी । द्रिष्टिआ. एदेण विमलमोत्तिअसर (४)
सोदलमसिणमंसलेण (५) नाहदेहस्संसेण आणन्दमन्दमुठ-
लिदधुम्भान्तलोअणाए अन्दरिदो एव्व सन्दावो (ग) ।

(क) अवदग्धाः ईषत् पुष्टाः अत एव कर्बुरिताः श्वलिताः विविधवर्णा
इत्यर्थः केतवः ध्वजाः चामराणि च येषां तादृशैः विमानभण्डैः व्योमयान-
निकरेः अपयातं पलायितमेव इमाः शिखाः अर्द्धिषः ध्वजाङ्गुशपटानां ध्वज-
दण्डांशुकानाम् अञ्चलेषु प्रान्तेषु अणं कुङ्कुमेन लोहितचन्दनेन यत् कुरणं
रञ्जनं तस्य विभ्रमं शोभां सादृश्यमिति यावत् दधति धारयन्ति अथवा तस्य
विभ्रमं भ्रान्तिं दधति जनयन्ति ।

(ख) उच्चण्डः अतिभीषणः यः वज्रखण्डस्य अवस्फोटः आविर्भावः तद्वत्
पटुतरा अतिविपुला स्फुलिङ्गानां विक्रतिः सञ्चारः यस्य सः तादृशः उन्नालेन
उच्चतेन तमुत्तेन सङ्कुलेन लेलिहानेन उच्चतमुत्कर्षता ज्वालासम्भारेण शिखा-
सन्तानेन भैरवः भयावहः अयं भगवान् उपवर्धुः वङ्क्तिः प्रवृत्तः यच्चरितः एवम् ।

(ग) द्रिष्ट्वा एतेन विमलमौक्तिकसरशीतलमच्छयमांसलेन नाहदेहस्संसेन
आनन्दमन्दमुठलितपूर्णोचनीयाः अन्तरितः एव सन्तापः ।

(१) ध्वजाङ्गुश । १ । २ ।

उच्चण्डमञ्जुः । १ ।

(२) प्रवृत्तः । १ । २ । प्रवर्तितः । ३ ।

(३) पटुतरस्फुलिङ्गरुः । १ ।

पटुतरार्थस्फुलिङ्गरुः । २ ।

पटुतरस्फुलिङ्गविक्रतिः । १ ।

(४) मोत्ताफल । १ । मोत्तिअफल । २ ।

मोत्तिअसर । ३ ।

(५) शिविज्जमसिणसोवाणमंसलेण । १ । २ ।

मसिणमंसलेण । ३ ।

विद्याधरः । अयि किमत्र मया कृतम् । अथवा

अकिञ्चिदपि कुर्वाणः सौख्यैर्दुःखान्यपोहति ।

तत्तस्य किमपि द्रव्यं यो हि यस्य प्रियो जनः ॥

विद्याधरी । कहं अविरलविलोलधुमन्तविज्जुल्लदाविलास-
मण्डितेहिं, मत्तमोरकण्डसामलेहिं ओत्तरीअदि नहत्तलं
जलहरेहिं (क) ।

विद्याधरः । अयि (१) कुमारत्वप्रयुक्तवारुणास्त्रप्रभावः
खल्लेषः (२) कथम् अविरलप्रवृत्त (३) वारिधारासहस्र (४)
सम्पातैः प्रशान्तमेव (५) पावकास्त्रम् ।

विद्याधरी । पिअं मे (६) (ख) ।

विद्याधरः । हन्त हन्त (७) सर्वमतिमात्रं दोषाय
यत् प्रबलः तावलिखोभगम्भीरगुणगुणायमानमेघमेदुरान्ध-

विमलमौक्तिकसरशीतलमसृणमांसलेन— विमलः यः मौक्तिकसरः सुक्ता-
मयी हारयष्टिः तद्वत् शीतलः मसृणः स्निग्धः मांसलः प्रभूतः सर्वाङ्गव्यापीति
यावत् तेन । आनन्दमन्दसुकुलितघूर्णल्लोचनायाः— आनन्देन स्पर्शसुखेन
मन्दम् रूपात् सुकुलिते निमीलिते घूर्णनी च लोचने यस्याः सा तथोक्तायाः ।

(क) कथम् अविरलविलोलधूर्णद्विद्युल्लताविलासमण्डितैः मत्तमयूरकण्ड-
श्यामलैः अवस्तीर्यते नभस्तलं जलधरैः ।

अविरलविलोलधूर्णद्विद्युल्लताविलासमण्डितैः— अविरलं सान्द्रं विलो-
लम् अतिचपलं च यथा तथा घूर्णन्त्यः समन्तात् प्रवर्पन्त्यः याः विद्युल्लताः तासां
विलासेन स्फुरणेन मण्डितैः अलङ्कृतैः ।

(ख) प्रियं मे ।

(१) हन्त हन्त । १।२। अयि ३।

(२) खल्लेषम् । १।२। खल्लेषः । ३।

(३) प्रयुक्तम् । १।२। प्रवृत्तम् । ३।

(४) वारिधारा । १।२।

वारिधारासहस्र । ३।

(५) प्रशान्तम् । १।२। प्रशान्तमेव । ३।

(६) पिअं मे पिअं मे । १।२।

पिअं मे । ३।

(७) हन्त हन्त भो भो । १।२।

हन्त हन्त । ३।

कारनीरन्ध्रनिरुद्धम् (१) एकवारविश्वग्रसनविकचविकरालकाल-
कण्टकण्ट (२) कन्दरविवर्त्तमानमिव युगान्तयोगनिद्रा (३)
निरुद्धसंघर्षद्वारनारायणोदरनिविष्टमिव भूतजातं प्रवेपते (क) ।
साधु वत्स चन्द्रकेतो साधु स्थाने वायव्यास्त्रमीरितम् यतः

विद्याकल्पेन मरुता मेघानां भूयसामपि ।

ब्रह्मणीव विवर्त्तानां कापि विप्रलयः कृतः (ख) ॥

विद्याधरी । नाह को दाणीं एसो ससम्भमुक्खित्तकर-
अमिदपट्टकञ्चलो (४), दूरद्वे एव मज्जरवज्जणपडिसिद्धजुज्ज-
वावारो एदाणं कुमारणं मज्जे (५) विमाणं (६) ओदरावेदि (ग) ।

(क) प्रबलया वातावल्या वायुराशिरनाजनितात् शोभात् विकारात् गम्भीरं
यथा तथा गुणगुणायमानैः गर्जद्भिः मेघैः मेदुरं सान्द्रीकृतं यत् व्यञ्जकारं
तस्मिन् नीरन्ध्रं निरवकाशं यथा तथा निरुद्धम् आहतंम् एकेनैव वारेण
प्रयत्नेन विश्वग्रसनाय जगदुपासाय विकचः उन्मीलितः यः कालकण्टस्य नील-
कण्टस्य कण्टकन्दरः सुखगह्वरं तस्मिन् विवर्त्तमानं चेष्टमानम् इव युगान्ते
प्रलये या योगनिद्रा मनसो विषयान्तरव्यावृत्तिरूपा निद्रा तथा निरुद्धानि
निष्ठहोतानि सर्वाणि द्वाराणि विषयपहोपायभूतानि इन्द्रियाणि येन
तादृशस्य नारायणस्य उदरे जठरे निविष्टं प्रविष्टम् इव भूतजातं प्राणिवर्गः
प्रवेपते कम्पते ।

(ख) विद्याकल्पेन तत्त्वज्ञानसदृशेन मरुता चन्द्रकेतुप्रयुक्तवार्यव्यास्त्रप्रवर्त्तितेन
वायुना विवर्त्तानां मायाकार्याणां प्रपञ्चानां ब्रह्मणि इव लवप्रयुक्तवार्यव्यास्त्र-
प्रवर्त्तितानां भूयसाम् असंख्यानं मेघानां कापि विप्रलयः संहारः कृतः ।

(ग) नाथ कः इहानीम् एषः ससम्भमोत्त्विकप्रकरध्वमितपट्टकाञ्चलः दूरतः

(१) निरुद्धम् । १ । २ । निरुद्धम् । ३ ।

युगान्तनिद्रा । ३ ।

(२) कालकण्टसुख । १ । २ ।

(४) जोत्तञ्चलो । १ । २ । पट्टकञ्चलो । ३ ।

कालकण्टकण्ट । ३ ।

(५) अन्नरेण । १ । अन्नरन्मि । २ । मज्जे । ३ ।

(३) युगान्तयोगनिद्रा । १ । २ ।

(६) विमाणवर । १ । २ । विमाणं । ३ ।

विद्याधरः । दृष्ट्वा (१) । एष शम्भूकबधात् प्रतिनिवृत्तो
रघुपतिः ।

शब्दं महापुरुषसंविहितं निशम्य ।

तद्गौरवात् समुपसंहृतसम्प्रहारः ।

शान्तो लवः प्रणत एव च चन्द्रकेतुः,

कल्याणमसु सुतसङ्गमनेन (२) राज्ञः (क) ॥

तदितस्तावन्निर्गच्छावः (३) ।

इति निष्क्रान्तौ ।

विष्कम्भकः ।

एव मधुरवचनप्रतिषिद्धयुद्धव्यापारः एतयोः कुमारयोः मध्ये विमानम् अव-
तारयति ।

ससम्भ्रमोत्क्षिप्तकरभ्रमितपट्टकाञ्चलः— ससम्भ्रमं सावेगम् उत्क्षिप्तेन
उन्नमितेन करेण हस्तेन भ्रमितः पट्टकस्य उत्तरासङ्गस्य अञ्चलः एकदेशः येन
सः ताडयः ।

(क) महापुरुषेण रामेण संविहितम् उदीरितं शब्दं युद्धादिरम्यतामित्येवं-
रूपं वाक्यं निशम्य श्रुत्वा तद्गौरवात् रामोदीरितप्रतिषेधवाक्यान्तरोधात्
समुपसंहृतः परिहृतः सम्प्रहारः संप्रामः येन सः समरव्याग्रादिरत इत्यर्थः
लवः शान्तः शममाश्रितः चन्द्रकेतुस्य प्रणतः प्रणामक्रियायां प्रवृत्तः एव यधुना
सुतसङ्गमनेन पुत्रसमागमेन राज्ञः रामस्य कल्याणं शुभम् अस्तु भवतु ।

(१) विद्याधरः । दृष्ट्वा । १ ।

पुनरागमनेन । १ ।

विद्याधरः । २ । २ ।

(२) तदितस्तावन्निर्गच्छावः । १ ।

(३) सुतसङ्गमनेन । १ । २ ।

१२ पुस्तकवोरवमंशः परिहृतः ।

ततः प्रविशति रामो लवः प्रणतश्चन्द्रकेतुश्च ।

रामः । पुष्पकादवतरन् ।

दिनकरकुलचन्द्र चन्द्रकेतो

सरभसमेहि दृढं (१) परिष्वजस्व ।

तुहिनश्चकलशीतलैस्त्ववाङ्मेः

शममुपयातु ममापि चित्तदाहः (क) ॥

उत्थाप्य सखेहासं परिष्वज्य (२) । अपि नाम कुशलं तव
दिव्यास्त्रधरदेहस्य (३) (ख) ।

चन्द्रकेतुः । कुशलमत्यङ्गतक्रियस्य प्रियदर्शनस्य लवस्य
लाभाभ्युदयेन (४) तद्विज्ञापयामि मामिव विशेषेण वा मत्तः
शिवेन चक्षुषा (५) पश्यत्वमुं महावीरप्रकाण्डं तूतः (ग) ।

(क) सरभसम् -- रभसः हृषः तेन सञ्च यथा तथा । चित्तदाहः—
चित्तस्य हृदयस्य दाहः सोताविरहनिबन्धनो निरतिशयः सन्नापः ।

(ख) दिव्यास्त्रधरदेहस्य— धरतीति धरः दिव्यानाम् अलौकिकानाम्
अस्त्राणां धरः दिव्यास्त्रधरः तादृशः देहः यस्य तस्य तथाविधस्य अप्रमित-
दोषैरस्तेरलङ्घ्यतकलेवरस्येत्यर्थः ।

(ग) शिवेन चक्षुषा प्रसन्नेन नयनेन । महावीरप्रकाण्डं महावीरप्ररोहं
प्रशस्तं महावीरं वा ।

(१) दृढम् । १।२। अदयम् । १ ।

नूतनस्य दिव्यास्त्रदेहस्य । १ ।

(२) चन्द्रकेतुः । अभावादये

(४) लवस्याभ्युदयेन । १।२ ।

रामः । उत्थाप्य सखेहासं परि-

लवस्य लाभाभ्युदयेन । १ ।

ष्वज्य । १।२ ।

(५) मामिवाविशेषेण मत्तः शिवतरेण

उत्थाप्य सखेहासं परिष्वज्य । १ ।

चक्षुषा । १।२ ।

(३) तव दिव्यास्त्रधरदेहस्य । १।२ ।

मामिव विशेषेण वा मत्तः शिवेन
चक्षुषा । १ ।

रामः । लवं निरूप्य । दिष्ट्या अतिगम्भीराकृतिरयं (१)
वयस्यो वत्सस्य (क) ।

त्वात् लोकानिव परिणतः कायवानस्त्ववेदः
चात्तो धर्मः श्रित इव तनुं ब्रह्मकोषस्य (२) गुप्तैः ।
सामर्थ्यानामिव समुदयः सञ्चयो वा गुणाना-
माविर्भूय स्थित इव जगत्पुण्यनिर्माणां राशिः (ख) ॥
लवः । अहो पुण्यानुभावदर्शनोऽयं महापुरुषः (ग)
आज्ञासखेहभक्तीनामेकमालम्बनं महत् (३) ।
प्रकटस्येव धर्मस्य प्रसादो मूर्त्तिसञ्चरः (घ) ॥

(क) अतिगम्भीराकृतिः — अतिगम्भीरा अतिशयेन दुरवगमा आकृतिः
वर्त्तराकारः हृषीकेशादादिसूत्रको भुक्तुटीमुखरागादिरिति यावत् यस्य सः
तथोक्तः ।

(ख) लोकान् जगन्ति त्वात् रक्षितुं कायवान् मूर्त्तिमान् परिणतः संवृत्तः
कृतमूर्त्तिपरिग्रह इत्यर्थः अस्त्ववेदः धनुर्वेद इव ब्रह्मकोषस्य वेदरूपस्य रत्ना-
गारस्य गुप्तैः रक्षायै तनुं मूर्त्तिं श्रितः अधिष्ठितः मूर्त्तिमान् इत्यर्थः चात्तः
धर्म इव सामर्थ्यानां वीर्यशौर्यादीनां समुदयः समवायः इव गुणानां दया-
दानिष्ठ्यादीनां सञ्चयः समष्टिः इव जगतां पुण्यनिर्माणां राशिः पुण्यरूप-
पदार्थपुञ्जः आविर्भूय मूर्त्तिमानित्य स्थितः विद्यमानः इव ।

(ग) पुण्यानुभावदर्शनः — पुण्ये पवित्रे अनुभावदर्शने प्रभाववलोकने
यस्य सः तथोक्तः ।

(घ) आलम्बनम् आश्रयः आश्रयतनमिति यावत् । मूर्त्तिसञ्चरः — मूर्त्त्या
कलेवरेण सञ्चरति भ्रमति मूर्त्तिमानित्यर्थः ।

(१) अतिगम्भीराकृतिरयम् । १ । २ ।

ब्रह्मकोषस्य । २ ।

अतिगम्भीराकृतिरयम् । १ ।

(३) एकमालम्बनं महत् । १ । २ ।

(२) ब्रह्मकोषस्य । १ । २ ।

एकमेवाहुलम्बनम् । १ ।

आश्चर्यम्

विरोधो विश्रान्तः प्रसरति रसो निर्वृतिघ्न-

स्तदौडत्यं कापि व्रजति विनयः प्रह्वयति माम् ।

भटित्यस्मिन् दृष्टे किमिव (१) परवानस्मि यदिवा

महार्घस्तीर्थानामिव हि महतां कोऽप्यतिशयः (क) ॥

रामः । तत् किमेकपद एव दुःखविश्रामं ददाति उप
खेयति च कुतोऽपि निमित्तादन्तरात्मानम् अथवा स्नेहश्च
निमित्तसव्यपेक्ष इति, विप्रतिषिद्धमेतत् (ख) तथाहि (२)

व्यतिषजति पदार्थानान्तरः कोऽपि हेतु-

र्न खलु बहिरुपाधीन् प्रीतयः संश्रयन्ते ।

(क) अस्मिन् महापुरुषे दृष्टे नयनविषयोभूते सति भोटति विरोधः विद्वेषः
विश्रान्तः निवृत्तः निवृत्त्या प्रीत्या घनः सान्द्रः प्रीतिपूर्ण इति यावत् रसः अनु-
रागः प्रसरति प्रवर्तते तत् तादृशम् औडत्यं प्रागल्भ्यं कापि कृत्वापि व्रजति
गच्छति प्रकीर्यते इत्यर्थः विनयः मां प्रह्वयति अननमयति किमिव कुतोऽपि
निमित्तादिव परवान् पराधीनः अस्मि यदिवा अथवा तीर्थानां पुण्यक्षेत्रा-
णाम् इव महतां महापुरुषाणां कोऽपि अनिर्वचनीयस्वरूपः महार्घः मह-
नीयः अतिशयः महिमा ।

(ख) स्नेहश्च निमित्तसव्यपेक्ष इति विप्रतिषिद्धमेतत् व्यपेक्षया अपे-
क्षया सह सव्यपेक्षः सापेक्षः निमित्तस्य कारणस्य सव्यपेक्षः निमित्तसव्यपेक्षः
निमित्तापेक्षो स्नेहः निमित्तसव्यपेक्ष इत्येतत् विप्रतिषिद्धं विरुद्धम् अप्रामा-
णिकमिति यावत् 'कस्याचित् कस्मांश्चित् स्नेहप्रवृत्तिरहेतुकैर्न किमपि निमित्त
सपेक्षते इत्यर्थः ।

(१) किमपि । १ । २ ।

(२) विप्रतिषिद्धमेतत् । १ । २ ।

किमिव । १ ।

विप्रतिषिद्धमेतत् तथाहि । १ ।

विकसति हि पतङ्गस्योदये पुण्डरीकं

द्ववति, च हिमरश्मावुद्गते चन्द्रकान्तः (क) ॥

लवः । चन्द्रकेतो क, एते ।

चन्द्रकेतुः । प्रियवयस्य ननु तातपादाः (१) ।

लवः । ममापि तर्हि धर्म्मस्तथैव यतः प्रियवयस्य इत्यात्य
किन्तु चत्वारः खलु भवतामेवंव्यपदेशभागिनस्तत्रभवन्तो रामा-
यणकथापुरुषाः तत् विशेषं ब्रूहि (ख) ।

चन्द्रकेतुः । ननु ज्येष्ठतातपादा इत्यवेहि ।

लवः । सोल्लासम् । कथं रघुनाथः (२) दिष्ट्या सुप्रभात-
मद्य यद्यं दृष्टो देवः (३) । सविनयकौतुकं निर्वर्ण्य । तात
प्राचेतसान्तेवासी लवोऽभिवादयते ।

रामः (४) आयुष्मान् एत्थेहि । सखेहमालिङ्ग्य (५) ।

अयि कृतं कृतमतिविनयेन अनेकवारमपरिश्रथं परिष्वजस्व (ग) ।

परिणतकठोरपुष्करगर्भच्छदपीनमसृणसुकुमारः ।

नन्दयति चन्द्रचन्दनस्यन्दजडस्तव स्पर्शः (घ) ॥

(क) आनरः अन्तर्वर्त्ती कोऽपि हेतुः किमपि निमित्तं पदार्थान् वस्तूनि
व्यतिपजति स्नेहस्त्वेष परस्परं सम्बध्नाति प्रीतयः स्नेहाः न खलु नैव वह्नि-
रूपाधीन् वाह्यधर्म्मान् मन्त्रयन्ते अवलम्बन्ते वाह्यधर्म्मानाश्रित्य न प्रवर्त्तन्ते
इत्यर्थः ।

(ख) तथैव तातपादा एव । एवंव्यपदेशभागिनः तातसंज्ञाभजनानि ।

(ग) अपरिश्रथं अश्रित्यं गाढमित्यर्थः ।

(घ) परिणतं प्रस्तुटितम् अत एव कठोरं प्राप्तपूर्णावस्थं यत् पुष्करं कमलं

(१) तातपादा एते । १।२। तातपादाः । ३। (४) रामः । सखेहम् । १।२। रामः । ३।

(२) रघुनाथ एव । १।२। रघुनाथः । ३। (५) सखेहं परिष्वज्य । १।२।

(३) देवो दृष्टः । १।२। दृष्टो देवः । ३। सखेहमालिङ्ग्य । ३।

लवः । स्वगतम् । ईदृशो माम् (१) प्रत्यमीषामकारणस्तेहः
मया पुनरेभ्य एवाभिद्रुग्धमन्त्रेन (२) यदायुधपंरिग्रहं यावदध्या-
रूढो (३) दुर्योगः । प्रकाशम् । सृष्ट्यन्विदानीं लवस्य बालि-
शतां तातपादाः (क) ।

रामः । किमपराङ्मं चत्सेन ।

चन्द्रकेतुः । अश्वानुयातिकेभ्यस्तातप्रतापाविष्करणमुपश्रुत्य
वीरायितमनेन (४) (ख) ।

रामः । नन्वयसलङ्कारः जत्तस्य

न तेजस्तेजस्वीं प्रसृतमपरेषां प्रसृजते

स तस्य स्वो भावः प्रकृतिनियतत्वादकृतकः ।

मयूखैरश्वान्तं तपति यदि देवो दिनकरः

किमाग्नेयो ग्रावा (५) निहत इव तेजोऽसि वमति (ग) ॥

तस्य गर्भच्छेदः अन्तर्वर्ति दल तद्वत् पीनः स्थूयः सृष्टणः स्निग्धः सुकमारः
कोमलश्च चन्द्रचन्दनयोः यः निखन्दः द्रवः तद्वत् जडः शीतलः स्पर्शः तवा-
वशवसम्पर्कः नन्दयति प्रीणयति मामिति शेषः ।

(क) अभिद्रुग्धं वीरायितम् । अध्यारूढः प्रवृत्तः । दुर्योगः कलहः । बालि-
शताम् अज्ञताम् अवष्टयकारितामिति यावत् ।

(ख) वीरायितम् वीरवत् आचरितम् ।

(ग) प्रसृतः प्रदीप्तम् । प्रकृतिनियतत्वादकृतकः - प्रकृतिनियतत्वात्
स्वभावसिद्धत्वात् अकृतकः, अकृतिम । आग्नेयो ग्रावा अग्निसहमति
आग्नेयः ग्रावा पीपाणः स्वर्यकान्तमणिः । निहतः परिभूतः ।

(१) अस्मिदृशान् ॥ ११२ ॥ माम् ॥ ३ ॥ (४) वीरायितम् ॥ ११२ ॥

(२) एभ्य एवाभिद्रुग्धमन्त्रेन ॥ ११२ ॥ वीरायितम् ॥ ३ ॥

अत्यधिकमिव दुःश्रवमन्त्रेन ॥ ३ ॥ (५) आग्नेयो ग्रावा ॥ ११३ ॥

(३) अत्यारूढः ॥ ११३ ॥ अध्यारूढः ॥ ३ ॥ आग्नेयग्रावा ॥ ३ ॥

चन्द्रकेतुः । अमर्षोऽप्यस्यैव (१) शोभते वीरस्य पश्यतु
हि तातः (२) प्रियवयस्यविनियुक्तजृम्भकास्त्रनिष्कम्पस्तम्भितानि
सर्वतः सैन्यानि ।

रामः । विलोक्य (३) । वत्स लव संहियतामस्त्रम् (४) ।
त्वमपि चन्द्रकेतो निर्व्यापारविलक्षितानि सान्त्वयु ब्रह्मानि (क) ।

लवः । यथाज्ञापयति तातः (५) ।

इति प्रणिधानं नाटयति ।

'चन्द्रकेतुः । यथादिष्टम् ।

इति निष्क्रान्तः ।

लवः । प्रशान्तमस्त्रम् ।

रामः । वत्स सरहस्यप्रयोगसंहरणान्यस्त्राणि आम्नाय-
वन्ति (ख) ।

ब्रह्मादयो ब्रह्महिताय तस्मा परःसहस्राः शरदस्तपांसि ।

एतान्यपश्यन् गुरवः पुराणाः स्वान्येव तेजांसि तपोमयानि ॥

(क) व्यापारः चेष्टा तस्याभावः निर्व्यापारम् व्यापारराहित्यं तेन हेतुना
विलक्षितानि लक्षितानि ।

(ख) रहस्यं मन्त्रग्रामः तत्संहिते तेन नियमिते इत्यर्थः सरहस्ये प्रयोग
संहरणे येषां तानि तथाविधानि अस्त्राणि आम्नायवन्ति स्रग्पदायसिद्धानि
गुरुपदेशाभेदीणीत्यर्थः गुरुपदेशं विना तादृशानामस्त्राणामाधगमो न सम्भ-
वतीति भावः ।

(१) तात अमर्षोऽप्यस्यैव । १ ।

तात अमर्षोऽप्यस्य । २ ।

अमर्षोऽप्यस्यैव । ३ ।

(२) परन्तु हि तात । १ । परन्तु । २ ।

पश्यतु हि तातः । ३ ।

(३) रामः । विलोक्य । १ । २ । रामः । ३ ।

(४) संहियतामस्त्राणि । १ । २ ।
संहियतामस्त्रम् । ३ ।

(५) लवः । प्रणिधानं नाटयति । १ । २ ।

लवः । यथाज्ञापयति तातः ।

इति प्रणिधानं नाटयति । ३ ।

अथैनन्मन्त्रपारायणोपनिषदं भगवान् कृशाश्वः परः सहस्रपरि-
वत्सरान्तोवासिने कौशिकाय विश्वामित्राय प्रोवाच स तु भग-
वान् सन्ध्यामित्येष ब्रूमः (१) कुमारस्य तु कः (२) सम्प्रदाय इति
श्च्छामि (क) ।

लवः । सूतः प्रकाशान्यावयोरस्त्राणि ।

रामः । विचिन्त्य । किं न सम्भाव्यते कोऽपि प्रकटपुण्य-
परिपाकोपादानो (३) महिमा स्यात् । द्विवचनन्तु कथम् (ख) ।

लवः । भ्रातरावां यमजौ ।

रामः । तर्हि (४) द्वितीयः कः ।

नेपथ्ये

भाण्डायन भाण्डायन

आयुष्मतः किल लवस्य नरेन्द्रसैन्यै-

रायोधनं ननु किमात्रं सखे तथेति ।

(क) एतन्मन्त्रपारायणोपनिषदम् — एतेषां मन्त्राणां पारायणं समग्रोप-
देशः तद्रूपम् उपनिषदं गुह्यविद्याम् । क्रमः सम्प्रदायः गुरुपारम्पर्यमिति
यावत् ।

(ख) प्रकटपुण्यपरिपाकोपादानः — प्रकटानाम् विशिष्टानां पुण्यानां
सुकृतानां परिपाकः फलोन्मुखीभावः सः उपादानं कारणं यस्य सः तद्योक्तः
विशिष्टपुण्यबलेनान्यथापि जृम्भकाणामधिगमः सम्भवतीत्यर्थः ।

(१) एष तु पूर्वोक्तक्रमः । १ । २ । ३ । ४ । ५ । ६ । ७ । ८ । ९ । १० । ११ । १२ । १३ । १४ । १५ । १६ । १७ । १८ । १९ । २० । २१ । २२ । २३ । २४ । २५ । २६ । २७ । २८ । २९ । ३० । ३१ । ३२ । ३३ । ३४ । ३५ । ३६ । ३७ । ३८ । ३९ । ४० । ४१ । ४२ । ४३ । ४४ । ४५ । ४६ । ४७ । ४८ । ४९ । ५० । ५१ । ५२ । ५३ । ५४ । ५५ । ५६ । ५७ । ५८ । ५९ । ६० । ६१ । ६२ । ६३ । ६४ । ६५ । ६६ । ६७ । ६८ । ६९ । ७० । ७१ । ७२ । ७३ । ७४ । ७५ । ७६ । ७७ । ७८ । ७९ । ८० । ८१ । ८२ । ८३ । ८४ । ८५ । ८६ । ८७ । ८८ । ८९ । ९० । ९१ । ९२ । ९३ । ९४ । ९५ । ९६ । ९७ । ९८ । ९९ । १०० ।

एष क्रमः । ३ ।

(२) कुमारस्य पुनः कुतः । १ । २ ।

कुमारस्य तु कः । ३ ।

(३) प्रकटपुण्यपरिपाकोपादानः को- (४) स तर्हि । १ । २ । तर्हि । ३ ।

अद्यास्तमेतु भुवनेष्वधिराजशब्दः

क्षत्रस्य शस्त्रशिखिनः शममद्य यान्तु (क) ॥

रामः ।

अथ कोऽयमिन्द्रमणिमेचकच्छवि-

ध्वनिनैव दत्तपुलकं करोति माम् ।

नवनीलनीरधरधीरगर्जित

क्षत्रवद्धकुट्टलकदम्बडम्बरम् (ख) ॥

लवः । अयमसौ मम ज्यायान् आर्य्यः कुशो नाम भरता

अस्मात् प्रतिनिवृत्तः ।

रामः । सकौतुकम् । वत्स इत आह्वयेनमायुष्मन्तम् (१) ।

लवः । एवम् ।

इति परिक्रामेति ।

(क) ननु सखे किम् आयुष्मतः दीर्घायुषः लवस्य नरेन्द्रमैत्र्यैः राजबलैः
आयोधनं युद्धम् आत्य ब्रवीषि तथेति तथा सति आयोधनं प्रवृत्तं चेत् इत्यर्थः
अद्य भुवनेषु जगत्सु अधिराजशब्दः सम्राट्मन्ता अस्त्वं विलयम् एतु गच्छतु
अद्य क्षत्रस्य क्षत्रियजातेः शस्त्रशिखिनः शस्त्राग्नयः शमं निर्व्वाणं यान्तु
गच्छन्तु आवयो रणकर्मणेति शेषः ।

(ख) अथ इन्द्रमणिः इन्द्रनीलोपलः तद्वत् मेचका श्यामला कृविः कान्तिः
यस्य तादृशः कोऽयं ध्वनिना कण्ठरवेण एव दत्तपुलकं जनितरोमाञ्चं मां नवः
नूतनः नीलः श्यामलः यः नीरधरः जलधरः तस्य धीरगर्जितक्षत्रेण गभीर-
गर्जनरूपेणोत्सवेन हेतुना बद्धा उल्लिख्यः कुट्टलाः सुकुलाः यस्य तादृशस्य कदम्ब-
तरोः डम्बरः सादृश्यं यस्मिन् तं तथाविधं करोति ।

(१) इत एवाह्वयेनमायुष्मन्तम् । १ । २ । इत आह्वयेनमायुष्मन्तम् । १ ।

ततः प्रविशति कुशः ।

कुशः । साङ्गुतुर्हर्षधैर्यं धसुरास्फालयन् (१) ।

इत्तेन्द्राभयदक्षिणैर्भगवतो वैवस्वतादा मनो-

हृत्तानां (२) दहनाय दीपितनिजक्षत्रप्रतापाग्निभिः ।

आदित्यैर्यदि विग्रहो ऋपतिभिर्धन्यं समैतत्ततो

दीप्रास्त्र (३) स्फुरदुग्रदीधितिशिखानीराजितज्जुं धनुः (क) ॥

इति विकटं परिक्रामति (ख) ।

रामः । कोऽप्यस्मिन् क्षत्रियपोतके पौरुषातिरेकः (४) (ग)

(क) विवस्वतः सूर्यस्य अपत्यं पुमान् वैवस्वतः सप्तमो मनुः स च सूर्यवंश्यानां
ऋपतीनां प्रथमः भगवतः वैवस्वतात् मनोः आ भगवन्तं देवस्वतं मनुमारभ्ये-
त्यर्थः दत्ता इन्द्राय देवराजाय अभयदक्षिणा अभयदानम् असुरोपद्रवरूप-
विपत्प्रतीकारात्मकं येः तथा हृत्तानां बलगर्वितानां दहनाय दाहनाय दीपितः
प्रज्वालितः निजः स्वीयः क्षत्रप्रतापाग्निः क्षत्रियप्रभावरूपः अनलः यैः तादृशैः
आदित्यैः सूर्यवंश्यैः ऋपतिभिः राजभिः यदि विग्रहः संघामः ततः तदा
दीप्राणाम् उज्ज्वलानाम् अस्त्राणां स्फुरन्त्यः प्रसर्पन्त्यः याः उपाः भयावहाः
दीधितिशिखाः किरणार्विषः ताभिः नीराजिता कृतनीराजना रज्जिता इति
यावत् ज्या शिञ्जिनी यस्य तथोक्तम् एतत् मम धनुः धन्यं सार्धकम् ।

(ख) विकटम् उद्धतम् ।

(ग) पौरुषातिरेकः पराक्रमातिशयः ।

(१) साङ्गुतुर्हर्षधैर्यं धसुरास्फालयन् ॥ १२ ॥ (४) कोऽप्यस्मिन् क्षत्रियपोतके पौरु-

सहर्षाङ्गुतुर्हर्षधैर्यं धसुरास्फालयन् ॥ २ ॥ पातिरेकः ॥ ११२ ॥

(२) हृत्तानाम् ॥ १२ ॥ दुष्टानाम् ॥ २ ॥

(३) दिव्यास्त्र ॥ ११२ ॥ दीप्रास्त्र ॥ २ ॥

कोऽप्यस्मिन् क्षत्रियपोतः पौरुषाति-
रेकः ॥ २ ॥

दृष्टिस्तृणीकृतजगत्त्रयसत्त्वसारा
धीरोद्धता नमयतीव गतिर्धरित्रीम् ।
कौमारकेऽपि गिरिवद्गुरुतां दधानो
वीरो रसः किमयमैत्युत दर्प एव (क) ॥

लवः । उपहृत्य । जयति जयत्यर्थः (१) ।

कुशः । नन्वायुष्मान् किमियं वार्त्ता युद्धमिति (२) ।

लवः । यत्किञ्चिदेतत् । दृष्टभावनुत्सृज्य (३) आर्य्योऽस्मिन्
विनयेन वर्त्तताम् ।

कुशः । किमर्थम् (४) ।

लवः । एष देवो (५) रघुपतिस्तिष्ठति स च स्त्रियत्यावयोः
उत्कण्ठते च युष्मत्सन्निकर्षस्य ।

कुशः । सतर्कम् । स रामायणकथानायको ब्रह्मकोषस्य (६)
गोपायिता (ख) ।

लवः । अथकिम् ।

(क) अस्य चत्त्रियपोतस्य दृष्टिः विलोकनम् तृणीकृतः तृणवद्विगणितः
जगत्त्रयस्य त्रिभुवनस्य सत्त्वसारः बलप्रकर्षः यया ताडयती धीरा अनाकुला
उद्धता दृष्ट्वा च गतिः पदक्षेपः धरित्री पृथ्वीं नमयति इव कौमारके कुमार-
काखे अपि गिरिवद् पर्वतवत् गुरुतां सारवत्तां दधानः धारयन् अयं किं
मूर्त्तिमान् वीरो रसः उत अथवा मूर्त्तिमान् दर्पः एव ऐति आधृच्छति ।

(ख) ब्रह्मकोषस्य गोपायिता— ब्रह्मकोषस्य वेदरूपरत्नागारस्य गोपा-
यिता रक्षिता वेदविहेषिणां राक्षसानां दमनेनेत्यर्थः ।

(१) जयत्यर्थः । १ । २ ।

दृष्टभावनम् । १ ।

जयति जयत्यर्थः । १ ।

(४) किमर्थम् । १ । २ । किमिति । १ ।

(२) युद्धं युद्धमिति । १ । २ । युद्धमिति । १ ।

(५) अत्र देवः । १ । २ । अत्र राजा । १ ।

(३) उद्धृष्टभावनम् । १ । २ ।

(६) ब्रह्मकोषस्य । १ । २ । ब्रह्मकोषस्य । १ ।

कुशः । आशंसनीयपुण्यदर्शनः स महात्मा किन्तु कथ-
मस्माभिरुपगन्तव्य इति न सम्प्रधारयामि (क) ।

लवः । यथा शुरुस्तथोपचारेण ।

कुशः । अयि (१) कथं नामैतत् ।

लवः । अत्युदात्तसुजनश्चन्द्रकेतुरौर्मिलेयः प्रियवयस्य
इति सख्येन मामुपतिष्ठते तेन तत्सम्बन्धेन (२) धर्म्मतात एवायं
राजर्षिरिति (ख) ।

कुशः । सम्प्रत्यवज्जनीयो (३) राजन्येऽपि प्रश्रयः (ग) ।

लवः । पश्यत्वेनम् आकारानुभावगाम्भीर्यसम्भाव्यमान-
विविधलोकोत्तरचरितातिशयमार्यो महापुरुषम् (घ) ।

कुशः । निर्वर्ण्य ।

(क) आशंसनीयपुण्यदर्शनः — आशंसनीयं सर्वथा प्रार्थनीयं पुण्यं पवित्रं
दर्शनं यस्य सः तादृशः ।

(ख) अत्युदात्तसुजनः — अत्युदात्तः अतिमहात्मा सुजनः सज्जनश्च अथवा
अत्युदात्तः अतिमहान् सुजनः सज्जनः सज्जनानामग्रगण्य इति यावत् ।
उपतिष्ठते उपचरति अनुगृह्णातीत्यर्थः ।

(ग) सम्प्रति अधुना राजन्ये चत्त्रियेऽपि प्रश्रयः विनयः अवचनीयः
अनिन्दनीयः संवृत्तः । ईदृशे चत्त्रिये प्रश्रयो न दोषायेत्यर्थः ।

(घ) आकारेणादि — आकारेण सौम्यदर्शनतया अनुभावेन प्रभावेण
गाम्भीर्येण अनभिज्ञैरविज्ञेयहृद्गतभावजगत् च सम्भाव्यमानः अनुमोद्यमानः
विविधः अनेकविधः लोकोत्तरः लोकातिगः चरितातिशयः चरितोत्कर्षः यस्य
तादृशम् ।

(१) अपि । १ । २ । अयि । ३ ।

(२) धर्म्मति करणीयः । १ । २ ।

(३) तत्सम्बन्धेन च । १ । २ । तत्सम्बन्धेन । ३ । सम्प्रत्यवचनीयः । ३ ।

अहो प्रासादिकं (१) रूपमनुभावश्च पावनः ।

स्थाने रामायणकविर्देवीं वाचं व्यवीवृतत् (२) (क) ॥

उपसृत्य । तात प्राचेतसान्तेवासी कुशोऽभिवाद्यते ।

रामः । एहोहि (३) आयुष्मान्

अमृताध्मातजीमूतस्निग्धसंहननस्य ते ।

परिष्वङ्गस्य (४) वात्सल्यादयमुत्काण्टते जनः (ख) ॥

परिष्वज्य स्वगतम् । तत् किमपत्यमयं दारकः

अङ्गादङ्गात् स्तुत (५) इव नितो देहजः स्नेहसारः (६)

प्रादुर्भूय स्थित इव वहिष्येतनाधातुरेव ।

(क) अहो आश्चर्यम् अस्य महापुरुषस्य रूपम् आकृतिः प्रासादिकं प्रसाद-
परिचायकम् प्रसादः विशुद्धिः अनुग्रहप्रवणता वा अतिशयेन विशुद्धचित्तः
रूपालङ्कारयो वाचमित्यर्थः पावनः पवित्रः अनुभावः प्रभावश्च अतः रामा-
यणस्य कविः प्रणेता वाल्मीकिः देवीं वाचं वाग्देवीं स्थाने सम्यक् व्यवीवृतत्
विवर्तयामास काव्यरूपेण परिणतं चकारेत्यर्थः एतच्चरितमवलम्ब्य वाल्मीकिः
काव्यप्रणयनप्रयासः सर्वथा सार्थक एवेति भावः ।

(ख) अयं जनः वात्सल्यात् स्नेहान् त्वं दृष्ट्वा स्नेहपरतन्त्रो भूत्वेत्यर्थः अमृ-
तेन जलेन आध्मातः परिपूर्णः यः मेघः तद्वत् स्निग्धं मृदुलं संहननं वपुः यस्य
तादृशस्य सजलजलधरस्निग्धकलेवरस्येत्यर्थः ते तव परिष्वङ्गस्य आलिङ्गनस्य
दत्ताभावेत्यर्थः उत्काण्टते उत्तुको भवति ।

(१) प्रासादिकम् । १।२।

प्रासादिकम् । ३।

(२) व्यवीवृतत् । १।२।

व्यवीवृतत् । ३।

(३) एहि । १।२। एहोहि । ३।

(४) परिष्वङ्गस्य । १।२।

परिष्वङ्गाय । ३।

(५) च्यतः । १।२।

स्तुतः । ३।

(६) निजः स्नेहजो देहसारः । १।२।३।

सान्द्रानन्दक्षुभितहृदयप्रसवेनेव सृष्टो (१)

गात्रं श्लेषे (२) यदन्तरमस्त्रोतसा सिञ्चतोव (क) ॥

लवः । तात (३) ललाटन्तपो घर्म्मदीधितिः तदत्र शाल-
च्छाये मुहूर्त्तमासनपरिग्रहं करोतु तातः (ख) ।

रामः । यदभिरुचितं वत्साय ।

इति सर्वे परिक्रम्योपविशन्ति ।

रामः । स्वगतम् ।

अहो प्रमथयोगेऽपि गतिस्थित्यासनादयः ।

साम्राज्यशंसिनो भावाः कुशस्य च लवस्य च (ग) ॥

(क) निजः स्वीयः मदीय इत्यर्थः देहजः देहोत्पन्नः देहवर्त्तिति यावत्
स्नेहस्य वात्सल्यस्य सारः निर्यासः अङ्गादङ्गात् सर्वभ्यः अवयवभ्यः स्त्रुतः
चरितः इव मदीयः स्नेहसार एतद्धारकरूपेण परिणतः किम् इत्यर्थः चेतना-
घातः मदीयश्चेतन्यपदार्थः एव प्रादुर्भूय शरीराभ्यन्तराद्निहत्य वह्निः स्थितः
इव अयं मूर्त्तिमान् मदीयश्चेतन्यपदार्थः एवेत्यर्थः सान्द्रेण प्रगाढेन आनन्देन
कर्तुं तूनीभूतं यत् हृदयं तस्य प्रसवेन चरणेन चरितेन हृदयद्रव्येत्यर्थः
सृष्टं निर्मितः इव अयं दारक इति शेषः यत् यतः अयं दारकः श्लेषे स्पर्शे
अन्तस्त्रोतसा अतिप्रभूतया पीयूषधारया गात्रं वपुः सिञ्चति अभिवर्धति इति ।

(ख) ललाटन्तपः ललाटमन्तापकरः अतिप्रदीप्त इत्यर्थः । घर्म्मदीधितिः
उष्णरश्मिः स्पर्शः । शालच्छाये शालवृक्षस्य छायाग्राम् ।

(ग) अहो आश्चर्यम् प्रमथस्य विनयस्य योगे सम्बन्धे अपि अतिविनीतत्वे
ऽपीत्यर्थः कुशस्य लवस्य च गतिस्थित्यासनादयः गमनावस्थानोपवेशनप्रवृत्तयः
भावाः अवस्थाः साम्राज्यशंसिनः साम्राज्यप्राप्तिरुचकाः ।

(१) प्रसवेनावच्छेदः । १ । २ ।

गात्राश्लेषे । १ ।

प्रसवेनेव सृष्टः । १ ।

(३) तात । १ । २ ।

(२) गात्रश्लेषे । १ । गात्रं श्लेषे । २ ।

तात तपति । १ ।

वपुरविहितसिद्धा एव लक्ष्मीविलासाः

प्रतिजनकमनीयं कान्तिमत् केतयन्ति ।

अमलिनमिव रत्नं रश्मयस्ते मनोज्ञा

विकसितमिव पद्मं (१) विन्दवो माकरन्दाः (क) ॥

भूयिष्ठाश्च (२) रघुकुलकुमारच्छायामेतयोः (३) प्रस्थामि (ख) ।

कठोरपारावतकण्ठमेचकं

वपुर्वृषस्कन्धमबन्धुरांशकम् (४) ।

" प्रसन्नसिंहस्तिमितश्च वीक्षितम्

ध्वनिश्च माङ्गल्यमदङ्गमांसलः (ग) ॥

(क) ते प्रसिद्धाः मनोज्ञाः मनोहारिणः रश्मयः ज्योतीषि अमलिनम् उज्ज्वलं रत्नम् इव मकरन्दस्य स्वरसस्य इमेः माकरन्दाः विन्दवः विकसितं प्रस्फुटितं पद्मम् इव नास्ति विहितं विधानं यत्न इति यावत् यस्मिन् कर्मणि तत् यथा तथा सिद्धाः अयत्नसम्पन्नाः प्रकृतिसिद्धाः इत्यर्थः लक्ष्मीविलासाः शोभासम्पन्नयः प्रतिजनकमनीयं सर्वजनमनोहरं कान्तिमत् कान्तिपूर्णं वपुः कुशलवयोः शरीरं केतयन्ति अलङ्कुर्वन्ति एतदपि साम्राज्यशंसीति भावः ।

(ख) रघुकुलकुमारच्छायाम् - रघुकुलोद्भूतानां कुमारानां छायां सादृश्यम् ।

(ग) वपुः शरीरं कठोरः पूर्णकार्यः यः पारावतः कपोतः तस्य कण्ठ इव मेचकं श्यामलम् तथा वृषस्य स्कन्धः इव स्कन्धौ भुजशिरसी यस्मिन् तत् तथोक्तम् तथा अबन्धुराः अनुन्नतानताः सौष्टवपूर्णः इति यावत् अंशाः अवयवाः यस्य तत् तादृशम् सर्वावयवान् द्यमित्यर्थः वीक्षितं विलोकनं प्रसन्नस्य प्रशान्तस्य सिंहस्य इव स्तिमितं निश्चलम् ध्वनिः कण्ठरवस्य माङ्गल्यस्य मदङ्गल्येव मांसलः गन्धीरः । माङ्गल्येति स्वरूपविशेषणम् ।

(१) विकसितमरविन्दम् । १ । १ ।

विकसितमिव पद्मम् । २ ।

(३) रघुकुमारच्छायामेतयोः । १ । २ ।

रघुकुलकुमारच्छायामेतयोः । १ ।

(२) भूयिष्ठम् । १ । १ ।

भूयिष्ठम् । २ ।

(४) अबन्धुरांसयोः । १ । १ ।

अबन्धुरांसकम् । २ ।

सूक्ष्मं निरूप्य । अये न केवलमस्मत्(१) संवादिन्याकृतिः(क)

अपि जनकसुतायास्तच्च तच्चानुरूपं .

स्फुटमिह शिशुयुग्मे नैपुणोन्नेयमस्ति ।

ननु पुनरिव तन्मे गोचरीभूतमक्ष्णो-

रभिनवशतपत्रश्रीमदास्यं प्रियायाः (ख) ॥

मुक्ताच्छदन्तच्छविमुन्दरीयं (२)

सैवौष्ठमुद्रा स च कर्णपाशः ।

नेत्रे पुनर्यद्यपि रक्तनीले

तथापि सौभाग्यगुणः स एव (ग) ॥

तदेतत् प्राचेतसाध्युषितमरणं यत् किल देवी परित्यक्ता इयं
चानयोराकृतिर्वत्सयोः (३) यदपि स्वतःप्रकाशान्यस्त्राणीति
तत् विमृशामि अपि न खलु तच्चित्दर्शनप्रस्तावे (४) अस्त्रा-
भ्यनुज्ञानमुद्धतं स्यात् नक्षत्रसाम्प्रदायिकान्यस्त्राणि पूर्वेषामप्यनु-

(क) अस्त्रात्म्यादिनी अस्त्रटाकृतिःसौमादृश्यशालिनी ।

(ख) अनुरूपं सौमादृश्यम् । नैपुणोन्नेयम् नैपुणेन प्रावीण्येन उन्नेयं
प्रावीण्यम् ।

(ग) मुक्तावत् अक्षा निर्मला ये टन्ताः तेषां या कृतिः कान्तिः तया
मुन्दरी मनोहारिणी सा एव इयम् ओष्ठमुद्रा स च स एव कर्णपाशः नेत्रे
पुनः नेत्रे तु यद्यपि रक्ते रक्तवर्णं नीले नीलवर्णं च तथापि स एव सौभाग्यं
नयनाह्लादकत्वं तद्वत्पुः गुणं वीरपुरुषाणां नेत्रे नीलिम्बा रक्तिम्बा च
परिपूर्णं भवतः स्त्रीणाम् न तथा ।

(१) अस्त्रद्वयम् । १ । २ । अस्मत् । १ । इयञ्चानयोराकृतिर्वत्सयोः । ३ ।

(२) दन्तरेयम् । १ । २ ।

(४) अपि खलु तच्चित्दर्शनप्रसाङ्गिकम्

मुन्दरीयम् । १ ।

१ । १ । २ ।

(३) इयञ्चानयोराकृतिर्वत्सयोः । १ । २ ।

अपि न खलु तच्चित्दर्शनप्रस्तावे । १ ।

शुश्रुम (१) अयञ्च संभवमानमात्मानं सुखातिशयो हृदयस्य मे
विस्मयते (२) भूयिष्ठञ्च मया द्विधा प्रतिपन्नो देव्या गर्भ
भार (३) आसीत् (क) । सास्त्रम् ।

पुरारूढे स्नेहे परिचयविकासादुपचिते

रहोविस्मयाया अपि सहजलज्जाजड्दृशः ।

मयैवादौ ज्ञातः करतलपरामर्शकलया

द्विधा गर्भग्रन्थिस्तदनु दिवसैः कैरपि तया (ख) ॥

(क) स्वतः प्रकाशान्यस्त्राणीति पूर्वं लवेनोक्तमिति शेषः (२०७ पृ० ५ प०) ।
विष्टशामि विविनन्मि । अस्त्राभ्यनुज्ञानं सर्वधेदानीं तत्प्रकृतिसुपस्याख्यन्ती-
त्येवंरूपम् (१८ पृ० २ प०) । न ह्यसाम्प्रदायिकान्यस्त्राणि पूर्वेषामप्यनु-
शुश्रुम — सम्प्रदायो गुरुपरम्परा तं विना गुरुपदेशमन्तरेणेत्यर्थः लक्ष्मी-
असाम्प्रदायिकानि तादृशानि अस्त्राणि नहि पूर्वेषामपि अनुशुश्रुम पूर्वैरपि
कैश्चित् गुरुपदेशं विना तादृशानि अस्त्राणि लब्धानीति न कदाचित् श्रुत-
मित्यर्थः । अयञ्च संभवमानमात्मानं सुखातिशयो हृदयस्य मे विस्मयते—
अयम् अनुभूयमानः मे मम हृदयस्य चित्तस्य सुखातिशयः कुशलवयोरवलोकन-
निबन्धनः सुखसन्तानः संभवमानं व्याकुलीभवन्तम् आत्मानं विस्मयते
तवैतौ तनवाविति प्रत्यायनेन आश्वासयति । भूयिष्ठम् बहुशः । द्विधा
प्रतिपन्नः द्वितयत्वेन परिज्ञातः ।

(ख) पुरारूढे पूर्वसंज्ञाते स्नेहे अनुरागे परिचयस्य दीर्घसाहचर्यस्य
विकासात् प्रभावात् उपचिते वृद्धिं गते सति रहसि विजने विस्मयायाः इह-
स्याहं न केनापि लक्षणीयेति विश्वस्तायाः अपि सहजया स्वाभाविक्या लज्जया
अडे मन्त्रे निर्व्यापारे इति यावत् दृशौ चक्षुषी यस्याः तदाविधोवाः तस्याः
गर्भग्रन्थिः गर्भभारः मयैव आदौ प्रथमं करतलेन परामर्शकलया संवाहन-
क्रियया द्विधा द्वितयतया ज्ञातः अनुभूतः तदनु तत्प्रज्ञात् कैरपि कैश्चित्
दिवसैः तया सीतया अपि ।

(१) इति पूर्वेषामप्यनुशुश्रुम । १ । ५ । (२) विप्रलभते । १ । २ । विस्मयते । १ ।
पूर्वेषामप्यनुशुश्रुम । १ । (३) गर्भिणीभावः । १ । २ । गर्भभारः । १ ।

रदित्वा । तत् किमेतौ दृच्छामि केनाप्युपायेन (१) ।

लवः । तात किमेतत् (२) ।

वाष्पवर्षेण नीतं वो जगन्मङ्गलभाननम् ।

अवस्थायावसिक्तस्य पुण्डरीकस्य चारुताम् (क) ॥

कुशः । अयि वत्स

विना सीतादेव्या किमिव हि न दुःखं रघुपतेः

प्रियानाग्रे हतुस्त्वं जगदिदमरण्यं (३) हि भवति ।

स च स्नेहस्तावानयमपि वियोगो निरवधिः,

किमित्येवं दृच्छस्यनधिगतरामायण इव (ख) ॥

रामः । स्वगतम् । अये तटस्थित आलापः हतं प्रश्नेन ।

दग्धहृदय कोऽयमाकस्मिकस्ते (४) पारिप्लवो (५) विकारः ।

एवं (६) निर्भिन्नहृदयावेगः शिशुजनेन (७) अनुकम्पितोऽस्मि ।

भवतु तावदन्तरयामि । प्रकाशम् । वत्सो रामायणमिति श्रूयते

(क) जगन्मङ्गलं विलोकितं सत् जगतां कल्याणकरम् । अवस्थायाव-
सिक्तस्य — अवस्थावेन नीहारेण अवसिक्तस्य अनिष्टस्य ।

(ख) तावान् तत्परिमाणः अतिमहान् इत्यर्थः । अयमपि
अनधिगतरामायणः अनधीतरामायणः ।

(१) दृच्छामि केनाप्युपायेन । १।२ ।

केनचिदुपायेन दृच्छामि । २ ।

(२) तत् किमेतत् । १।२ ।

तात किमेतत् । २ ।

(३) किञ्च जगदरण्यम् । १।२ ।

जगदिदमरण्यम् । २ ।

(४) आकस्मिकः । १।१ ।

आकस्मिकस्ते । २।२ ।

(५) स्नेहपरिप्लवः । १।२ । पारिप्लवः । १।

(६) एवम् । १।२ । एवम् । २ ।

(७) शिशुजनेनापि । १।२ ।

शिशुजनेन । २ ।

भगवतो वाल्मीकेः सरस्वतीनिखन्दः प्रशस्तिरादित्यवंशस्य तत्र
किञ्चित् कौतूहलेन (१) श्रोतुमिच्छामि (क) ।

कुशः । स कृतस्व एव सन्दर्भोऽस्माभिरावृत्तः (२) स्मृत्युप-
स्थितौ (३) तावदिमौ बालचरितस्यान्त्येध्याये श्लोकौ (४) (ख) ।

रामः । उदीरयतु वत्सः ।

कुशः ।

प्रकृत्यैव प्रिया सीता रामस्यासीन्महात्मनः ।

प्रियभावः स तु तथा स्वगुणैरेव वर्द्धितः ॥

तथैव रामः सीतायाः प्राणेष्वोऽपि प्रियोऽभवत् ।

हृदयं त्वेव जानाति प्रीतियोगं परस्परम् ॥

(क) तटस्थित आलापः कृतं प्रश्नेन— आलापः आलोमिषोभाषणं
तटस्थितः उदासीनाभ्यामिव प्रवर्त्तितः अनेन संलापेन स्फुटं परिज्ञायते नैतो
सीतातनयाविति तथात्वे कुशः सीतादेव्या इत्यत्र अनन्या इत्येवाभिदध्यात्
अतः प्रश्नेन एतन्मोहातापितविषयिण्या पृच्छया कृतम् अलम् अतः परं तादृशे
प्रश्ने फलं नास्तीत्यर्थः । दग्धहृदय कोऽयमाकस्मिकस्ते पारिव्रजो विकारः—
दग्धहृदय ते तव अयं कः आकस्मिकः अहेतुकः पारिव्रजः अधोरः अधेय्यपूर्णः
इति यावत् विकारः वैलम्ब्यम् अकस्मात् सीतायास्तनयावेताविति मत्वा
किमिति सुधा विक्रियसे इत्यर्थः । निर्भिन्नहृदयावेगः — निर्भिन्नः आविर्भूतः
हृदयावेगः चित्तवैलम्ब्यं यस्य सः । अनुरयामि आपतितं श्लोकावेगं विषया-
न्तरप्रसङ्गेन शिरोदधामि सरस्वतीनिखन्दः वाङ्निर्व्यासः प्रशस्तिः चरित-
कीर्त्तनम् ।

(ख) आवृत्तः अभ्यस्तः । स्मृत्युपस्थितौ स्मृतिप्रयाम्बुद्वौ । बालचरितस्य
बालचरितात्मकस्य प्रथमस्य काण्डस्य ।

(१) कौतूहलेन यत्किञ्चित् । १।२।

(२) स्मृतिप्रत्युपस्थितौ । १।२।

किञ्चित् कौतूहलेन । १।

स्मृत्युपस्थितौ । १।

(३) अस्माकम् । १। अस्माभिः । १।

(४) द्वौ श्लोकौ । १।२। श्लोकौ । १।

रामः । कष्टमतिदारुणोऽयं (१) हृदयममूर्धोद्घातः (२)
हा देवि (३) एवं किल तदासीत् । अहो निरन्वय (४) विप-
र्यासविरसद्वृत्तयो , विप्रलम्भपर्यवसायिनस्तापयन्ति संसार-
वृत्तान्ताः (क) ।

क तावानानन्दो निरतिशयविस्मयवञ्जलः ,

क तेऽन्योन्यं यत्नाः कषत्र गहना कौतुकरसाः ।

सुखे वा दुःखे वा क नु खलु तदैक्य हृदययो

स्तथाप्येष प्राणः स्फुरति न तु पापो विरमति (ख) ॥

भोः कष्टम्

प्रियागुणसहस्राणामेकोन्मीलनपेशलः ।

य एव दुःस्मरः कालस्ममेव स्मारिता वयम् (ग) ॥

(क) एवं किल तदासीत् — तदा बाल्ये एवं किल आसीत् तदानीमावयोः
परस्परमोदयः प्रीतियोग आसीदित्यर्थः । निरन्वयविपर्य्यासविरसद्वृत्तयो —
निरन्वयेण आकस्मिकेन विपर्य्यासेन दशान्तरापातेन विरसा वृत्तिः भावः
येषां ते तथोक्ताः । विप्रलम्भपर्यवसायिनः — विप्रलम्भे शोके पर्यवस्यन्ति
परिणमन्ति ते तथोक्ताः ।

(ख) निरतिशयविस्मयवञ्जलः — निरतिशयेन सर्वातिशयिनां विस्म-
योऽप्यप्रायेण विश्वासेन वा वञ्जलः पूर्णः । गहनाः कौतुकरसाः — गहनाः
सान्द्राः कौतुकैः रसाः उत्सवरसाः । प्राणः जीवितम् । पापः अप्रभः ।

(ग) प्रियायाः गुणसहस्राणाम् असंख्यानानां गुणानाम् एकेन असाधारणेन
उन्मीलनेन उदयेन पेशलः 'मनोहरः । दुःस्मरः स्मर्तुमशक्यः स्मरणेन
निरतिशयक्लेशावह इत्यर्थः ।

(१) अतिदारुणः । १।२।

मूर्धोद्घातः । १।

अतिदारुणोऽयम् । १।

(३) देवी । १।२। देवि । १।

(२) मूर्धोपघातः । १।२।

(४) निरन्वय । १।२। निरन्वयः । १।

तदा किञ्चित् किञ्चित् कृतपदमहोभिः कतिपयै-

स्तदीषद्विस्तारि स्तनबुगलमासीन्मृगदृशः ।

वयः स्नेहाकृतव्यतिकरघनो यत्न मदनः

प्रगल्भव्यापारः स्फुरति हृदि मुग्धस्य वपुषि (क) ॥

कुशः । अयञ्च मन्दाकिनीचित्रकूटवनविहारे सीतादेवी-
मुद्दिश्य रघुपतेः श्लोकः (ख)

त्वदर्धमिव विन्यस्तः शिलापट्टो(१) ऽयमग्रतः ।

यस्यायमभितः पुष्पैः प्रदृष्ट इव केसरः (ग) ॥

रामः । सलज्जास्मितस्नेहकक्षम्(२) । अति नाम मुग्धः

(क) तदा तस्मिन् काले दृग्दृशः कुरङ्गनयनायाः प्रियायाः स्तनबुगलं किञ्चित् किञ्चित् कृतपदं क्रमेण किञ्चित् लब्धोदयं सत् कतिपयैः स्वल्पसंख्येः अहोभिः दिनैः ईषद्विस्तारि स्तोकवित्सारवत् आसीत् यत् तस्मिन् काले वयनः यौवनस्य स्नेहस्य आकृतस्य अभिप्रायस्य तत्तदभिलाषस्येति यावत् व्यतिकरेण समवायेन घनः सान्द्रः मदनः प्रगल्भः प्रौढः व्यापारः विकारः यस्य तादृशः सन् हृदि चित्ते मुग्धः स्फुटः सलज्जावशात्तातिप्रबलः इति यावत् तादृशस्य सन् वपुषि वङ्गराकारे स्फुरति आविर्भवति ।

(ख) मन्दाकिनीचित्रकूटवनविहारे - मन्दाकिनी नाम चित्रकूटसमीप-
वाहिनी काचिद्गदी मन्दाकिनी च चित्रकूटवनं च तयोः विहारः तस्मिन्
मन्दाकिनीतीरचित्रकूटवनयोर्विहरणकाले इत्यर्थः ।

(ग) अग्रतः पुरतः अयं शिलापट्टः शिलाखण्डरूपमासनम् त्वदर्धं तवोप-
वेशनार्थम् इव विन्यस्तः आसीत् यस्य शिलापट्टस्य अभितः सर्वतः अयं
केसरः वकुलपादपः पुष्पैः प्रदृष्टः सौन्दर्यसम्पादनार्थं कृतपुष्पदण्डः इव ।

(१) शिलापादः । १ । २ ।

(२) सलज्जास्मितस्नेहकक्षम् । १ । २ ।

शिलापट्टः । २ ।

सलज्जास्मितस्नेहकक्षम् । २ ।

शिशुजनः (१) विशेषतस्त्वरस्यचरः । हा दैवि स्मरसि तस्य
प्रदेशस्य तत्त्वमयविस्मृतिप्रसङ्गः (२) साक्षिणः (क) । कष्टं भोः
कष्टम्

अमास्युशिशिरीभवत् प्रसूतमन्दमन्दाकिनी-
मरुत्तरलितालकाकुलललाटचन्द्रद्युति ।

अकुङ्कुमकलङ्कितोज्ज्वलकपोलमुत्प्रेष्यते

निराभरणसुन्दरश्रवणपाशसौम्यं सुखम् (ख) ॥

सन्धित इव स्थित्वा सकरणम् । अहो नु खलु भोः

चिरं ध्यात्वा ध्यात्वा निहित इव निष्प्राय पुरतः

प्रवासेऽप्याश्वासं न खलु न करोति प्रियजनः ।

जगज्जीर्णारण्यं भवति हि विकल्पव्युपरमे

कुङ्कुलानां राशौ तदनु हृदयं पथ्यत इव (ग) ॥ ० ॥

(क) तत्त्वमयविस्मृतिप्रसङ्गसाक्षिणः— तस्मिन् समवे ये विस्मृताः
सर्वान्द्विवहाराः तेषाम् अतिप्रसङ्गः बाहुल्यं तस्य साक्षिणः साक्षिभूतस्य ।

(ख) अमास्यभिः अमजनितैर्जलैः घनोदकैरिति यावत् शिशिरीभवत्
शोतलीभावमापद्यमानम् प्रसूतेन उद्भूतिनेन मन्देन मन्दाकिनीमरुता तरलितैः
परिचालितैः अलकैः आकुला तिरोहिता ललाटरूपस्य चन्द्रस्य द्युतिः ज्ञान्तिः
यस्मिन् तत् कुङ्कुमैः कलङ्कितौ रङ्गितौ तौ न भवत इति अकुङ्कुमकलङ्कितौ
कुङ्कुमोपरहितावित्यर्थः तथापि उज्ज्वलौ दीप्यमानौ कपोलौ गण्डौ यस्मिन्
तत् निःनास्ति आभरणं यस्मिन् सः निराभरणः तथापि सुन्दरः मनोहरः
यः श्रवणपथ्यः कर्णपाशः तेन सौम्यं नयनसुभगं सुखं तमेति शेषः उत्प्रेष्यते
मया स्मर्यते ।

(ग) चिरं दीर्घकालं ध्यात्वा ध्यात्वा एकतानेन मनसा सततं चिन्तयित्वा
निष्प्रायैव सततचिन्तनोत्पादितविप्रलम्भमहिम्ना चित्तार्पितं कृत्वेव पुरतः

(१) अतिनामायं सुगंधः शिशुजनः । १ । २ । (२) विस्मृतिप्रसङ्गः । १ । २ । ३ ।

अतिनामायं सुखरः शिशुजनः । २ ।

नेपथ्ये

वशिष्ठो वात्समीकिर्दशरथमहिष्योऽथ जनकः

सहैवारुन्धत्या शिशुकलहमाकर्ण्य सभयाः ।

जराग्रस्तैर्गात्रैरथ खलु विदूराश्रमतया

चिरेणागच्छन्ति त्वरितमनसीऽपि अमञ्जडाः (क) ॥

रामः । कथं भगवन्तावरुन्धतीवशिष्ठो अम्बा जनकस्यात्नैव ।

कष्टं कथं (१) खल्वेते द्रष्टव्याः । सकरणं विलोक्य । अहह
तातजनकोऽप्यतैवायाति इति वज्रेण (२) ताडितोऽस्मि मन्द-
भाग्यः ।

सम्बन्धसृहणीयताप्रसुदितैर्जुष्टे वशिष्ठादिभि-

र्दृष्टापत्यविवाहमङ्गलमहे (३) तत्तातयोः सङ्गतम् ।

नयनयोरपतः निहितः स्थापितः प्रियजनः प्रवासे वियोगे अपि न खलु
आन्नासं सान्नुनं करोति करोत्येव विकल्पस्य तादृशस्य विप्रलम्भस्य व्युपरमे
हि निष्ठतौ तु जगत् जीर्णारण्यं भवति जीर्णारण्यवत् असारं प्रतिभाति
तदनु तत्पश्चात् हृदयं कुङ्कुलानां तुषाम्नीनां राशौ मच्यते दह्यते इव निरति-
शयं परितप्यते इत्यर्थः ।

(क) दशरथमहिष्यः कौशल्या एकत्वेऽपि गौरवाद्भुवनम् । शिशुकलहं
लवचन्द्रकेतुविरोधम् । विदूराश्रमतया— विदूरः दूरवर्त्ती आश्रमः येषां ते
विदूराश्रमाः तेषां भावः तथा विप्रलम्भाश्रमवर्त्तितवेत्यर्थः । अमञ्जडाः अमाभि-
भूताः

(१) कथम् । १ । २ । कष्टं कथम् । ३ । (२) जुष्टं वशिष्ठादिभिर्दृष्टापत्यविवाह-

(२) तातजनकस्तु दैवादतैवायाति

इति वज्रेणैव । १ । २ ।

तातजनकोऽप्यतैवायाति इति

वज्रेण । ३ ।

मङ्गलमहे । १ । २ ।

जुष्टे वशिष्ठादिभिर्दृष्टापत्यविवाह-

मङ्गलमहे । ३ ।

पश्यन्नीदृशमीदृशे पितृसखं वृत्ते महावैशसे
दीर्घे किं न सहस्रधाहमथवा रामेण किं दुष्करम् (क) ॥

नेपथ्ये

कष्टं कष्टम्

अनुभावमात्रसमुपस्थितश्चियं

सहस्रैव वीक्ष्य रघुनाथमीदृशम् ।

प्रथमप्रमूढजनकप्रबोधना-

विधुराः प्रमोहमुपयान्ति मातरः (ख) ॥

रामः । हा तात हा मातरः हा जनक

जनकानां रघूणाञ्च यत् कर्त्तुं गौतमङ्गलम् ।

तस्मिन्नकरुणे (१) पापे वृथा वः करुणा मयि (ग) ॥

(क) सम्बन्धस्य स्मृहणीयतया श्लाघ्यतया प्रसूदितैः प्रहृष्टैः वशिष्ठादिभिः
जुष्टे अधिष्ठिते अपत्यविवाहमङ्गलमहे अपत्यविवाहकौतुकरूपे उल्लेखे तातयोः
पितृश्चतुरयोः तत् तादृशं सङ्कृतं सौहार्दं दृष्ट्वा ईदृशे अतिघोरे महावैशसे
महत्पनिष्ठापाते वृत्ते संघटिते ईदृशं पितृसखं पितुः प्रियं सखायं पश्यन् विलो-
कयन् अहं किं किमर्थं सहस्रधान दीर्घे न विदीर्षो भवामि अथवा रामेण
किं दुष्करं कर्त्तुमशक्यम् ।

(ख) अनुभावमात्रे समुपस्थिता विद्यमाना श्रीः यस्य तम् अनुभावमात्राव-
शेषम् ईदृशं शीतशोकैः, नितरां शीर्षकायं रघुनाथं सहसा अकस्मात्
वीक्ष्य दृष्ट्वा एव प्रथमं प्रमूढस्य मोहसुपागतस्य जनकस्य प्रबोधनात् अनन्तरं
मातरः विधुराः शोकाभिभूताः सत्यः प्रमोहं मूर्च्छाम् उपयान्ति उपगच्छन्ति ।

(ग) तस्मिन्नकरुणे— तस्मिन् रघुजनककुलवोः सर्वमङ्गलनिदानभूते
शीतारूपे वस्तुनि अकरुणे पूर्वगम्भावस्थायां विनापराधं विवाचनात्

यावत् सम्भावयामि ।

इत्युत्तिष्ठति ।

कुशलवौ । इतद्गतस्तातः ।

इति सकल्याकुलं (१) परिक्रम्य निष्क्रान्ताः सर्वे (क) ।

कुमारप्रत्यभिज्ञानो नाम

षष्ठोऽङ्कः ।

सीतायामतिशयं साचारिणि अकारणमोदशयं साधारदूषितो जनो न
भवतामनुकम्पामर्हतीत्यर्थः ।

(क) सकल्याकुलम्— सकल्यं शोकम् आकुलं व्यस्य ।

सप्तमोऽङ्कः ।

ततः प्रविशति लक्ष्मणः ।

लक्ष्मणः । भो भो अद्य खलु भगवता वात्मीकिना (१) सव्रह्मचक्षपौरजानपदाः प्रजाः (क) सहास्राभिराह्वय कृत्स्न एव सदेवासुरतिथ्यगुरगनायकनिकायो (ख) जङ्गमः स्थावरश्च भूतग्रामः (२) स्वप्रभावेण सन्निधापितः (ग) आदिष्टवाहमार्येण वदा लक्ष्मण भगवता वात्मीकिना स्वकृतिमप्सरोग्भिः प्रयुज्यमानां द्रष्टुमुपनिमन्त्रिताः स्मः तद्भागीरथीतीरमनोज्ञस्थानम् (३)

(क) सव्रह्मचक्षपौरजानपदाः प्रजाः— ब्रह्मभिः ब्राह्मणैः क्षत्रैः क्षत्रियैः पौरेः पुरवासिभिः जानपदेः जनपदवासिभिश्च सह सव्रह्मचक्षपौरजानपदाः तादृशः प्रजाः सर्वाः प्रजा इत्यर्थः ।

(ख) सदेवासुरतिथ्यगुरगनायकनिकायः— सदेवासुरः देवैरसुरैश्च संहितः तिरश्चां पशुपक्षिणाम् उरगाणां सर्पाणां च नायकनिकायः अधिपतिश्चमूहः यस्मिन् सः तथोक्तः ।

(ग) सन्निधापितः उपस्थापितः स्थावराणां सन्निधानं तत्तदधिष्ठातृभिः ।

(१) भो भोः किञ्च खलु भगवता वात्मीकिना । १ । ४ ।

भो भो भगवतरखलु वात्मीकिना । २ ।

भो भो अद्य खलु भगवता वात्मीकिना । ३ ।

(२) सदेवासुरमनुष्यतिथ्यगुरगनायकनिकायसन्तानञ्च जङ्गमो भूतग्रामः । १ ।

सदेवासुरतिथ्यगुरगनायकनिकायो

जङ्गमः स्थावरश्च भूतग्रामः । १ । १ ।

मर्त्यामर्त्यसदेवासुरमनुष्यतिथ्यगुर-

गनायकनिकायसन्तानञ्च जङ्गमो

भूतग्रामः । ४ ।

(३) तद्भागीरथीतीरमातोद्यस्थानम् । १ । २ । ४ ।

तद्भागीरथीतीरमनोज्ञस्थानम् । १ ।

उपगम्य क्रियतां 'समाजसन्निवेश इति कृतञ्च मर्त्यामर्त्यस्य
भूतग्रामस्य समुचितस्थानेषु समुपवेशसङ्गो (क) मया (१) ।
अथञ्च (२)

राज्याश्रमनिवासेऽपि प्राप्तकष्टमुनिव्रतः ।

वाल्मीकिगौरवादार्थ्य इत एवाभिवर्त्तते (ख) ॥

ततः प्रविशति रामः ।

रामः । वत्स लक्ष्मण अपि स्थिता रङ्गप्रेक्षकाः (३) (ग) ।

'लक्ष्मणः । अथकिम् ।

रामः । इमौ पुनर्वत्सौ कुशलवौ चन्द्रकेतुशृङ्गशो स्थान-
प्रतिपत्तिं (घ) लम्बयितव्यौ ।

लक्ष्मणः । प्रभुस्नेहप्रत्ययान्तथैव कृतम् (ङ) । इदन्वास्तीर्णं
राजासनम् उपविशत्वार्थः ।

(क) समुपवेशसङ्गः— समुपवेशः आनुपूर्व्या उपवेशन तस्य सङ्गः
योजना व्यवस्थापनमिति यावत् ।

(ख) प्राप्तकष्टमुनिव्रतः— प्राप्तम् अवलम्बितं कष्टं कष्टकरं मुनिव्रतं
दारान्तरपरिग्रहविरतिरूपं येन सः तथोक्तः ।

(ग) अपि स्थिता रङ्गप्रेक्षकाः— अपिः प्रश्ने रङ्गप्रेक्षकाः अभिनयदर्श-
नार्थमुपनिमन्विताः पुरुषाः स्थिताः यद्यर्हमुपविष्टाः किम् ।

(घ) स्थानः प्रतिपत्तिम् उपवेशनस्थानगौरवम् ।

(ङ) प्रभुस्नेहप्रत्ययात् भवद्वात्सल्यदर्शनात् ।

(१) कृतञ्च मर्त्यामर्त्यस्य भूतग्रामस्य कृतञ्च मर्त्यामर्त्यभूतग्रामस्य समु-
समुचितस्थाने समुपवेशसङ्गो चितस्थानसङ्गो मया । २ ।

मया । १ । ४ ।

(२) अथन्तु । १ । २ । ४ । अथञ्च । ३ ।

कृतञ्च मर्त्यामर्त्यस्य भूतग्रामस्य (३) अपि स्थिता रङ्गप्रेक्षकाः । १ । २ ।

समुचितस्थानेषु समुपवेशनं मया । २ । उपस्थिता रङ्गप्रेक्षकाः । १ । ४ ।

रामः । उपविशति (१) ।

लक्ष्मणः । प्रस्तूयतां भोः (२) ।

• • प्रविश्य.

सूत्रधारः । भगवान् (३) भूतार्थवादीं प्राञ्चेतसः सज्जम-
स्थावरं जसदाज्ञापयति यदिदमस्माभिरार्पेण चक्षुषा समुद्दीक्ष्य
पावनञ्च करुणाङ्गतरसञ्च (४) किञ्चिदुपनिबद्धं तत्र कार्य-
गौरवादवधातव्यमिति (क) ।

रामः । एतदुक्तं भवति साक्षात्कृतधर्माणां महर्षयः (५)
तेषाममृतसाराणि परोरजांसि (६) प्रज्ञानानि न कचिद्याह-
न्त इत्यनभिशङ्कनीयानीति (ख) ।

(क) भूतार्थवादी— भूतम् अविज्ञतम् अर्थम् इतिवृत्तरूपं वस्तु वदति
वर्णयति सः तथोक्तः । करुणाङ्गतरसम् - करुणाङ्गतौ रसौ यस्मिन् तत्
करुणेनाङ्गतेन च रसेन पूर्णमित्यर्थः । उपनिबद्धं प्रणीतम् । कार्यगौरवात् -
कार्यस्य प्रस्तूयमानस्याभिनयस्य गौरवात् बद्धमानात् ।

(ख) एतदुक्तं भवति सूत्रधारोक्तेरेव निष्कृष्टार्थः । साक्षात्कृतधर्माणाः—
स 'साक्षात्कृतः' अर्पेण चक्षुषा प्रत्यक्षवत्परिज्ञातः धर्मः वस्तुतत्त्वं ये ते, तथोक्ताः ।
अमृतसाराणि— अमृतस्तेव सारः उत्कर्षः येषां तानि । परोरजांसि—

(१) रामः । उपविशति । उभावु-
पविशतः । १ ।

रामः । उपविशति । सर्वे उप-
विशन्ति । २ ।

रामः । उपविशति । ३ ।

उभौ उपविशतः । ४ ।

(२) रामः । प्रस्तूयतां भोः । १ । २ । ४ ।

लक्ष्मणः । प्रस्तूयतां भोः । ३ ।

(३) भगवान् । १ । २ । ४ । भो भगवान् । २ ।

(४) पावनकरुणाङ्गतरसम् । १ । २ ।

पावनञ्च करुणाङ्गतरसञ्च । ३ ।

पावनं करुणाङ्गतरसम् । ४ ।

(५) ऋषयः । १ । २ । ४ । महर्षयः । ३ ।

(६) भगवतां परोरजांसि । १ । २ । ४ ।

परोरजांसि । ३ ।

नेपथ्ये

हा अज्जउत्तं हा कुमारलक्षण एआइणिं मन्दभाइणिं
असरणं अरखे आससप्पसववेअणं हदासां (१) सावदा मं
अहिलसन्ति सा (२) दाणीं मन्दभाइणी भाईरहीए (३) अत्ता-
णअं विण्णिविस्सं (४) (क) ।

लक्षणः । आत्मगतम् । कष्टं वतान्यदेव किमपि (५) ।

सूत्रधारः ।

विश्वम्भरात्मजा देवी राज्ञा त्यक्ता गृह्यावने ।

प्राप्तप्रसवमात्मानं गङ्गादेव्यां विमुञ्चति (ख) ।

इति निष्क्रान्तः (६) ।

रजःसः पराणि रजोसुणेनासंस्पृष्टानि सस्वगुणप्रधानानीत्यर्थः । प्रज्ञानानि
बोधयत्तयः । न क्वचिद्ग्राह्यन्ते - कश्चित् कस्मिंश्चित् देशे काले विषये वा
न व्याहृत्यन्ते न प्रतिबध्यन्ते न विभुतानि भवन्तीत्यर्थः । अनभिज्ञहनीयानि
विभुतत्वशङ्कया योजयितुमनर्हानि ।

(क) हा आर्यपुत्त हा कुमारलक्षण एकाकिनीं मन्दभागिनीम् अश-
रणाम् अरखे आसन्नप्रसववेदनां हताशाः श्वापदाः माम् अभिलपन्ति सा
हदानीं मन्दभागिनी भागीरथ्याम् आत्मानं विनिक्षेप्यामि ।

(ख) प्राप्तप्रसवम् आसन्नप्रसवकालम् उपस्थितप्रसववेदनं वा ।

(१) हदामं । १।२। हदासा । १।४।

(२) सा । १।४। साहं । २। ता । ३।

(३) भाईरहीए । १।२।४।

मन्दाइणीए । ३।

(४) विण्णिविस्सं । १।२।४।

विण्णिवेमि । ३।

(५) आत्मगतम् । कष्टं वतान्यदेव कि-
मपि । १।२।४।

कष्टमिदमन्यदिव् देववञ्चेन कि
मपि । ३।

(६) इति सूत्रधारो निष्क्रान्तः । १।२।४।

इति निष्क्रान्तः । ३।

रामः । हा देवि हा देवि । लक्ष्मण अवेक्षस्व (१) (क) ।

लक्ष्मणः । आर्य्य नाटकमिदम् (२) ।

रामः । हा देवि हण्डकारण्यवासप्रियसखि एष ते रामात्
दैवदुर्विपाकः ।

लक्ष्मणः । आर्य्य दृश्यतां तावत् प्रबन्धार्थः ।

रामः । एष सज्जोऽस्मि वज्रमयः ।

ततः प्रविशत्युत्सङ्गितैकैकदारकाभ्यां (ख) पृथ्वीभागी-

रथीभ्याम् (३) अवलम्बिता सीता ।

रामः । वत्स लक्ष्मण असंविज्ञातमनिबन्धनमन्धतमस-
मिव (४) प्रविशामि धारय माम् (ग) ।

देव्यौ (५) ।

समाश्वसिहि कल्याणि दिष्ट्या वैदेहि वर्द्धसे ।

अन्तर्जलं प्रसूतासि रघुवंशधरौ सुतौ ॥

(क) अवेक्षस्व अवलोकय यथा सीता भागीरथ्यामात्मानं न निक्षिपति
तथा कुरु इत्यर्थः ।

(ख) उत्सङ्गितैकैकदारकाभ्याम्— उत्सङ्गितः उत्सङ्गे क्रोडे धृतः एकैकः
दारकः नवप्रसूतयोः सीतातनययोरन्यतरः याभ्याम् ।

(ग) असंविज्ञातम् अननुभूतपूर्वम् । अनिबन्धनम् अहेतुकम् आकस्मिक-
मिति यावत् ।

(१) देवि क्षणमपेक्षस्व । १।२।४ ।

(२) पृथ्वीगङ्गाभ्याम् । १।२।४ ।

हा देवि हा देवि । लक्ष्मण अवे-

पृथ्वीगङ्गाभ्याम् । १ ।

क्षस्व । ३ ।

(४) तम इव । १।२।४ ।

(२) नाटकमिदं नाटकमिदम् । १।२ ।

अन्धतमसमिव । ३ ।

नाटकमिदम् । ३ ।

(५) गङ्गा । १।२ । देव्यौ । ३।४ ।

सीता । समाश्वस्य । दिदृक्षा दारए प्रसूद न्हि । हा
अज्जउत्त (क) ।

इति मूर्च्छति ।

लक्ष्मणः । पादयोर्निपत्य । आर्य्य(१) दिदृक्षा वर्द्धामहे
कल्याणप्ररोहो रघुवंशः । विलोक्य । हा हा कथं क्षुभित-
वाष्मोत्पीडनिर्भरः प्रसुग्ध एवार्थः (ख) ।

इति वीजयति ।

पृथ्वी । वत्से समाश्वसिहि समाश्वसिहि ।

सीता । आश्वस्य । भअवदि का तुमं इअं अ (ग) ।

पृथ्वी । इयं ते श्वशुरकुलदेवता भागीरथी ।

सीता । भअवदि णमो दे (२) (घ) ।

भागीरथी । चारितोपचितां कल्याणसम्पदमधिगच्छ
(३) (ङ) ।

(क) दिदृक्षा दारकौ प्रसूता अस्मि । हा आर्य्यपुत्र ।

(ख) कल्याणप्ररोहः— कल्याणः मङ्गलमयः प्ररोहः अङ्गुरः यस्य सः
तथोक्तः सीतातनयोत्पत्त्या रघुवंशः प्रतिष्ठां गत इत्यर्थः । क्षुभितवाष्मो
त्पीडनिर्भरः— क्षुभितेन अत्यर्थं विगलितेन वाष्मोत्पीडेन अशुप्रवाहेण निर्भरः
आकुलः ।

(ग) भगवति का त्वम् इयं च ।

(घ) भगवति नमः ते ।

(ङ) चारित्र्येण सञ्चरितेन उपचितां सञ्चितां कल्याणसम्पदं कल्याण
परम्पराम् अधिगच्छ प्राप्नुहि ।

(१) आर्य्यार्थः । १।२।४। आर्य्य । ३ ।

मनुगच्छ । १।२।४ ।

(२) णमो दे णमो दे । १।२। णमो दे । ३।४।

चारितोपचितं कल्याणसमुदाय-

(३) चारितोपचितं कल्याणसम्पद-

मधिगच्छ । ३ ।

लक्ष्मणः । अनुगृहीताः स्मः ।

भागीरथी । इयं ते जननी वसुन्धरा (१) ।

सीता । हा अस्मै एरिसी अंहं तुए दिट्ठा (क) ।

पृथ्वी । एहि वत्से एहि पुत्ति ।

इति सीतामालिङ्ग्य मूर्च्छन्ति ।

लक्ष्मणः । सहर्षम् । दिष्ट्या पृथ्वीभागीरथीभ्यामभ्युप-
पन्ना आर्या (ख) ।

रामः । अवलोक्य । करुणतरं खल्वेतद्वर्त्तते ।

भागीरथी । विश्वम्भरापि नाम व्यथत इति जितमपत्य-
स्त्रेहेन यद्वा सर्वसाधारणो ह्येष मोहयन्धिरान्तश्चरश्चेतना-
वतामनुपप्लवः संसारतन्तुः । वत्से वैदेहि देवि भूतधात्रि समा-
श्वसिहि समाश्वसिहि (२) (ग) ।

(क) हा अस्मै ईदृशी अहं त्वया दृष्टा ।

(ख) अभ्युपपन्ना अनुगृहीता ।

(ग) मोहयन्धिरः— मोहः अपत्यस्त्रेहादिरूपा माया यन्त्रिः यस्य सः
तथोक्तः यन्त्रिवज्जनो हि तन्तुर्दुरुच्छेदो भवति । अनुपप्लवः— उपप्लवः
उच्छेदः तद्गहितः दुरुच्छेद इत्यर्थः ।

(१) इयन्तु जननी ते वसुन्धरा । १।२।४।

इयन्ते जननी वसुन्धरा । २ ।

(२) रामः । अवलोक्य । करुणतरं ख-
ल्वेतद्वर्त्तते विश्वम्भरापि नाम व्य-
थत इति जितमपत्यस्त्रेहेन यद्वा
सर्वसाधारणो ह्येष मोहयन्धिर-
ान्तश्चरश्चेतनावतामनुपप्लवः सं-
सारतन्तुः ।

भागीरथी । वत्से वैदेहि देवि

भूतधात्रि समाश्वसिहि । १।२।

रामः । अवलोक्य । करुणतरं
खल्वेतद्वर्त्तते ।

भागीरथी । विश्वम्भरापि नाम
व्यथत इति जितमपत्यस्त्रेहेन यद्वा
सर्वसाधारणो ह्येष मोहयन्धिरान्त-
श्चरश्चेतनावतामनुपप्लवः संसार-
तन्तुः । वत्से वैदेहि देवि भूत-
धात्रि समाश्वसिहि समाश्वसिहि । १।

पृथ्वी (१) । देवि सीतां प्रसूय कथमाश्वसिमि ।

एकचिरं राक्षसमध्यवास-

स्यागो (२) द्वितीयं सुदुःसहोऽस्याः (३) (क) ।

भागीरथी ।

को नाम पाकाभिमुखस्य अन्तु- (४)

द्वाराणि दैवस्य पिधातुमीष्टे (ख) ॥

पृथ्वी । भागीरथि सदृशमुक्तम् । युक्तमेतद्वा रामभद्रस्य

न प्रमाणीकृतः पाणिर्बाल्ये बालेन गीडितः ।

नाहं न जनको नाग्निर्नानुवृत्तिर्न सन्ततिः (ग) ॥

सीता । हा अज्जउत्तं सुमराविदं हि (५) (घ) ।

पृथ्वी । आः कस्तुवार्थपुत्तः ।

सीता । संलज्जास्वम् । जह वा अस्मा भणादि (ङ) ।

(क) अस्याः सीतायाः एकः चिरं दीर्घकालं राक्षसमध्यवासः तद्रूपः
अनिष्टापात इत्यर्थः द्वितीयः अपरश्च त्यागः तद्रूपः अनिष्टापात इत्यर्थः सुदुः-
सहः सोढुमशक्यः ।

(ख) पाकाभिमुखस्य फलोन्मुखीभूतस्य । पिधातुम् आवरीतुं निरोद्धुमिति
यावत् ।

(ग) न प्रमाणीकृतः न अवेक्षितः । अग्निः विशोधनेन सीताया निर्दो-
षतपरिचायकः । अनुवृत्तिः सीतया रामस्य वनवाससाहचर्यादिरूपं
चित्तानुवर्त्तनम् ।

(घ) हा अर्थपुत्तं स्मारिता अस्मि ।

(ङ) यथा वा अस्मा भणति ।

(१) पृथ्वी । आश्वस्य । १ । पृथ्वी । २ । ३ । (४) जन्तोः । १ । २ । जन्तुः । ३ ।

(२) साङ्गः । १ । २ । त्यागः । ३ । (५) अज्जउत्तं सुमराविदं हि । १ । २ ।

(३) सुदुःश्रवः । १ । २ । सुदुःसहः । ३ । हा अज्जउत्तं सुमराविदं हि । १ ।

रामः । अस्मि दृष्ट्वा ईदृशोऽस्मि (क) ।

भागीरथी । प्रसीद भगवति वसुन्धरे (१) शरीरमसि
संसारस्य तत् किमसंविदानेव जीमान्ने कुप्यसि (ख) ।

घोरं लोके विततमयशो या च वक्षौ विशुद्धि-

र्लङ्काद्विभ्रे कथमिव जनैस्तामिह अहधातु ।

इच्छाकूणां कुलधनमिदं यत् समाराधनीयः

कृत्स्नो लोकस्तदतिगहनं (२) किं स वत्सः करोतु (ग) ॥

लक्ष्मणः । अव्याहृतान्तःप्रकाशा हि देवता भूतेषु विशेषेण
गङ्गा तदेष ते प्रणामाञ्जलिः (३) (घ) ।

रामः । अस्मि अनुवृत्तस्त्वया भगीरथमृहे (४) प्रसादः (ङ) ।

(क) ईदृशोऽस्मि— ईदृशः संवृत्तोऽस्मि अकारणपरित्यागरूपनिरतिशय-
नशंसाचारदूषिततया नाहं तव कन्यया आर्य्युत्तमशब्देन निर्देशमर्हामीत्यर्थः ।

(ख) असंविदाना अविजानती ।

(ग) कुलधनम्— कुलस्य धनं परमं प्रार्थनीयं वस्तु । तदतिगहनम्—
तत् लोकाराधनम् अतिगहनम् अतिविषमम् अतिदुःसम्पादमिति यावत् ।

(घ) अव्याहृतान्तःप्रकाशा हि देवता भूतेषु— देवता हि भूतेषु प्राणिषु
विषये अव्याहृतः अप्रतिबद्धः अन्तःप्रकाशः भूतानामन्तःकरणवृत्तिपरिज्ञानं
यथा सा प्राणिन्यमन्तःकरणवृत्तिं किमपि देवतानां विज्ञातं नास्तीत्यर्थः ।

(ङ) अनुवृत्तः अविच्छेदेन प्रवर्तितः ।

(१) भगवति वसुन्धरे । १ । २ ।

(२) तथाप्येष तेऽञ्जलिः । १ ।

• प्रसीद भगवति वसुन्धरे । ३ ।

तदयमञ्जलिले । २ ।

(३) तदतिगहनम् । १ । २ ।

तदेष मे प्रणामाञ्जलिः । ३ ।

• तदतिविषमम् । ३ ।

(४) भगीरथमृहे । १ । २ । भगीरथकुले । ३ ।

पृथ्वी । नित्यं प्रसन्नास्मि वः (१) किन्त्वापातदुःसहः शोका-
वेगोऽपत्यस्य (२) न पुनर्न जानामि सीतास्तेहं रामभद्रस्य ।

दक्षमानेन मनसा देवादत्तां विहाय सः ।

लोकोत्तरेण धैर्येण (३) प्रजापुण्यैश्च जीवति ॥

रामः । स्वरूपा हि गुरवो गर्भरूपेषु (क) ।

सीता । रुदती कृताञ्जलिः । णेदु मं अत्तणो अङ्गेसुं
विलम्बं अम्बा (ख) ।

रामः । किमन्यद् ब्रवीतु ।

भागीरथी ! शान्तम् अविलीना संवत्सरसहस्रं भूयाः (४) ।

पृथ्वी । वत्से तावदपेक्षणीयौ ते पुत्तौ (५) (ग) ।

सीता । अणाध न्हि किं एदेहिं (६) (घ) ।

रामः । हृदय वज्रमयमसि ।

भागीरथी । कथं त्वं सनाथाप्यनाथा ।

(क) गर्भरूपेषु अपत्येषु ।

(ख) नयत माम् आत्मनः अङ्गेषु विलयम् अम्बा ।

(ग) ते तव पुत्तौ अपेक्षणीयौ पुत्तपरिपालनादुरोधेन त्वया जीवितव्य
मित्यर्थः ।

(घ) अनाथा अस्मि किम् एताभ्याम् ।

(१) देवि नित्यप्रसन्नास्मि वः । १ । २ ।

नित्यं प्रसन्नास्मि वः । ३ ।

(४) वत्सरसहस्राणि । १ । २ ।

संवत्सरसहस्रम् । ३ ।

(२) किन्त्वापातदुःसहस्तेहावेगेनैव
ब्रवीमि । १ । २ ।

किन्त्वापातदुःसहः शोकावेगोऽप-
त्यस्य । ३ ।

(५) अपि रक्षणीयौ ते पुत्तकौ । १ । २ ।

तावदपेक्षणीयौ ते पुत्तौ । ३ ।

(६) अणाध न्हि । १ । २ ।

(३) सत्त्वेन । १ । २ । धैर्येण । ३ ।

अणाध न्हि किं एदेहिं । ३ ।

सीता । केरिसं मम मन्दभाद्रणीए (१) सणाधत्तणं (क) ।
देव्यौ । जगन्मङ्गलमात्मानं कथं त्वमवमन्यसे ।

आवयोऽपिभ्यस्त्रङ्गात् भवित्वत्वं प्रकथ्यते (ख) ।
लक्ष्मणः । आर्य्यं श्रूयताम् (२) ।
रामः । शृणोतु लोकः ।

नेपथ्ये

कलकलः ।
रामः । अद्भुततरं किमपि ।
सीता । किं न्ति सञ्चलं अन्तरिक्षं पञ्जलति (३) (ग) ।
देव्यौ । ज्ञातम्
कशाश्वः कौशिको राम इति येषां गुरुक्रमः ।
आविर्भवन्ति तान्येव शस्त्राणि सह जृम्भकेः ॥

नेपथ्ये

देवि सीते नमस्तेऽस्तु गतिर्नः पुत्तकौ हि ते ।
आलेख्यदर्शने देवो यथाह (४) रघुनन्दनः ॥
सीता । दिट्ठिआ अत्थदेअदाओ स्फुरन्दि (५) (घ) ।

(क) कीदृशं मम मन्दभागिन्याः सनाधत्तम् ।
(ख) प्रकथ्यते परिवर्द्धते ।
(ग) किमिति सकलम् अन्तरीक्षं प्रज्वलति ।
(घ) दिष्ट्वा अस्तदेवताः स्फुरन्ति ।

(१) अभिषाए । १।२। मन्दभाद्रणीए । १। सञ्चलं अन्तरिक्षं पञ्जलति । २ ।
(२) श्रुतम् । १।२। श्रूयताम् । २। (३) यदाह । १।२। यथाह । ३।
(४) अन्तरिक्षं पञ्जलति । १।२। (५) परिस्फुरन्ति । १।२। स्फुरन्ति । ३।

लक्षणः । उक्तमासीदार्येण सर्वथेदानीं त्वत्प्रसूतिमुप-
स्थास्यन्तीति ।

रामः ।

नमो वः परमास्त्रेभ्यो धन्याः स्मो वः परिग्रहात् ।

अनुध्यातैरुपेतव्यं वत्सयोर्भद्रमस्तु वः ॥

क्षुभिताः कामपि दशं कुर्वन्ति मम साम्प्रतम् ।

विस्मयानन्दसन्दर्भजर्जराः करुणोर्म्भयः (१) (क) ॥

देव्यौ । रमस्व (२) वत्से रामभद्रतुल्याविदानीन्ते मंहत्तौ
पुत्तौ (३) (ख) ।

सीता । भगवदीशो को एदाणं खन्तिशोचिदं कम्प
करिष्यादि (४) (ग) ।

(क) विस्मयस्य आनन्दस्य च सन्दर्भेण मन्यनेन जर्जराः विभिन्नाः करुणो-
र्म्भयः शोकप्रवाहाः क्षुभिताः विकृताः सन्तः साम्प्रतम् अधुना मम कामपि
अनिर्वचनीयस्वरूपां दशाम् अवस्थां कुर्वन्ति ।

(ख) रमस्व सुखिनी भव ।

(ग) भगवत्यौ कः एतयोः क्षन्तियोचितं कर्म करिष्यति ।

(१) देव्यौ । नमो वः परमास्त्रेभ्यो

राघवस्य परिग्रहात् ।

अनुध्यातैरुपेतव्यं

वत्सयोर्भद्रमस्तु वः ॥

रामः । क्षुभिताः कामपि दशं

कुर्वन्ति मम साम्प्रतम् ।

विस्मयानन्दसन्दर्भ-

जर्जराः करुणोर्म्भयः ॥ १२

रामः । नमो वः परमास्त्रेभ्यो

धन्याः स्मो वः परिग्रहात्

अनुध्यातैरुपेतव्यं

वत्सयोर्भद्रमस्तु वः ॥

क्षुभिताः कामपि दशं

कुर्वन्ति मम साम्प्रतम् ।

विस्मयानन्दसन्दर्भ-

जर्जराः करुणोर्म्भयः ॥ १२

(२) मन्यस्व । १ । २ । रमस्व । ३ ।

(३) पुत्तौ मंहत्तौ । १ । २ ।

मंहत्तौ पुत्तौ । ३ ।

(४) करिष्यादि ति । १ । २ । करिष्यादि । ३ ।

रामः ।

एषां वंशिष्ठपुत्रानां रघूणां वंशवर्द्धिनी ।

कष्टं सीतापि भुक्तयोः संस्कर्त्तारं न विन्दति (१) ॥

भागीरथी । पुत्रि किं तवानया चिन्तया एतौ हि वत्सौ
स्तन्यत्यागात् परेण भगवतो वाल्मीकेरर्पयिष्यामि स एतयोः
क्षत्तकृत्यं करिष्यति ।

यथा वंशिष्ठाङ्गिरसावृषी प्राचेतसस्तथा ।

जनकानां रघूणाञ्च वंशयोरुभयोरुगुरुः (क) (२) ॥

रामः । सुविचिन्तितं भगवत्या (३) ।

लक्ष्मणः । आर्य्य सत्यं विज्ञापयामि तैस्तेरुपायैर्वत्सौ कुश-
लवावुत्प्रेक्षे (ख) ।

(क) अङ्गिरसोऽपत्यं पुमान् आङ्गिरसः शतानन्दः ।

(ख) उत्प्रेक्षे तव तनयावेताविति मन्ये ।

(१) संस्कर्त्तारं न विन्दति । १ । २ ।

संस्कारं नैव विन्दति । ३ ।

(२) देव्यौ । पुत्रि किं तवानया चिन्तया
एतौ हि वत्सौ स्तन्यत्यागात् परेण
भगवतो वाल्मीकेरर्पयिष्यावः स
एवैतयोः क्षत्तकृत्यं करिष्यति

यथा वंशिष्ठाङ्गिरसा-

वृषी प्राचेतसस्तथा ।

जनकानां रघूणाञ्च

वंशयोरुभयोरुगुरुः ॥

रामः । सुविचिन्तितं भगवतीभ्याम् (२) रामः । सुविचिन्तितं भगवत्या । १ ।

१ । १ । २ ।

भागीरथी । पुत्रि किं तवानया
चिन्तया एतौ हि वत्सौ स्तन्य-
त्यागात् परेण भगवतो वाल्मीके-
रर्पयिष्यामि स एतयोः क्षत्तकृत्यं
करिष्यति

यथा वंशिष्ठाङ्गिरसा-

वृषी प्राचेतसस्तथा ।

जनकानां रघूणाञ्च

वंशयोरुभयोरुगुरुः ॥

एतौ हि जन्मसिद्धास्त्रावुभौ (१) प्राचेतसान्मनेः ।

वीरौ सम्प्राप्तसंस्कारौ वयसा द्वादशाब्दिकौ ॥

रामः । वत्स इत्येवाहं (२) परिप्लवमानहृदयः सम्प्रसुग्धो
ऽस्मि (३) (क) ।

पृथ्वी । एहि वत्से पवित्रीकुरु रसातलम् ।

रामः । हा प्रिये लोकान्तरं गतासि (४) ।

सीता । णेदु मं अत्तणो अङ्गेसुं विलअं अम्भा ण सह
ग्हि (५) एरिसं जीअलदेअपरिवत्तं अणुभविदुं (ख) ।

रामः । किमुत्तरं स्यात् (ग) ।

पृथ्वी । वत्से स्तन्यत्यागं यावत् (६) मन्त्रियोगतः पुत्रयो-
रपेक्षस्व परेण ते यथा रोचते तथा करिष्यसि (७) ।

(क) इत्येव अस्मादेव कारणात् अहं परिप्लवमानम् आकूलं संशयदोला-
कूटमिति यावत् हृदयं यस्य सः एतौ मम तनयौ वा न वा इत्येकतरपक्षया-
अवितममशङ्कवन्नित्यर्थः सम्प्रसुग्धः विमूढः अस्मि ।

(ख) नयत माम् आत्मनः अङ्गेषु विलयम् अम्बान सहा अस्मि ईदृशं जीव-
लोकपरिवत्तम् अनुभवितम् ।

सहर्षा समर्पा ।

(ग) किमुत्तरं स्यात्— किम् उत्तरं भवेत् सीतायाः प्रार्थनां श्रुत्वा पृथ्वी
किं वदेदित्यर्थः ।

(१) जातौ । १ । ५ । उभौ । ३ ।

(२) इति । १ । २ । इत्येवाहम् । ३ ।

(३) सम्प्रसुग्धः । १ । २ । सम्प्रसुग्धः । ३ ।

(४) लोकान्तरमसि गता । १ । २ ।

लोकान्तरं गतासि । ३ ।

(५) ण सङ्गं न्हि । १ । २ । ण सह ग्हि । ३ ।

(६) स्तन्यत्यागं यावत् । १ । २ ।

वत्से स्तन्यत्यागं यावत् । ३ ।

(७) परेण ते यथा रोचिष्यते । १ । २ ।

परेण ते यथा रोचते तथा करि-
ष्यसि । ३ ।

गङ्गा । एवं नाम ।

ततो निष्क्रान्ता गङ्गाष्टष्ठीसीताः ।

रामः । कथं विंशे एव वैदेह्याः सम्पन्नः । हा देवि
दण्डकारण्यवासप्रियसखि हा चारित्रदेवते लोकान्तरं पथ्य-
वसितासि (क) ।

इति मूर्च्छति (१) ।

लक्ष्मणः । भगवन् वाल्मीके परितायस्व परितायस्व एष
किं ते काव्यार्थः (२) (ख) ।

नेपथ्ये

अपनीयतामातोद्यकम् । भो भोः सजङ्गमस्यावराः प्राण-
भृतो मर्त्तर्मात्म्याः पश्यत भगवता (३) वाल्मीकिनानुज्ञातं
पवितमाश्चर्यम् (ग) ।

लक्ष्मणः । विलोक्य ।

मम्यादिव क्षुभ्यति गाङ्गमन्त्रो व्याप्तञ्च देवर्षिभिरन्तरीक्षम् ।
आश्चर्यमाख्यां सह देवताभ्यां गङ्गामहोभ्यां सलिलादुदेति (४) ॥

पुनर्नेपथ्ये

अरुन्धति जगद्वन्द्ये गङ्गाष्टष्ठी भजस्व नौ ।

(क) पथ्यवसितासि प्रस्थितासि ।

(ख) काव्यार्थः काव्यप्रयोजनम् ।

(ग) भगवता वाल्मीकिनानुज्ञातम् भगवतो वाल्मीकेरनुज्ञया सम्पन्नम् ।

(१) सुहृति । १ । २ । मूर्च्छति । ३ ।

(२) महर्षिणा भगवता । २ ।

(३) एष ते काव्यार्थः । १ । २ ।

भगवत् । ३ ।

एष किन्ते काव्यार्थः । ३ ।

(४) उपैति । १ । २ । उदेति । ३ ।

अर्पितेयं तवाभ्यासे सीता पुण्यव्रता बधः (क) ॥

लक्षणः । आश्चर्यमाश्चर्यम् । आर्यं पश्य पश्य । विलोक्य
(१) । कष्टमद्यापि नोच्छसितार्थः । " " ।

ततः प्रविशत्यरुन्धती सीता च ।

अरुन्धती । त्वरस्व वत्से वैदेहि सुञ्च शालीनशीलताम् ।

एहि जीवय मे वत्सं प्रियस्पर्शेन पाणिना (ख) ॥

सीता । ससम्भ्रममुपसृत्य रामं स्पृशन्ती (२) । समस्मसदु
अज्जउत्तो (ग) ।

रामः । समाश्रयस्य सानन्दम् । भोः किमेतत् । दृष्ट्वा
सहर्षाद्भुतम् । अये देवी अरुन्धती सर्वे च प्रहृष्यदृष्यष्टङ्ग-
शान्तासमेता गुरवः (३) ।

(क) नौ आवाम् गङ्गाष्टध्वगौ भजस्व अनुगृह्णीस्व सीतां रामपरिगृहीतां
कलेत्यर्थः ।

(ख) शालीनशीलताम् अष्टदृष्यमाविताम् ।

(ग) समाश्रयसिद्ध आर्यपुत्रः ।

(१) दिष्ट्या अहो आश्चर्यमाश्चर्यम्
आर्यार्थं पश्य पश्य । १ ।

दिष्ट्या आश्चर्यमाश्चर्यम् आर्यार्थं
पश्य पश्य । २ ।

आश्चर्यमाश्चर्यम् आर्यं पश्य पश्य ।
विलोक्य । ३ ।

(२) ससम्भ्रमं स्पृशन्ती । १ । २ । ३ ।

ससम्भ्रममुपसृत्य रामं स्पृशन्ती । १ ।

(३) दृष्ट्वा सहर्षाद्भुतम् । कथं देवी ।

मलज्जस्मितम् । अस्मा अरुन्धती
सर्वे प्रहृष्यदृष्यष्टङ्गशान्तासमेता
गुरवः । १ ।

दृष्ट्वा सहर्षाद्भुतम् । कथं देवी ।
मलज्जस्मितम् । अस्मा अरुन्धती
सर्वे च प्रहृष्यन्त्यष्टङ्गशान्ता-
समेता गुरवः । २ ।

दृष्ट्वा सहर्षाद्भुतम् । अये देवी
अरुन्धती सर्वे च प्रहृष्यदृष्यष्टङ्ग-
शान्तासमेता गुरवः । ३ ।

अरुन्धती । वत्स एषा भगवती (१) 'भगीरथमृद्वदेवता
सुप्रसन्ना गङ्गा ।

भागीरथी (२) । 'जगत्पते रामभद्र सार्थतामालेख्यं दर्शने
मां प्रत्यात्मनो वचनम् यथा सा त्वमम्ब स्तुपायामरुन्धतीव
सीतायां शिवानुध्यानपरा भवेति तत्तावदास्मि (३) ।

अरुन्धती । इयं ते श्वश्रूभगवती वसुन्धरा ।

पृथ्वी (४) । उक्तञ्च पूर्वमायुष्मता वत्सापरित्यागे (५) यथा
भगवति वसुन्धरे स्नाय्यां दुहितरमवेक्षस्व जानकीमिति तदधुना
कृतवचनास्मि (६) प्रभोर्वत्सस्येति (क) ।

रामः । कथं कृतमहापराधो भगवतीभ्यामनुकम्पितः ।
इति प्रणमति (७) ।

अरुन्धती । भो भोः पौरजानपदा इयमधुना भगवतीभ्यां
जाह्नवीवसुन्धराभ्यामेवं प्रशस्य (८) ममारुन्धत्याः समर्पिता
पूर्वञ्च भगवता वैखानरेण निर्णीतपुण्यचारिता स ब्रह्मकैश्च

(६) कृतवचना अनुष्ठितनियोगा ।

- (१) एषा । १ । २ । एषा भगवती । ३ । तदधुना कृतवचनास्मि । ३ । ४ ।
(२) नेपथ्ये । १ । २ । ३ । (७) प्रणमामि । १ ।
(३) तत्तावदास्मि जाता । १ । २ । ४ । प्रणमामि वः । २ ।
तत्तावदास्मि । ३ । इति प्रणमति । ३ । ४ ।
(४) नेपथ्ये । १ । २ । ३ । ४ । (८) भगवतीभ्यां जाह्नवीवसुन्धराभ्या-
(५) वत्सापारित्यागे । १ । २ । मेवं प्रशस्यमाना । १ । २ । ४ ।
वत्सापरित्यागे । ४ । इयमधुना भगवतीभ्यां जाह्नवी-
(६) तदधुना कृतवचनास्मि । १ । २ । वसुन्धराभ्यामेवं प्रशस्य । ३ ।

देवैः संस्तुता सविहकुल (१) बधूदैवयजनसम्भवा सीतादेवी
परिगृह्यत (२) इति कथं भवन्तो मन्यन्ते (क) ।

लक्ष्मणः । एवमार्य्यारुम्भत्या निर्भर्त्सिताः प्रजाः कृत्स्नश्च
भूतग्राम आर्यां नमस्करोति लोकपालाश्च सप्तर्षयश्च पुष्प-
वृष्टिभिरुपतिष्ठन्ते ।

अरुन्धती । जगत्पते रामभद्र (३)

नियोजय यथाधर्म्मं प्रियां त्वं धर्म्मचारिणीम् ।

हिरण्यमय्याः प्रतिकृतेः पुण्यप्रकृतिसम्भरे (ख) ॥

सीता । जाणादि अज्जउत्तो (४) सीतादुक्खं पम-
ज्जिदुं (ग) ।

रामः । यथा भगवत्यादिशति ।

(क) प्रशस्य विशुद्धचरिततां ख्यापयित्वा । सब्रह्मकैः— ब्रह्मणा प्रजा-
पतिना सह सब्रह्मकाः तैः प्रजापतिप्रभृतिभिरित्यर्थः ।

(ख) हिरण्यमय्याः हिरण्यनिर्म्मितायाः प्रतिकृतेः प्रतिकृपस्य पुण्यप्रकृतिं
पवित्रमादर्शं प्रियां धर्म्मचारिणीं धर्म्मचरणसहचरीं त्वं यथाधर्म्मं धर्म्ममनु-
सृत्य अश्वमेधे अश्वमेधे नियोजय एतया सहितः अश्वमेधे प्रवर्त्तस्वेत्यर्थः ।

(ग) जानाति आर्य्यपुत्रः सीतादुःखं प्रमार्ष्टुम् ।

अत्र रघुवंशम्

श्लाघ्यस्त्यागोऽपि वेदेह्याः पत्युः प्राग्वंशवासिनः ।

अनून्यजानेः सैवासीदस्माज्जाया हिरण्ययी ॥ १५ ॥ ६१ ॥

(१) सविहकुल । १ । २ । ४ ।

सविहकुल । १ ।

(३) रामभद्र । १ । ३ । ४ ।

रामचन्द्र । २ ।

(२) परिगृह्यताम् । १ । २ । ४ ।

परिगृह्यते । १ ।

(४) जाणासि अज्जउत्त । १ । ३ । ४ ।

जाणादि अज्जउत्तो । २ ।

लक्ष्मणः । कृतार्थोऽस्मि ।

सीता । जीविद हि (क) ।

लक्ष्मणः । आर्य्ये एष निर्लज्जे लक्ष्मणः प्रणमति ।

सीता । वच्छ एरिसो (१) चिरं जीव (ख) ।

अरुन्धती । भगवन् वात्मीके उपनीयेतामिमौ सीतागर्भ-
सम्भवौ (२) रामभद्रस्य कुशलवौ (३) (ग) ।

इति निष्क्रान्ता ।

ब्रह्मलक्ष्णौ । दिष्ट्या तथैव तत् (४) (घ) ।

सीता । सवाष्पाकृतम् (ङ) । कहिं मे पुत्तका (५) (च) ।

ततः प्रविशति वात्मीकिः कुशलवौ च ।

वात्मीकिः । वत्सौ कुशलवौ एष रघुपतिः मिता भुवयोः

(क) जीविता अस्मि ।

(ख) वत्स ईदृशः चिरं जीव ।

(ग) रामभद्रस्य उपनीयेतां रामभद्रसमीपमानीयेताम् ।

(घ) एतौ सीतातनयावित्वेन यदस्माभिरनुमितं तत् तथैव पथ्यतस्ति ।

(ङ) आकृतम् औत्सुक्यम् ।

(च) कुल मे पुत्तकौ ।

(१) ईदृशो वि । १ । २ । ४ ।

(४) दिष्ट्या तथैव तत् । १ । २ । ४ ।

ईदृशो । १ ।

ब्रह्मा । तथैव तत् । ३ ।

(२) सम्भवौ । १ । २ । ४ । सम्भवौ । ३ ।

(५) सवाष्पाकृता । कहिं ते पुत्तका मे

(३) पुत्तकौ कुशलवौ । १ । २ ।

१ । २ । ४ ।

कुशलवौ । २ । ४ ।

सवाष्पाकृतम् । कहिं मे पुत्तका मे

लक्ष्मणः कनिष्ठतार्तः स्मीतादेवी जननी एष राजपिजनकी
मातामहः ।

सीता । सहर्षकरुणाङ्गतां विलोक्य । कथं तातो (क) ।

कुशलवौ । हा तात हा अम्ब हा मातामह ।

रामः (१) । सहर्षमालिङ्ग्य । ननु वस्यौ पुण्यैः प्राप्ता स्थः (ख) ।

सीता । एहि जाद कुश एहि जाद लव चिरस्य परि-
स्सजध पुणो जम्भन्तरगदं जणणिं (ग) ।

कुशलवौ (२) । तथो कृत्वा । धन्यौ स्वः ।

सीता । भगवं प्रणमामि (घ) ।

वाल्मीकिः । ईदृश्येव चिरं भूयाः ।

सीता । अस्महे तातो कुलगुरु अज्जाअणो सभत्तुआ
अज्जा सन्तादेई सलक्खणा सुप्पसणा अज्जउत्तचलणा
समं कुशलवा वि दीसन्ति ता णिम्भर म्हि आणन्देण (ङ) ।

(क) कथं तातः ।

(ख) पुण्यैः पूर्वसञ्चितपुण्यबलेन मया युवां प्राप्ता स्थः ।

(ग) एहि जात कुश एहि जात लव चिरस्य परिष्वजेयां पुनः जम्भा-
न्तरगतां जननीम् ।

(घ) भगवं प्रणमामि ।

(ङ) अस्महे तातः कुलगुरुः आर्याजनः सन्तिका आर्या श्वन्तादेवी स-
लक्षणाः सुप्रसन्नाः आर्यपुत्रचरणाः समं कुशलवौ अपि वक्ष्येते तत् निर्भर
अस्मि आनन्देन ।

निर्भरा परिपूर्णा ।

नेपथ्ये

कलकलः ।

वाल्मीकिः । ^१उत्थायावलोक्य च । उत्खात (१) लवणो
मधुरेश्वरः प्राप्तः (क) ।

लक्ष्मणः । सानुषङ्गाणि कल्याणानि (ख) ।

रामः । सर्वमिदमनुभवन्नपि न प्रत्येमि । यद्वा प्रकृतिः
प्रियमभ्युदयानाम् ।

वाल्मीकिः । रामभद्र उच्यतां किन्ते भूयः (२) प्रियमुप
करोमि ।

रामः । अतःपरमपि प्रियमस्ति । तथापीदमस्तु

पाप्मभ्यश्च पुनातु वर्द्धयतु च श्रेयांसि सेयं कथा (३)

मङ्गल्या च मनोहरा च जगतो मातेव गङ्गेव च ।

(क) मधुरेश्वरः— लवणवधानन्तरं कालिन्दीकूले शत्रुघ्नेन निर्मिता
मधुरा नाम पुरी तस्या ईश्वरः अधिपतिः शत्रुघ्नः ।

(ख) कल्याणानि अभ्युदयाः सानुषङ्गाणि अनुषङ्गः अनुचरः तत्सहितानि
भवन्ति एकोऽभ्युदयः अभ्युदयान्तरैरनुसर्त्यते इत्यर्थः ।

(१) उपहत । १ । २ । ४ ।

उत्खात । ३ ।

(३) पुनाति वर्द्धयति च श्रेयांसि सेयं

कथा । १ । २ । ४ ।

(२) भूयः किन्ते । १ । ४ ।

किन्ते भयः । २ । १ ।

पुनातु वर्द्धयतु च श्रेयांसि सेयं

कथा । ३ ।

वाल्मीकेः (१) परिभावयन्त्वभिनयैर्विन्यस्तरूपां (२) बुधते
शब्दब्रह्मविदः कवेः परिणतभ्रञ्जस्य वाणीमिमाम् (क) ॥
इति निष्क्रान्ताः सर्वे ।

स म्मे ल नं ना म्

सप्तमोऽङ्कः ।

इति भट्टश्रीभवभूतिविरचितमुत्तरचरितं

समाप्तम् ।

(क) मङ्गला कल्याणकरी मनोहरा हृदयप्राप्तिणी जगतः संसारस्य
मातेव जननीव हितकारिणी गङ्गेव च भागीरथीव दुरितक्षयकारिणी
सेवं कथा रामायणरूपा पाप्मभ्यः दुरितेभ्यः पुनातु विमोचयतु अत्रांसि
कल्याणानि च वर्जयतु शब्दब्रह्मविदः शब्दब्रह्मतत्त्वज्ञस्य परिणता परिपाक-
सुपेक्षुषी प्रज्ञा धीमन्तिः यस्य तथोक्तस्य कवेः काव्यप्रवर्त्तकस्य वाल्मीकेः अभि-
नयैः विन्यस्तरूपाभिः प्रदर्शितस्वरूपाम् इमां वाणीम् अद्य अस्माकमवमभि-
नीतां रूपकाख्यां भारती बुधाः पण्डिताः परिभावयन्त आलोचयन्त ।

(१) तामेताम् । १ । २ । ४ ।

वाल्मीकेः २ ।

(२) विन्यस्तरूपाः । १ । २ । ४ ।

विन्यस्तरूपाम् । २ ।

